

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

<http://history.org.ua>

Валентина ШАНДРА

СОВІСНІ СУДИ В УКРАЇНІ

(остання чверть XVIII — середина XIX ст.)

Київ
2011

УДК: 343.1 (477): "XVIII–XIX"

Шандра Валентина

Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України. 2011. — 266 с.

Науковий редактор: чл.-кор. НАНУ, д. і. н. *Олександр Реснт*

Рецензенти: д. і. н. *Геннадій Боряк*
д. і. н. *Олександр Удод*

У монографії з'ясовується роль і місце совісних судів в українському суспільстві кінця XVIII — першої половини XIX ст. Засновуючи їх у кожному губернському центрі під час реформування місцевого управління, Катерина II намагалася зіпертися на європейські взірці, поклавши в основу діяльності цих інституцій головні ідеї та принципи Просвітництва — гуманізм, священне право приватної власності, повагу до людини з її слабкостями й вадами. На відміну від інших судів совісний виконував не лише каральну функцію, а й намагався примиряти конфліктуючі сторони згідно з умовами, які ті самі пропонували. Караючи, совісні суди виховували в порушників почуття відповідальності за скоєні злочини, залучаючи до осуду громадськість, родину, церкву. Визначено станова виборність як основний критерій формування суддівського корпусу, коли дворянська корпорація та міщанська й селянська громади обирали судьями високоморальних, відповідальних та авторитетних місцевих діячів, яким довірялося здійснювати судові повноваження, описано умови служби цих посадовців. На основі архівних матеріалів висвітлено судові практики совісних судів, які розглядали земельно-майнові суперечки, сімейні сварки, злочини малолітніх, душевнохворих, а також справи про чаклунство та забобони. Визначено, що саме з компетенції совісних судів було найбільш запитуваним і чому.

This book surveys the role of conscience courts in late 18th and early 19th century Ukrainian society. They were established on Enlightenment principles by Catherine II in each provincial capital as part of her legal reforms. Unlike the other courts this new one not only punished, but sought to satisfy plaintiff and defendant on mutually agreeable terms. When they did punish, they included to the prosecuting side involved family and community members as well as the local priest in order to imbue within the accused a sense of responsibility for their crime.

Judges were elected by each estate, which also dictated their conditions of service. This article examines archival records of court practice, concrete cases and shows in which aspects of life these courts were most involved and why.

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №11 від 23 грудня 2010 р.

Підготовлено за підтримки дотації Альбертського університету з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних Канадського інституту українських студій

ISBN 978-966-02-6173-0

© Інститут історії України НАН України, 2011
© В. С. Шандра, 2011

*Світлій пам'яті батьків:
Марії Дементіївни
Степана Степановича
присвячую*

<http://hisstory.org.ua>

З М І С Т

Передмова	6
------------------------	---

Розділ 1

Совісні суди в оцінці істориків, правознавців, сучасників

1.1. Історики й правознавці про совісні суди та їх завдання	9
1.2. Сучасники про совісні суди	21

Розділ 2

Становлення та юрисдикція совісних судів

2.1. Ідея, мотивація й мета створення	29
2.2. Юрисдикція та процесуальні процедури	35
2.3. Структура, фінансування, діловодство	41

Розділ 3

Суддівський корпус

3.1. Вибори до совісних судів	57
3.2. Соціальна конфігурація суддівського корпусу	70
3.3. Умови служби	86

Розділ 4

Практики совісного суду

4.1. Земельно-майнові суперечки та недоторканність особи	93
4.1.1. Земельно-майнові суперечки	93
4.1.2. Недоторканність особи як спосіб запобігання свавілля з боку влади	107
4.2. Злочини, «судьбу отягощающие выше мер содеянного», та справи про чаклунство й забобони	110
4.2.1. «Несчастное стечение обстоятельств...»	110
4.2.2. Справи про чаклунство й забобони	112

4.3. Злочини підлітків та душевнохворих	122
4.3.1. Покарання гріхом, різкою та засланням	122
4.3.2. «Преступление, учинённое в безумии, не вменяется в вину»	143
4.4. Сімейні сварки	148
Висновки: спроба регулювання соціального життя	163

Додатки

А. Документи	170
Б. Кадровий склад совісних судів	197
В. Архівні фонди совісних судів	239
Географічний показчик	241
Іменний показчик	246
Ілюстрації	262

*Право — це також історія,
постійний історичний процес,
який розвивається від минувшини
до майбутнього.*

За: Берман Г. Дж. Вера и закон:
Примирение права и религии. —
Москва, 1999. — С. 349.

ПЕРЕДМОВА

Із другої половини XVIII ст. у більшості європейських монархій відбувалася модернізація політичної, соціальної та культурної сфер, кардинальним виявом чого стала Велика французька революція (1789–1799 рр.). Оновлення та вдосконалення життя забезпечувалося політикою просвіченого абсолютизму, ідеологічну основу якого становило Просвітництво, тісно пов'язане з формуванням нової людини — самостійної, розсудливої, діяльної. Однією з передумов її творення було перебування на троні освіченого монарха, котрий, спираючись на знання та розум, моделював би суспільство, будуючи відносини між верховною владою й підданими на основі «суспільного договору».

Такою просвіченою правителькою прагнула стати російська імператриця Катерина II, яка використовувала зразки і моделі, що їх європейським монархам пропонували філософи, правники та ідеологи. Щоправда, Просвітництво на Заході виникло як опозиція абсолютизму, в Росії ж воно набуло рис дієвого державного механізму¹. Звірившись із новими ідеалами, самодержиця переглянула роль і значення імператорської влади, приступивши до розбудови держави «загального блага», спираючись на виборних представників від станів та інших соціальних верств і впроваджуючи елементи громадянського суспільства. Вона вперше змусила державу займатися конкретними соціальними проблемами, витісняючи з цієї сфери церкву, яка ще донедавна ними опікувалася. За адміністративно-територіальною реформою місцевого управління створювалися державні інституції, покликані з'ясувати потреби людей, серед яких чільне місце посів приказ громадської опіки, що перебрав на себе відповідальність за соціальне забезпечення найбільш упосліджених представників різних верств населення. Ця інституція відповідала за влаштування спеціальних будинків для душевнохворих, в яких би їм надавалася медична допомога та, водночас, вони були б певною мірою ізольовані від суспільства. Потреби народонаселення враховувалися й шляхом зміни місця постійного перебування владних осередків — державні установи перемістилися з центру ближче до людей, у губернські й повітові міста. Більше того, людність через станові вибори почала брати участь в управлінні державою.

¹ Савельєва М. Философ на троне: Штрихи к портрету Екатерины Великой. — К., 2006. — С. 174–175.

Для залагодження соціальних конфліктів створювалася локальна мережа судової влади, покликана забезпечити священне право приватної власності — головної складової просвітницької ідеї. У запропонованих імператрицею багатоступеневих судових інституціях чи не найбільшу увагу привертають досі недостатньо досліджені істориками совісні суди, що якнайкраще відповідали просвітницькій ідеї, і за допомогою яких підтримувалися загальновизнані духовні цінності та правові норми. Запроваджувалися вони згідно з територіальним підходом — у кожному губерньському центрі на всестановому принципі.

Українська людність на цей час уже мала досить розвинуті судові органи, здатні ефективно залагоджувати суперечки у складних міжособистісних стосунках. Їх історичні форми було вдосконалено судовою реформою, розпочатою ще Павлом Полуботком і Данилом Апостолом та завершеною Кирилом Розумовським. Суди цікаво досліджувати з огляду на те, що з'явившись як відповідь на виклик часу, вони видозмінювалися, несучи у собі елементи правової культури попередньої епохи та продовжуючись у наступних. Із діловодної документації, що виникала у судовому процесі, проглядає реальне життя людей з живим побутом, інтересами та прагненнями. Тим більше, що українське населення, навіть входячи до складу різних держав, плекало власну правову традицію, зберігало її, а згодом збагатило деякими її елементами судову систему Російської імперії. Приміром, при Генеральній військовій канцелярії існували третейські, а також мирові суди, що за характером діяльності нагадували перші¹. Людність правобережних губерній, зокрема шляхетство, під час перебування у складі Речі Посполитої активно зверталася до полюбовних судів².

Відкриваючи правове поле, в якому реалізовували себе люди попередніх століть, не можемо не завважити певне нехтування істориками та правниками питань правової культури, особливо на зламі двох епох — старого (*ancien régime*) та нового, модерного часу. Прагнення якнайдокладніше дослідити обставини виникнення совісних судів змусило звернутися до витоків самої їх ідеї й, зокрема, справедливого суду з його можливостями з'ясовувати конфлікти та зберігати стабільність, внутрішній порядок і єдність соціуму. Саме совісний суд мав уособлювати одвічні істини гуманізму з невіддільними часу ідеалами людства — потребою в милосерді, турботою про інших та допомогою конкретній людині, тобто все те, що покликало до життя європейське Просвітництво.

Визначити справжню, а не декларативну цінність проголошених істин можуть допомогти думки та міркування сучасників, які не лише захоплювалися мудрістю імператриці, а й ставали її відданими прихильниками та однодумцями (або й опонентами) в їх реалізації задля вдосконалення

¹ Паушук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. — Л., 1967. — С. 53.

² Rozner A. Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego — próba zarysowania problemu // Sprawiedliwość naprawcza: Idea. Teoria. Praktyka / Pod redakcją M. Platek i M. Fajsta. — Warszawa, 2005. — S. 37–58.

держави. Спроби з'ясувати ставлення близького оточення та людей, віддалених від імператорського двору, до проголошених універсальних правових цінностей і намагань їх реалізувати спонукали уважніше придивитися до того, як тогочасне суспільство оцінювало заходи верховної влади.

У наступній сюжетній лінії (структура совісних судів та критерії забезпечення їх посадовцями на основі особистих рис, як і створення відповідних до завдань і часу умов служби) здійснено спробу пояснити, якою мірою за допомогою цих інституцій верховній владі вдалося (і чи вдалося?) зреалізувати державницький проект та власні амбітні очікування від нього. Наступний розділ книжки поєднується з попередніми шляхом дослідження конкретних практик совісних судів, що функціонували в губернських містах України. При скрупульозному вивченні важливо було з'ясувати, як загальні принципи людяності, поваги до людини з її слабкостями й вадами, проголошені верховною владою у законодавчих актах і правових нормах, реалізовувалися у щоденних реаліях судової практики.

Крім дослідницької частини в книжці вміщено кілька додатків, кожен з яких несе власні раціональні навантаження. Публікація архівних документів зумовлена бажанням проілюструвати життя тогочасних людей з їх умотивованими зверненнями до совісних судів, а також судові процедури, які верховна влада намагалася поліпшувати через напрацювання регулюючих законодавчих норм. Укладені автором таблиці містять інформацію про персональний кадровий склад суддівського корпусу, без чого складно уявити, кому ж населення та верховна влада довіряли таку делікатну справу, як служба у совісних судах. Складений перелік архівних справ у першу чергу має посприяти визначенню ступеня суспільного авторитету совісних судів, однак через неповну збереженість корпусу документів досягти цього вдалося лише частково. Сподіваємось, опублікування наявних результатів стане у пригоді колегам, які продовжуватимуть удосконалювати отримані знання про взаємовідносини верховної влади й суспільства.

* * *

Із приємністю хочу подякувати всім архівістам, які з розумінням поставилися до авторського бажання дослідити різні аспекти діяльності совісних судів. Найперше Людмилі Демченко, а також Раїсі Воробей, Ніні Савченко, Лілії Білоусовій, котрі завжди створювали найоптимальніші умови для опрацювання архівних справ. Автор щиро вдячна колегам-історикам Володимирові Любченку, Олександрові Машкіну та Валентині Шевченко, які читали рукопис, давали слушні поради. Степанові Величенку, Оксані Карліній, Ігореві Лиману, Світлані Романовій та Оксані Маркевич за те, що підтримували дослідження різними послугами, зокрема вказівками про місце зберігання джерел та можливого залучення їх для дослідження.

Розділ 1

СОВІСНІ СУДИ В ОЦІНЦІ ІСТОРИКІВ, ПРАВОНАВЦІВ, СУЧАСНИКІВ

1.1. Історики й правознавці про совісні суди та їх завдання

З'ясувати роль і призначення совісних судів, їх місце у системі судових органів, а також виявити особливості впровадження набутих Російською імперією українських територіях, де місцеве населення мало досить розвинену та узвичаєну культуру залагодження суперечок шляхом судових позовів, виявилося досить непростою й не такою однозначною, як здавалося на початку дослідження, справою. Складність цієї наукової проблеми змушує враховувати ступінь її опрацювання в літературі, аби зрозуміти, чому та наскільки глибоко діяльність цих судів цікавила наших попередників? На які питання науковці звертали найбільшу увагу і як пояснювали цей феномен російської імперської дійсності?

До вивчення історії совісних судів у Російській імперії бралось чимало дослідників — вітчизняних і зарубіжних, істориків та правознавців, політичних публіцистів і юристів-практиків. Інтерес до них підвищився у 1860-х рр., на зламі традиційного укладу російського життя, коли соціальні відносини зазнавали потужного впливу нової хвилі модернізації, а на зміну особистим зв'язкам, що переважали в місцевому управлінні, прийшли державні установи з чиновницьким персоналом. До питання совісних судів зверталися вчені, які досліджували епоху Катерини II, а також ті, хто присвятив свої праці історії привілейованого стану — дворянства. Не оминули їх увагою й дослідники проблем локальної історії чи відомих персоналій¹.

Найбільший внесок у вивчення реформаторської діяльності Катерини II в галузі судочинства, природно, зробили представники історико-правової науки. Особливо слід згадати автора фундаментальних праць з історії й теорії державного права ординарного професора Санкт-Петербурзького університету О.Д. Градовського (1841–1889 рр.), у докторській дисертації котрого («История местного управления в России»; 1868 р.) про губернські совісні суди сказано небагато, проте зауважено притаманні їм риси, що їх намагалася надати цим інституціям верховна влада. Визначаючи їх як «оригінальне явище» дослідник спирався на текст «Учрежденный для управления губерний Всероссийской

¹ Із досліджень про відомих осіб удалося виявити лише одну статтю, що її підготував історик літератури та суспільних рухів П.Є. Щоголев (1877–1931 рр.) для журналу «Былое» (1906. — № 4. — С. 107–124). У ній йшлося про правобережного селянина С.М. Олійничука, автора рукописного твору «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской...», справу якого розглядав Подільський совісний суд і котрого пізніше було заарештовано Третім відділенням його імператорської величності канцелярії за поширення антисамодержавних ідей.

імперії» (1775 р.), а не на судову практику¹. Своєрідність цих судів, на думку О.Д. Градовського, полягала у можливостях захисту особистої безпеки при ув'язненні та поглядах на злочинця як на людину, що скоїла ганебний проступок ненавмисно. Відтак ці установи ставали не тільки органами правосуддя, а й «природної справедливості». Таке їх призначення визначило й відповідну компетенцію: розгляд злочинів, скоєних неповносправними та малолітніми, чаклунсько-ворожбитських справ, а також майнових суперечок між батьками та дітьми. Таким чином, у межах цивільного судочинства вони набували миротворчих функцій, відіграючи третейську роль.

Вартою уваги виявилася думка доктора права й московського присяжного повіреного О. В. Лохвицького (1830–1884 рр.), котрий при підготовці своєї докторської дисертації на тему «Губерния, её земские и правительственные учреждения» визначив, що «Учреждения для управления губерний...» стали «продуктом самобутньої творчості в російському законодавстві». Відповідно, таку оцінку отримала й ідея совісних судів, про демократичність яких свідчили спільні засідання виборних від селян разом із представниками інших станів. До оригінальних починань віднесено охорону особистих прав підсудних. О.В. Лохвицький уважав, що совісний суд перебував у дисгармонії зі всією судовою системою Катерини II. Автор сумнівався, чи повинні злочини неповнолітніх і сварки між батьками й дітьми належати до компетенції совісного суду, в основі діяльності якого лежав принцип *ex aequo et bono* (з добра і справедливості)².

Висновки О.В. Лохвицького підважив адвокат, вихованець Університету св. Володимира Г.М. Барац (1835–1922 рр.), котрий спеціально вивчав іноземні запозичення в російському законодавстві. Поштовхом до дослідження совісних судів став намір Міністерства юстиції відновити їх діяльність у 1880-х рр. Свій історико-юридичний етюд про походження цього суду Г.М. Барац присвятив пам'яті О.Ф. Кістяківського³, адже висновків про запозичення совісних судів він дійшов на основі «Прав, по которым судится малороссийский народ» (1843 р.), які той підготував і видав у 1879 р. Аналізуючи текст «Прав...», юрист підкреслював, що за часів Гетьманщини функціонували подібні до совісних третейські суди, які мирили сторони, не вдаючись до формального судочинства. Він наводив паралелі з англійського судівництва, де існували суди совісті (або справедливості), що їх забезпечував суд королівського канцлера, коли йшлося про, наприклад, ошуканські угоди чи необхідність захисту майнових прав душевнохворих. На відміну від загальних судів тут справи розглядалися

¹ Градовский А.Д. Начала русского государственного права // *Его же*. Собрание сочинений. — Изд. 2. — Санкт-Петербург, 1904. — Т. 9. — Ч. III: Органы местного управления в России. — С. 115–116.

² Лохвицкий А. В. Губерния, её земские и правительственные учреждения. — Санкт-Петербург, 1864. — С. 115, 174, 209, 214.

³ Барац Г. Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести: Ист.-юрид. этюд // Журнал гражданского и уголовного права. — 1893. — Кн. 3. — С. 1–40.

без участі присяжних — одноосібно суддею. З'ясування природи правових норм, джерел права, а також зіставлення судових процедур епохи пізнього європейського середньовіччя дозволило Г.М. Барацу визначити катерининський совісний суд як компіляцію, «напівкозацьку, напіванглійську судову установу». Він відзначив також схожість деяких статей законодавчого акту 1775 р. з положеннями відомої праці італійського правознавця Чезаре Беккарія (1738–1794 рр.) «Про злочини й покарання» («*Dei delitti e delle pene*»; 1764 р.).

Інший відомий дослідник — професор права Університету св. Володимира М.Ф. Владимирський-Буданов (1838–1916 рр.) в «Обзоре истории русского права» також звернув увагу на совісні суди Катерини II, уважаючи, що імператриця запровадила до російського законодавства право власності, запозичене з учень європейських юристів, зокрема польських, та розбудувала складну судову мережу, зміцнюючи становий поділ суспільства. Совісні суди правник кваліфікував як спільні колегії з виборних засідателів від трьох станів для з'ясування справ у неформалізований спосіб¹.

Інтерес до совісних судів виявили не лише правознавці, а й історики. Найбільшу увагу їм приділив, зокрема, приват-доцент Санкт-Петербурзького університету В.Г. Григор'єв (1877–?), який глибоко проаналізував законодавчий акт Катерини II «Учреждения для управления губерний...», спеціально зупинившись на реформі судівництва². Так, за його спостереженнями, верховна влада сподівалася зробити совісний суд незалежним від інших судових інстанцій та адміністрації, однак задум так і залишився нереалізованим, а інституції було підпорядковано, з одного боку, генерал-губернаторам, а з іншого — губернському правлінню. Автор відзначав, що хоча совісний суд і діяв на основі закону, але від решти судових установ відрізнявся тим, що при визначенні міри покарання, ухвалюючи у відповідальності перед Богом і государем рішення, мав керуватися морально-етичними нормами вищої справедливості, поваги до особистої свободи людини, почуттям милосердя.

В.Г. Григор'єв не повністю поділяв позицію своїх попередників — київського правника Германа Бараца та московського присяжного повіреного Олександра Лохвицького про джерела самого поняття совісного суду. Він більше схилився до міркувань першого, особливо щодо впливу норм англійського й малоросійського судівництва. Тим більше, що з останніми Катерина II була непогано обізнана, адже у справах законодавчої комісії 1767 р. зберігалися виписки із нормативних положень підвладних російській короні народів, а розділ про совісний суд в «Учреждениях для управления губерний...» був підготовлений вихідцем із ніжинських міщан, випускником університету міста Глазго Семеном Десницьким (бл. 1740–1789 рр.), який в оточенні імператриці вважався чи не найкращим знавцем англійського права.

¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. — Изд. 6. — Санкт-Петербург, 1909. — С. 257.

² Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 247–256.

На відміну від В.Г. Григор'єва професор Санкт-Петербурзького університету В.М. Латкін (1857–1927 рр.) не був таким категоричним щодо запозичення Катериною II деяких положень у частині совісних судів із «Прав, по которым судится малороссийский народ», як і окремих статей про англійський суд совісті (або справедливості; court of equity) — з праці «Коментарі до англійських законів» («Commentaries of Laws of England»; 1765–1769 рр.) одного із засновників британської юриспруденції Вільяма Блекстона (1723–1780 рр.), що її переклав російською та у 1780–1782 рр. видав Семен Десницький¹. Стислу оцінку совісним судам дав професор державного права М.М. Коркунов (1853–1904 рр.), який не лише відзначив найголовнішу їх рису — обов'язок оберігати особисті права при незаконному ув'язненні, а й указав на розподіл справ за карними й цивільними ознаками. До перших він відносив злочини неповносправних, малолітніх і чаклунські, до других — справи про примирення².

Із правничих студіювань кінця XIX — початку XX ст. слід згадати статтю Г.Л. Вербловського (1866–1900 рр.), досвідченого практика нових судових установ (із 1864 р.), який першим із-поміж решти дослідників зауважив належність до компетенції совісного суду позовних і торговельних справ згідно зі Зводом законів 1857 р., а також примусовий характер цього суду, коли поліція змушувала сторони з'являтися на засідання, указавши на відповідальних за виконання його рішень у справах покарання малолітніх³.

Відомий історик В.Й. Ключевський (1841–1911 рр.) згадав про совісні суди у своїх лекціях, відзначивши, що вони розглядали проступки, скоєні не зі злої волі, а внаслідок людських вад, таких, як дитячий вік, фізична та психічна недорозвиненість, фанатизм тощо, хоча й зауважував про незначну кількість справ, що ними розглядалися⁴. Один із його учнів — М.К. Любавський (1860–1936 рр.), вважав, що совісний суд був створений Катериною II, як, утім, і інші установи, для вдосконалення відносин верховної влади та суспільства внаслідок діяльності законодавчої комісії 1767 р., депутати якої, незважаючи на стану належність, наполягали на запровадженні виборного принципу формування кадрового складу суду. За його розумінням, совісні суди повинні були стати не лише органами правосуддя, а й природної справедливості⁵. Подібну оцінку совісним судам дав також В.Є. Романовський, який, аналізуючи реформи Катерини II, виділив їх із загальних судів і традиційного правосуддя та назвав

¹ Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи. — Санкт-Петербург, 1909. — С. 602.

² Коркунов Н.М. Русское государственное право. — Санкт-Петербург, 1909. — Т. 2: Часть особенная. — С. 432.

³ Вербловский Г.Л. Совестные суды // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Санкт-Петербург, 1900. — Т. XXX а. — С. 302.

⁴ Ключевский В.О. Курс русской истории // *Его же*. Сочинения в 9 т. — Москва, 1989. — Т. 5. — С. 108.

⁵ Любавский М.К. История царствования Екатерины II: Курс, читанный в Императорском Московском университете весной 1911 года. — Санкт-Петербург, 2001. — С. 99.

оригінальними для свого часу, адже судочинство тут базувалося не тільки на букві закону, а й на внутрішньому переконанні суддів¹.

«Совісні суди — це перша смілива спроба пересадити на російський ґрунт зародок основ гуманної юстиції, яка залишалася практично чужою російському праву та отримала розвиток лише у судових статутах Олександра II»², — таку оцінку совісне судівництво Катерини II здобуло у працях іншого учня В.Й. Ключевського — відомого російського історика й політичного діяча О.О. Кізеветтера (1866–1933 рр.). Такий висновок було зроблено на основі аналізу розд. 26 «Учреждений для управления губерний...», спеціально присвяченого совісним судам. Автор писав про нерегламентованість судової процедури та неточність багатьох понять, зокрема таких, як «нешасливий випадок», «збіг обставин» та інших, що дозволяло суддям, на думку дослідника, самовільно тлумачити букву закону. Не обмежуючись розглядом ст. 395–403 законодавчого акту 1775 р., О.О. Кізеветтер звернувся до справ конкретної установи — Саратовського совісного суду. Вивчаючи «чародійські практики», він зауважив непрофесійність суддів, які при з'ясуванні справ такого характеру самі часто-густо потрапляли у полон забобонів, виступаючи прихильниками покарання відьом (а мали б захищати їх від натовпу), зміцнюючи тим самим віру населення в їх здібності.

Історик і публіцист Павло Мілюков (1859–1943 рр.), досліджуючи російську культуру, відзначив, що катерининські міські та губернські установи базувалися на виборному принципі, й стали початком розвитку місцевого самоврядування на правовій основі. Ця їх нова риса не мала нічого спільного із старим московським порядком обов'язкової кругової відповідальності місцевих суспільних груп³.

Якщо у більшості досліджень ішлося про законодавчо-нормативні основи совісних судів, то харківський професор М.М. Кноррінг (1880–1967 рр.) дослідив практику останніх, детально проаналізувавши діловодство одного з них — Тульського, аби зауважити, наскільки глибоко проникли його ідеї в повсякдення, про що й заявив у вступі до своєї праці. Проникливий аналіз, з'ясування місця совісного суду в ієрархії владних інституцій, порядок засідань, як і типологія злочинів та співмірність покарань дозволило автору засумніватися у відповідності вимог «Учреждений для управления губерний...» судовій практиці. Зокрема, він відзначав безініціативність цієї інституції, її допоміжну роль при палаті карного суду та втрату значення суду першої інстанції тощо. Слідом за іншими істориками М.М. Кноррінг також підкреслював всестановий характер совісного судочинства⁴.

¹ Романовский В.Е. Государственные учреждения древней и новой России. — Изд. 3, исправ. и доп. — Москва, 1911. — С. 400.

² Кизеветтер А. Совестьные суды при Екатерине II // Воспитание и правопорядок. — 1992. — № 1/2. — С. 75.

³ Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. — 7 изд. — Москва, 1918. — Ч.1: Население, экономический, государственный и сословный строй. — С. 206.

⁴ Кнорринг Н.Н. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. — Х., 1917. — С. 4, 52.

Відзначення у 1914 р. 50-річчя судових статутів 1864 р. зумовило вихід солідного тритомного видання про історію підготовки та впровадження судової реформи, оцінка якої подавалася у широкому контексті попереднього судочинства. Зауважено було й совісний суд, підгрунття якого мало справжні ідеї суду по совісті зі збереженням за звинуваченим прав особистості. Автор статті-передмови («Судебный строй и судебные порядки перед реформой 1864 года») відомий історик права, начальник Сенатського архіву І.А. Блінов (1874–? рр.) припустив, що за більш сприятливих обставин совісні суди могли б відіграти значну роль у перехідний період від старої до нової судової системи¹.

Совісні суди привертали увагу й тих істориків, які спеціально не вивчали їх діяльність, але апелювали до них, коли досліджувалася історія дворянства та з'ясовувався ступінь самоврядності корпорацій цього привілейованого стану російської держави. Так, О.В. Романович-Славатинський (1832–1910 рр.) чи не вперше доводив, що совісний суд був становим, оскільки базувався на принципі «кожний судиться собі рівним». Цей історик права «продовжив» час його існування до 1861 р., коли совісний суддя покликаний був з'ясувати спірні питання поміщицького й селянського землеволодіння². Подібного погляду дотримувався й професор Гельсінгфорського університету С.О. Корф (1876–1924 рр.), який помітив інтерес Катерини II до праць Вільяма Блекстона з його аналізом виваженого, без потрясінь та різких змін місцевого врядування в Англії, зокрема суду перів. На його переконання, імператриці вдалося завершити формування лише дворянського стану, і совісний суд набув яскравих станових рис³.

До такого ж неспеціального, а радше ілюстративного звернення належать праці тих, хто вивчав особливості правління цієї російської імператриці, зокрема її відмову від методів попередника — Петра I. На основі багатьох із названих авторів видано хрестоматію, де зібрано різноманітні оцінки постаті та заходів Катерини II⁴.

Певну характеристику отримали совісні суди у дослідженнях з урбанізаційної історії, особливо тих губернських міст, де розташовувалися їх присутствія. Так, В.С. Іконников (1841–1923 рр.), вивчаючи історію Києва, зауважив, що діяльність совісного суду не принесла бажаних результатів, на котрі сподівалася Катерина II, і все через те, що у місцевого населення вже звичними стали традиційні судові позови. Проте він відіграв певну позитивну роль, обмежуючи прояви забобонів та чаклунства⁵. Утім О.О. Андрієвський (1845–1902 рр.), як дослідник-архівист,

¹ Судебные уставы 20 ноября 1864 г.: За пятьдесят лет. — Петроград, 1914. — Т. 1. — С. 11.

² Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. — Санкт-Петербург, 1870. — С. 467–468.

³ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. — Санкт-Петербург, 1906. — С. 103.

⁴ Екатерина II: Pro et contra: Антология / Сост., прим., вступ. ст. С.Н. Искюля. — Санкт-Петербург, 2006. — 1064 с.

⁵ Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг.: Исторический очерк. — К., 1904. — С. 62.

дійшов протилежного висновку. Проаналізувавши 172 протоколи засідань Київського совісного суду, складені на 50 справ за один лише 1782 р., перший рік існування, він зауважив досить широку соціальну палітру позивачів до цієї інстанції¹.

Харківський совісний суд, за спостереженнями Д.І. Багалія (1857–1932 рр.) та Д.П. Міллера (1862–1913 рр.), більше переймався з'ясуванням сімейних суперечок, зокрема між батьками й дітьми, подружжям, родичами як у майнових справах, так і нешанобливому ставленні один до одного. Відомі харківські історики підкреслили також те, що, як правило, очолювали совісний суд поважні та шановані представники місцевого дворянства².

З істориків радянської доби найбільшої уваги заслуговує дослідження М.П. Павлової-Сильванської, яка, з'ясовуючи соціальні наслідки реформ Катерини II, також зауважила своєрідність совісного суду. Пояснюючи її, автор не погодилася з твердженням В.Г. Григор'єва, що автором тексту відповідного розділу «Учреждений для управления губерний...» був українець Семен Десницький. Підставою для такого висновку став аналіз чернеток законодавчого акту Катерини II, де містилися виписки самої імператриці з Енциклопедії Дені Дідро, зокрема таких статей, як «Equité», «Droit», «Respectés d'humanité», «Habeas corpus», а також роздуми про різницю між поняттями «справедливість» і «правосуддя», які були складовими тогочасних просвітницьких ідей. М.П. Павлова-Сильванська дослідила листування Катерини II з Ф.М. фон Гріммом, якому імператриця висловлювала своє захоплення «Коментарями до англійських законів» Вільяма Блекстона, звідки вона почерпнула ідею совісного суду (cour d'équité). Авторка уточнювала, що cour de chancellerie розпадався на cour ordiner, який практикував застосування державних законів, та cour d'équité, який судив «по совісті». Урешті, підсумовуючи, дослідниця дійшла висновку, що англійська юрисдикція у Катерини II невпізнанно змінилась, оскільки не було запроваджено вищого совісного суду, як й інших вищих судових установ, котрі бодай у дечому обмежували б самодержавство. Трансформації зазнали також і норми англійського законодавства, зокрема історик зупинилася на «Habeas corpus», від якого відштовхувалася Катерина II, запроваджуючи видачу на поруки, проте поширивши її на значно меншу кількість випадків, ніж в Англії³.

Високу оцінку совісний суд здобув і в дослідженні Н.М. Єфремової, котра зауважила, що принципи його діяльності тісно відображали співвідношення категорій права та моралі, закону й справедливості⁴.

¹ Андреевский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования // Киевская старина. — 1891. — Кн. 7. — С. 81–95.

² Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования: Историческая монография. — Х., 1912. — Т. 2: XIX–начало XX века. — С. 229.

³ Павлова-Сильванская М.П. Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): Сб. ст. — Москва, 1964. — С. 486, 488.

⁴ Ефремова Н.Н. Судостроительство России в XVIII — первой половине XIX вв. (историко-правовое исследование). — Москва, 1993. — С. 136–137.

Окремо слід згадати узагальнюючі та довідкові видання, автори яких зуміли, оминаючи, наскільки це було можливим, класові й політичні оцінки, зосередити значний фактографічний матеріал, що сфокусувався в такий популярний свого часу дослідницький напрямок, як історія державних установ. Найперше йдеться про видання кафедри історії державних установ та громадських організацій Московського історико-архівного інституту, котрі готувалися у межах потреб фахової освіти архівістів: «Государственные учреждения России в XVIII в.» А.В. Чернова (Москва, 1960 р.), «История государственных учреждений до Великой Октябрьской социалистической революции» М.П. Єрошкіна, А.В. Чернова, Ю.В. Куликова (Москва, 1965 р.), а також хрестоматійна «История государственных учреждений дореволюционной России» (3-тє вид., Москва, 1983 р.) М.П. Єрошкіна. У цих та подібних працях зазначено про функціонування губернського совісного суду як окремої установи, а також здійснено спробу визначити його компетенцію. Квінтесенцією узагальнюючо-довідкового напряму стала підготовка Всеросійським науково-дослідним інститутом документознавства й архівної справи ґрунтовного словника-довідника «Государственность России», де вміщено підсумовуючу статтю Т. Ю. Просянкіної «Совестный суд»¹.

До оригінальних слід зарахувати міркування радянського дисидента і французького історика М.Я. Геллера (1922–1997 рр.), який вважав, що запровадження совісного суду в Росії вповільнювало її розвиток як правової держави, адже цей суд конкурував із формальним (згідно із законами) судочинством².

Сучасна московська дослідниця Л.Ф. Писарькова високо оцінила запровадження совісних судів, вважаючи, що вони відігравали третейську роль та були новим явищем не лише в Росії, а й у Європі. Разом з іншими, створюваними Катериною II, установами совісні суди свідчили про нове спрямування діяльності виборних посадовців, служба котрих визначалася не лише потребами державної скарбниці, а й налагодженням громадських справ³. У своєму монографічному дослідженні авторка не лише підтвердила власні попередні висновки, але й обґрунтувала нові. Зокрема, Л.Ф. Писарькова висловила переконання, що совісний суд мав всестановий характер. До того ж, вона уточнила низку підготовчих заходів, які передували запровадженню цих судів. Для них було побудовано (або відведено) відповідні приміщення в губернських присутствених місцях, а посадовці забезпечувалися текстами законодавчого акту, проведено також вибори засідателів, визначено штатні розписи совісного суду 1786 р. та розміри жалування судді 1796 р. Однак, віддаючи перевагу

¹ Государственность России: Словарь-справочник. — Москва, 2001. — Кн. 4 (Р–Я). — С. 129–130.

² Геллер М.Я. История Российской империи: В 3 т. — Москва, 1997. — Т. 2. — С. 179; [Електронний ресурс]: http://www.krotov.info/history/11/geller/gell_18b.html#_Toc81318315

³ Писарькова Л.Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность и право // Отечественная история. — 2001. — № 3. — С. 27.

запроваджуваним адміністративним установам та їх бюрократичному апарату, совісному суду дослідниця приділила все ж недостатньо уваги¹.

Як всестановий визначив совісний суд і Б.М. Миронов, який у цілому високо оцінив відповідну реформу Катерини II за намагання відділити судову владу від адміністрації, відмову об'єднувати в одному суді розгляд цивільних і карних справ, спробу спростити складне й непрозоре судове діловодство. Історик висловив міркування, що всестановість суду полягала в розгляді злочинів усіх станів за встановленою процедурою, та й сам судовий процес відбувався в межах однієї установи².

Т.Л. Мигунова з'ясувала обставини виникнення й функціонування «судів совісті» в адміністративно-судовій системі Катерини II³ та довела, що базою перетворень у судовій сфері стали надбання західноєвропейського Просвітництва. Верховна влада черпала ідеї у творах Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, С. Пуфендорфа, Дж. Локка, В. Блекстона й інших мислителів та практиків. Історик уточнила еквівалентність російського поняття «совесть» і латинського «conscientia» та врахувала погляди прихильників реформ з оточення імператриці. Т.Л. Мигунова висловила переконливу думку, що на совісні суди поклалися громадянсько-правові функції захисту прав особистості та ухвалення вироків на основі справедливості («по совісті»), а їх заснування свідчило про спроби вийти за межі становості суду шляхом запровадження всестанового правосуддя. Дослідниця зауважила, що совісний суд, незважаючи на тривале існування, так і не прижився у Росії, а його діяльність залишилася лише коротким епізодом в історії юриспруденції цієї країни. Про зростання інтересу до совісних судів свідчить також стаття челябінського історика В.А. Воропанова, який висвітлив його регіональні особливості⁴.

Західна історіографія також має значні напрацювання щодо совісного суду, які не поступаються російським, а подеколи перевершують їх своїм витонченим аналізом законодавчої традиції, особливо з приводу ідей, запозичених Катериною II при запровадженні цих судів у Російській імперії. Так, Зенон

¹ *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. — Москва, 2007. — С. 410.

² *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX вв.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — Санкт-Петербург, 2000. — Т. 2. — С. 51.

³ *Мигунова Т.Л.* Административно-судебная и правовая реформа Екатерины Великой: Историко-правовой аспект: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. — Владимир, 2008. — С. 52–61. Назвемо головні праці цього автора: *Мигунова Т.Л.* Административное устройство и судебная система в реформах Екатерины II. — Санкт-Петербург, 2001; *Её же.* Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. — Санкт-Петербург, 2002; *Её же.* Совестный суд Екатерины II // Закон и право. — 2007. — № 2; *Её же.* Учреждение совестного суда в России // Вестник Саратовской государственной академии права. — 2008. — № 3 та ін.

⁴ *Воропанов В.А.* Практика совестных судов на Урале и в Западной Сибири в конце XVIII — первой половине XIX века // Научный вестник Уральской академии государственной службы. — 2010. — № 2 (11).

Когут визначав совісні суди у реформаторській діяльності імператриці як «далеке відлуння принципу *habeas corpus*» через те, що вони розглядали справи арештів без пред'явлення обвинувачення, а також ті, що не підпадали під загальну систему судочинства (справи підлітків та душевнохворих, ворожбитство). Автор підкреслив посередницькі повноваження суду, як і виборність судових засідателів від дворян, міщан та державних селян¹.

Не оминула увагою совісні суди й відома представниця британської школи істориків-славистів Ісабель де Мадаріага, яка, крім того, зауважила ініціативу Катерини II щодо розподілу функцій між адміністрацією й судом, взаємодію місцевої влади з виборними представниками суспільства, а також заснування окремих судових інстанцій для кожного стану. Це дозволило авторці стверджувати про певну участь громадськості в місцевому управлінні, як і про нереалістичність міркувань імператриці, котра, не виходячи за межі правового поля, намагалася ввести в російську юриспруденцію новий принцип совісного судочинства. З'ясувавши суть дискусійних питань російських істориків та правників про джерела совісного суду, І. де Мадаріага схилялася до французької Енциклопедії, а не «Коментарів англійських законів» Вільяма Блекстона. Одна зі статей Енциклопедії високо поцінувала англійський суд лорда-канцлера, а тому Катерина II об'єднала низку його принципів і деяких положень акту «*Habeas corpus*»².

Чи не найглибше до розуміння проблеми совісних судів наблизилася історик-архівіст з Ексетерського університету (Великобританія) доктор Джанет Гартлі³, яка на основі російського законодавства, зокрема «Учреждений для управления губерний...», проникливо з'ясувала їх компетенцію, спеціально зупинившись на злочинах, учинених за несприятливих обставин, унаслідок чого правопорушник уже самим цим фактом отримував покарання, що перевершувало будь-яку розплату, встановлену судом, а також на арбітражних можливостях совісного суду при розгляді ним майнових суперечок. Авторка детально з'ясувала невластиві російському судівництву риси, що їх завдяки совісному суду воно отримувало, а саме — повага до ближнього, право на недоторканність особи, довіра до громадянина, звільнення з-під варту під заставу (якщо правопорушник не образив верховну владу, не був запідозрений у зраді, не скоїв убивства, розбою чи злодійства), а також пошук примирення (а не покарання) на основі третейського судового рішення тощо. Ці нові риси дозволили, слідом за іншими дослідниками, віднести совісний суд до найцікавіших та найоригінальніших нововведень губернської реформи 1775 р. Дж. Гартлі проаналізувала також здобутки практично всієї російської історіографії судової системи Катерини II, чітко виокремивши позиції Григор'єва, Бараца, Павлової-Сильванської в питанні запозичень імператрицею основних ідей європейського судоустрою. Однак найбільш цінним є те, як

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. — К., 1996. — С. 181–182.

² Мадаріага І. де. Россия в эпоху Екатерины Великой. — Москва, 2002. — С. 449.

³ Hartley J.M. Catherine's Conscience Court — An English Equity Court? // Russia and the West in the Eighteenth Century / Ed. A.G. Cross. — Newtonville, Mass., 1983. — P. 306–318.

сама авторка тлумачить питання про джерела совісного суду. Вона також чітко зазначила «Habeas corpus» — схвалений англійським парламентом у 1679 р. законодавчий акт, що регламентував правила арешту особи. Окремо було названо принципи, які Катерина II могла запозичити з чотиритомних «Коментарів до англійських законів» Вільяма Блекстона, зокрема щодо станового суду. І все ж дослідниця, у принципі, поділяє думку І. де Мадаріагі, що російська самодержиця вперше почерпнула ідею про совісні суди з французької Енциклопедії. З'ясовуючи історію англійського судівництва, зокрема формування суду лорда-канцлера, про який так багато писав В. Блекстон, Дж. Гартлі з'ясувала, чому він не прижився на російському ґрунті. На її переконання, якби Росія отримала совісний суд у такому вигляді, як його собі уявляла Катерина II, він би справді став окремою та досить важливою судовою інституцією в державі. І все ж ці суди, не впливши всі задуми імператриці, таки відіграли помітну роль, увівши пом'якшуючі покарання та наблизивши органи правосуддя до потреб населення. Крім того, совісний суд значно прискорював розгляд майнових справ — на відміну від затяжних процедур звичайних судів.

Українська історіографія практично до останнього часу не цікавилася совісними судами — як через цілеспрямоване обмеження тематики історичних досліджень у радянські часи, коли переважали сюжети революційної («класової») боротьби й історії соціально принижених верств, так і через певне упередження до державотворчих заходів Катерини II, що розцінюються (і не безпідставно) як ворожі національній державності. Наслідки ж діяльності совісних судів, «лицемірних» за своїм спрямуванням, визначалися як «незначущі» для тогочасного суспільства. Виняток становить надзвичайно багатогранне дослідження українського історика та архівіста І.Ф. Рибаківа (1889–? рр.), опубліковане в науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, що вийшов у Києві за редакцією академіка В.М. Перетца у 1928 р.¹ У статті з'ясовано історіографію питання та зауважено інформативне багатство архіву Полтавського совісного суду. Опрацьовуючи його справи, уже тоді, у 1920-х рр., І.Ф. Рибаків відзначив неповну збереженість діловодного фонду як наслідок «макулатурного бандитизму» перехідного періоду. Можливо, саме така інформативна обмеженість вплинула на твердження цього автора, що совісні суди запроваджувалися в Лівобережній Україні лише з 1803 р. Проте це не знизило рівень наукових спостережень дослідника, який простежив номенклатуру справ Полтавського совісного суду, визначивши переважання цивільних позовів над карними. Учений установив правові кодекси, якими керувалися судді при покаранні злочинців, а також штатний розпис установи й розміри жалування голови та засідателів. Різносторонній підхід до виявлення можливостей суду формувати соціальні відносини пояснюється освітою автора, який закінчив юридичний та історико-філологічний факультети Московського університету й працював викладачем Полтавського інституту народної освіти. Незважаючи на це, він змушений був вписати

¹ Рибаків І. Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. — К., 1928. — С. 33–44.

совісний суд у схему класової оцінки українського суспільства, наголошуючи на тому, що селянські справи розглядалися з урахуванням інтересів поміщиків.

Підготовка Інститутом держава й права ім. В.М. Корецького НАН України багатотомної Юридичної енциклопедії спонукала істориків права звернути пильнішу увагу на совісний суд. Зокрема, В.В. Буран підготував про цю інституцію досить докладну статтю, в якій визначалися межі її компетенції та місце у судовій ієрархії, зазначалося про розподіл справ на цивільні та кримінальні, порядок їх надходження на розгляд, спрямування рішень і вироків для виконання до нижнього земського суду, городничого, губернатора. Щоправда, автор статті потрапив у пастку стверджувальної інформації законодавчих актів, коли вказав про можливість подання апеляції до Вищого совісного суду, який, як відомо, так і не був створений, але про нього йшлося як про чинний в «Учреждениях для управления губерний...». В.В. Буран досить детально розглянув припинення діяльності совісного суду, котрий хоча й переставав існувати як самостійна установа, проте його функції передавалися товаришам голів карної і судової палат, що створювалися на основі судових статутів 1864 р.¹

Активізації наукового інтересу до правових ідей минулих століть сприяла й підготовка профільним академічним інститутом фундаментального багатотомного видання, кілька випусків якого ввібрали праці з юриспруденції останньої чверті вісімнадцятого й усього дев'ятнадцятого століття. Зокрема, у шостому томі вміщено статтю І.Б. Усенка, присвячену С.Ю. Десницькому, та працю останнього під назвою «Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имени и различных состояниях общежительства»².

Розробка сучасними українськими дослідниками напряму соціальної історії спонукала звернути спеціальну увагу на совісні суди, без діловодних документів яких студіювання проблем родинних конфліктів та дитинства залишалося б повною мірою нереалізованим. Чільне місце тут посідають напрацювання харківського історика В.Л. Маслійчука, який високо оцінив діяльність Катерини II зі створення совісних судів у Російській імперії, а також вдало мобілізував їх діловодні архіви для дослідження соціальної девіації, історії дитинства тощо³.

Підсумовуючи результати історіографічного аналізу, можемо констатувати, що у науковій літературі найбільше уваги зверталось на теоретичні питання

¹ Буран В.В. Совісний суд // Юридична енциклопедія. — К., 2003. — Т. 5 (П–С). — С. 539.

² Антологія української юридичної думки. — К., 2003. — Т. 6: Цивільне право. — С. 26–46.

³ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. — 2007. — Вип. 7. — С. 243–263; *Його ж.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Х., 2008; *Його ж.* Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 38–47; *Його ж.* Вияви рухливості та підліткова злочинність (конокрадство, крадіжки волів, утечі) у Харківському намісництві 80–90-х років XVIII століття // Україна модерна. — 2010. — Ч. 6 (17). — С. 77–100 та ін.

запровадження та компетенцію совісного суду крізь призму аналізу «Учрежденный для управления губерний Всероссийской империи». Спроби з'ясування цього питання підштовхували дослідників до виявлення рецепцій з європейського та українського права, як і авторства статей законодавчого акту 1775 р. про совісний суд. Це питання виявилось досить складним, а водночас і перспективним для розуміння відмінностей між європейським та російським судоустроєм. Непростою стала й проблема визначення такої категорії у характеристиці совісного суду, як його становість і всестановість.

Значно менше уваги спрямовувалося на реалізацію ідей совісного суду на практиці, а саме коли і в яких варіаціях він функціонував на катерининських засадах, а коли — ні, і чому? Інакше кажучи, які з теоретичних положень совісного суду були реалізовані у судових практиках, і які соціальні проблеми свого буття могли з'ясувати в них люди? Більшість істориків зосередили свою увагу на катерининському періоді діяльності совісного суду, а функціонування відновленого в олександрівський час залишилося поза інтересом, як і питання припинення його діяльності з перенесенням відповідних функцій до судових палат. Також сюди слід віднести й специфіку совісного суду на українських територіях Російської імперії, де місцева людність уже мала соціальний досвід функціонування подібних судових органів, а також питання, наскільки ефективною була діяльність совісного суду, чи став він механізмом захисту людини на низовому, житейському, рівні? Чи його діяльність сприяла викоріненню вад суспільства, конкретної особи та, якщо так, — в який спосіб це відбувалося? Яку процедуру практикували судді та до яких видів покарань вони вдавалися? Плідним видається й дослідницьке з'ясування соціоетнічного складу совісного суду, освітнього рівня його членів, міри їх авторитетності, а також спроба дізнатися, як саме відбувалося висування на посади суддів та засідателів, і кого пропонували виборці — людей конформістського складу чи лідерів, активних учасників місцевого життя? Як відбувалося їх відкликання або заміна в разі допущення помилок, невиконання вказівок представників адміністративної влади, до яких застережень ті вдавалися?

Дослідивши ці питання, можна дати відповідь на головне — чи насправді совісний суд сприяв зміцненню законності, встановлюючи межу між добром і злом, справедливістю й безправ'ям та, урешті-решт, чи відповідав він своїй деякою мірою екзотичній назві, а чи вона була лише приємним для вуха словосполученням?

1.2. Сучасники про совісні суди

Шукаючи підтримки двору та зміцнюючи власний авторитет Катерина II спершу звиряла нові управлінські ідеї у своєму найближчому оточенні. Аби досягти точності формулювань нормативного акту 1775 р. («Учреждения для управления губерний...») вона особисто шліфувала кожен його розділ¹, у тому числі й 26-й, присвячений совісному суду. Ішлося не лише про ідеї та принципи, через які у

¹ *Мадариага И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой. — С. 444.

судову практику запроваджувалися нові для російського судочинства поняття, зокрема гуманності, невинуватості, забезпечення підданим однакових прав перед законом та особистої безпеки, а й про механізми, які б гарантували їх дотримання¹.

Чи знайшли нові віяння розуміння й підтримку в оточенні самої імператриці? Чи збагнули піддані, що йдеться про початок нових взаємовідносин монарха й суспільства? Маючи доволі незначну кількість свідчень сучасників не можна нехтувати жодним із них. Статс-секретар Катерини II О.В. Храповицький (1749–1801 рр.), який, так само, як і самодержиця, маючи літературний хист вправлявся у красному письменстві, залишив нам щоденник із кількома свідченнями про діяльність щойно заснованого совісного суду. Найперше він звернув увагу на слова імператриці: «Один только безсовестный отказывается от призыва в совестный суд»². Таким безапеляційним твердженням верховна влада намагалася мобілізувати моральну відповідальність, яка б спонукала підданих оцінити власну недостойну поведінку та вчинки. Водночас записки статс-секретаря вказують на слабку сторону совісного суду, що не наділявся правом примусу, а апелював до людської моралі, яка б змушувала прийняти виклик та з'явитися на суд. Так, імператриця обговорювала зі своїм помічником упертість робітників з вулиці Фонтанної у Санкт-Петербурзі, котрі, незважаючи на рішення совісного суду, не виходили на роботу. Подібна ситуація повторилася і у справі про вбивців якогось Ракітіна, що не зважили на докази та вмовляння священників і не зізнались у скоєному. Висловлювалися сподівання, що сентенцію (вирок) карної палати буде передано на совісний суд, якому, можливо, вдасться зрушити справу з мертвої точки.

Уже на початку діяльності практика засвідчила, що ідея совісного суду кволо приживалася у суспільстві. Приміром, аби поділ маєтку генерал-поручика О.С. Лопухіна між ним та його невісткою розглядався в Московському совісному суді було навіть видано сенатський указ (березень 1788 р.), чому посприяв адмірал граф О.Г. Орлов-Чесменський. Саме він, використовуючи свої зв'язки з О.В. Храповицьким, наполіг, щоби розподіл здійснювався совісним судом³. Із подібною ситуацією зіткнувся й сенатор Г.Р. Державін, коли розбирав звернення до верховної влади вдови поручика Алакаєва, племінниця і вихованка якої — Анастасія — вижила ту з маєтку. Не бажаючи починати судову тяжбу, вона просила заступництва в губернатора, який передав її справу на розгляд Уфимського совісного суду. Племінниця, певна річ, не палала бажанням з'явитися на судові слухання, і Г.Р. Державін нагадував губернаторові про протизаконність самої спроби ухиляння⁴. Таким чином, сановне оточення Катерини II

¹ Власть и реформы: От самодержавной к советской России. — Санкт-Петербург, 1996. — С. 175.

² Дневник Храповицкого: 1782–1793. — Москва, 1901. — С. 1; Памятные записки А.В. Храповицкого. — Москва, 1862. — С. 3.

³ Дневник Храповицкого: 1782–1793. — С. 38–39; Памятные записки А.В. Храповицкого. — С. 51.

⁴ Державин Г.Р. Сочинения. — Санкт-Петербург, 1871. — Т. 6: Переписка (1794–1816) и «Записки». — С. 2.

намагалося подолати недовіру до совісного суду, активізувати розгляд справ, що підлягали його юрисдикції. Більше того, канцлер князь О.А. Безбородько, уже після смерті імператриці укладаючи проект державних реформ Павла I, в одній зі своїх записок (1799 р.) роздумував про нагальну необхідність заснування Вищого совісного суду, який так і не було створено за часів Катерини II. На його думку, він мав би з'ясовувати справи, що не належать до загальних, а лише ті, що вимагають «уваження по человечеству», і цей суд, караючи, удався б до пом'якшених вироків. Як і губернський совісний суд, вищий мав очолювати «вышний» совісний суддя, а засідателями були б депутати від дворянства, міщанства та селянства (по дві особи)¹.

Гуманізм совісного суду і його практика викликали схвалення та розуміння серед чиновників меншого масштабу, з яких найпомітнішою була постать колезького радника І.М. Наумова (кін. 1770–1833 рр.). Очевидно, його роздуми над шляхами поліпшення судової системи спричинили служба в канцелярії генерал-прокурора О.Б. Куракіна, у межовому департаменті Сенату та стряпчим Московського губернського правління, під час чого він зіткнувся з численними зловживаннями як чиновників, так і приватних осіб. У своїх записках, адресованих Олександрові I, який хоча й непослідовно, але все ж виявляв час від часу готовність розглядати проекти реформ, він пропонував заснувати «дом практического правоустройства» — установу, яка була б не «судилищем», а «открытым адвокатством»², та займалася підготовкою стряпчих (адвокатів), що спеціалізувалися б на залагодженні суперечок сторін мирним шляхом, захищаючи тих, хто безневинно постраждав від судового переслідування, а також в'язнів.

Пропозиції І.М. Наумова, до речі, спершу підтримані Олександром I, не лише розвивали ідею совісного суду, а й удосконалювали її практичними механізмами. До послуг цього «дому», що мав судово-адвокатський характер, зверталися представники всіх станів, навіть московський генерал-губернатор Ф.В. Ростопчин. Однак перші ж непорозуміння з владними установами, які не визнавали адвокатуру з її юридичною допомогою населенню, мали наслідком припинення судової практики, І.М. Наумов повернувся до державної служби чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторі М.А. Милорадовичу. Свої роздуми та міркування з приводу совісного суду він виклав у кількох брошурах³, на сторінках яких переконував, що совість належить до тієї категорії, яка має право на

¹ Записка князя Безбородки о потребностях империи Российской // Русский архив. — 1877. — Кн. 1. — С. 297.

² Наумов Иван Мокеевич // Русский биографический словарь. — Санкт-Петербург, 1914. — Т.: Нааке – Николай. — С. 143.

³ *Наумов И.М. Мои мысли о совестном суде и признательность к памяти преосвященного митрополита Амвросия.* — Санкт-Петербург, 1830; *Его же. Мои мысли о совестном суде и об адвокатах при тюрьмах за невинных.* — Санкт-Петербург, 1832; *Его же. Начертание естественного права, принадлежащее к 1-й части практического правоустройства для граждан: В 2 ч.* — Москва, 1808–1809; *Его же. Практическое правоустройство для граждан.* — Ч. 1. — Москва, 1808 та ін.

функціонування в юридичній сфері, оскільки «служит за руководство к жизни», адже людина керується у своєму житті не лише розумом, а й совістю, тож совісний суд має менше звертатися до письмового документа, а більше — до суті справи. Для І.М. Наумова було очевидним, що суспільство втрачає моральні імперативи, дієвим засобом протидії чому він уважав оприлюднення у пресі прізвищ тих, хто ухилявся від явки в суд¹.

На вади совісного суду звернув увагу також І.В. Лопухін (1756–1816 рр.), який не один рік займався практичною судовою діяльністю та як філософ-містик серйозно роздумував над роллю покарань у поліпшенні людської природи. Будучи совісним суддею Московської губернії (1801 р.), він нарікав на недосконалість відповідного судочинства з огляду на відсутність у його арсеналі заходів примусового впливу².

Багатозначними були враження та оцінки діяльності совісного суду, зроблені його посадовцями, і найперше — совісними судьями та засідателями, зокрема щодо того, як вони самі розуміли власні завдання та ставилися до виконання службових обов'язків. У спогадах доктора права й почесного члена Академії наук В.П. Орлова-Давидова (1810–1882 рр.), який здобув науковий ступінь в Единбурзькому університеті, слухав лекції Франсуа Гізо в Парижі й кілька років прослужив на посаді петербурзького совісного судді йшлося про враження від практичної діяльності. Мемуаристові, людині з європейською освітою та гуманістичними переконаннями, відразу кинулося у вічі, що, згідно з російським законодавством, навіть за незначні проступки малолітні злочинці каралися більш жорстоко, ніж ті, що досягли повноліття.

Найпершим його заходом стала чітка диференціація вікових меж — малолітні (10–14 років), неповнолітні (14–21 рік), повнолітні (від 21 року) злочинці, із наступним зіставленням їх з обсягом покарань та розподілом справ на цивільні й карні. До того ж, В.П. Орлов-Давидов з'ясував вікові особливості вчинення проступків, що дозволило йому пояснити, чому в перехідний період від дитинства до зрілості збільшується кількість юнацьких злочинів. Адже у так званий хлоп'ячий вік («отрочество»), тобто до повноліття, пристрасті підлітків посилюються, і, відповідно, збільшується кількість правопорушень. Свої аргументи та пропозиції для вдосконалення чинного законодавства у сфері правосуддя він висловив Д.М. Блудову — міністрові юстиції й головному діячеві з підготовки «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» (1845 р.), законодавчого акту, який упорядковував каральну систему, значно обмеживши невизначеність покарань стосовно обсягів злочину³. В.П. Орлов-Давидов піддав сумніву твердження про непрофесійність, неком-

¹ Наумов И.М. Мои мысли о совестном суде и признательность к памяти преосвященного митрополита Амвросия. — С. 1, 3, 19.

² Записки некоторых обстоятельств жизни и службы И.В. Лопухина // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — 1860. — Кн. 3. — С. 112–114.

³ Орлов-Давыдов В. Воспоминания совестного судьи (1848–1852) // Русский архив. — 1880. — Кн. 2. — С. 400–420.

петентність та недостатню освіченість совісних суддів, а також їх можливість впливати через творче виконання своїх посадових обов'язків на ухвалення відповідних законів.

Для характеристики засідателів совісних судів доцільно звернутися до спогадів одного з них — дійсного статського радника Я.І. де Санглена (1776–1864 рр.), який, як і В.П. Орлов-Давидов, здобувши солідну освіти в Європі розпочав кар'єру викладачем німецької словесності в Московському університеті, а продовжував — правителем канцелярії Міністерства поліції, залишивши мемуари біографічного характеру. Аналізуючи перехідний період від правління Павла I до Олександра I, він відзначив як позитивне явище відновлення останнім совісного суду, що, за оцінкою автора, вплинуло і на його подальшу долю. Побожування можливих переслідувань з боку Павла I змусили Я.І. де Санглена, тоді перекладача при штабі віце-адмірала Г.А. Спиридова, подати у відставку. Він вирішив оселитися в Нижегородській губернії та зайнятися господарством на своїх 300 десятинах землі. Місцеве дворянство за сприяння губернатора обрало його засідателем совісного суду. Першою справою стало забезпечення недоторканності прав особи та її безпеки, зокрема правильності арешту одного з місцевих землевласників — Нармондського. Ретельність, наполегливість, «красноречие и жар», проявлені ним у справі захисту невинного, привернули увагу чиновників Петербурзької удільної контори, куди він був запрошений на службу¹.

Судоустрій Катерини II також проаналізував голова Київської палати карного й цивільного суду М.М. Колмаков (?–1896 рр.), але його увага була зосереджена здебільшого на вадах старого суду, головні серед яких — залежність від губернського керівництва та дворянський абсентеїзм. Спогади цього діяча ніби продовжували полеміку з противниками судової реформи 1864 р., він указував на її переваги, спеціально не зупиняючись на совісному суді, але його критичні оцінки колишньої судової системи певною мірою стосувалися й корпусу совісних суддів². Щоправда, мемуарист не розповів про свою участь у незаконних оборудках при продажі голові Київської міської думи І.А. Толлі Вишневецького маєтку графа Плятера³.

До важливих свідчень особи, яка безпосередньо виконувала обов'язки совісного судді у Правобережній Україні, належить щоденник В.І. Аскоченського (1813–1879 рр.)⁴, історика та літератора, який із 1849 р. обіймав посаду голови совісного суду в Кам'янці-Подільському, поєднуючи її з головою палати губернського цивільного суду. На відміну від попередніх, його спогади наповнені фактами з життя місцевого чиновництва, котре, на переконання автора,

¹ Записки Якова Ивановича де-Санглена: 1776–1831 гг. // Русская старина. — 1883. — Кн. 1. — С. 7, 8.

² Колмаков Н.М. Старый суд: Очерки и воспоминания // Русская старина. — 1886. — Кн. 12. — С. 511–544.

³ Паталесов О.В. Старый Київ: Зі спогадів Старого Грішника. — К., 2008. — С. 380.

⁴ Дневник Виктора Ипатьевича Аскоченского // Исторический вестник. — 1882. — Кн. 7. — С. 30–52; Кн. 8. — С. 259–294.

більше переймалося особистим добробутом, аніж ретельним виконанням службових обов'язків. Записки цього автора зайвий раз переконують, що професія накладає відбиток на характер людини, адже В.І. Аскоченський, який і до того складно входив в атмосферу чиновницького життя, маючи невелике жалування, якого ледь вистачало на виховання малолітнього сина, заходився викривати непристойні вчинки, супроводжуючи їх моралізуванням, зокрема обговоренням поведінки однієї панни, до якої залицявся місцевий прокурор.

Не знайшовши підтримки місцевого польського дворянства, а головне, не виправдавши довіри всесильного київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, він не зміг більше виконувати обов'язки совісного судді, подав у відставку та у 1851 р. виїхав до Санкт-Петербурга. Під перо В.І. Аскоченського, що вирізнялося влучними характеристиками та оцінками губернського чиновництва, потрапив і його наступник на посаді — І.І. Саноцький, якого мемуарист назвав «совісним» суддею, зауваживши, що він також не був популярним у колі місцевих чиновників, з'являючись привселюдно лише на офіційних урочистостях. Про І.І. Саноцького говорили, що він мав твердий та незалежний характер, унаслідок чого не лише зажив поваги у польському дворянському середовищі, а й умів використовувати це у власних інтересах¹.

Для з'ясування питання, чи користувалися совісні суди довірою населення, свідчень сучасників не так багато, як того хотілося б. Серед наявних слід згадати записки дрібнопомісного українського шляхтича з Почеп на Чернігівщині Г.С. Вінського (1752–1818 рр.)², який, здобувши освіту в Київській духовній академії, продовжив її в Петербурзькій полковій школі. Як і було заведено, розпочав військову кар'єру офіцером (каптенармусом) лейб-гвардії Ізмайловського полку, однак через незаконні фінансові оборудки був позбавлений прав дворянського стану та засланий до Оренбурга. Вірогідно саме це стало однією з причин його досить критичної, а часом і в'їдливої характеристики державницьких заходів Катерини II, через що радянська історіографія навіть зарахувала цього діяча до попередників «революціонера-демократа» О.М. Радищева. Г.С. Вінський писав, що в результаті судової реформи Катерини II різко збільшилася чисельність суддівського апарату в губернії — з п'ятдесяти до вісімдесяти чиновників. З одного боку, збільшення суддівських місць відкрило перед «службовою братією» можливість заробляти непогане жалування, а з іншого, якщо оцінювати це з перспективи «хлібопашців», то вони, образно кажучи, замість трьох баранів тепер мали відвозити в місто суддям п'ятнадцять. Він категорично відкинув твердження французького економіста, теоретика школи фізіократів Поля де ла Рів'єра Мерсьє, якого Катерина II запросила в Росію як консультанта для підготовки «Наказу», що суди, в яких совість переважає над законами, уперше було запроваджено в Росії.

¹ Дневник Виктора Ипатьевича Аскоченского // Исторический вестник. — 1882. — Кн. 9. — С. 43; Кн. 11. — С. 288.

² Записки Г.С. Винского // Русский архив. — 1877. — Кн. 1. — С. 101–102.

На думку Г.С. Вінського, совісні суди так і не стали справжніми, залишившись «ляльковими» установами. Названі ним переваги — з'ясування справ «по совісті», без зайвої тяганини — загубилися у звинуваченнях совісних суддів, оскільки ті не могли нічого вчинити з цілими селами, які «тонули» у споконвічному чаклунстві та ворожбитстві. Лише благими намірами виявилися й спроби з'ясувати конфліктні майнові справи, коли винний зневажав позивача та міг не з'явитися до совісного суду. Г.С. Вінський посилався на власні спостереження, адже мешкав у будинку уфимського совісного судді й неодноразово був свідком, як місцеве населення (чуваші й мордва) марно намагалися звернутися до совісного судді, який не приймав їхніх позовів, та ще й похвалявся, що за дванадцять років обіймання посади він розглянув лише дванадцять справ. Цей приклад із критичною оцінкою совісного суду надовго став негативно-хрестоматійним. Зокрема, його у своїх лекціях наводив навіть такий авторитетний історик, як В.Й. Ключевський¹. Проте є й протилежні міркування. Так, анонімний автор «Замечаний о Малой России», не схвалюючи скасування Павлом I катерининських установлень, серед іншого звернув увагу й на совісний суд, який він назвав «божественним», та який верхній владі також слід було повернути українському суспільству².

Совісні суди, і це не дивно, привертати увагу письменників, літераторів, — очевидно, що як для одних, так і інших слово, мораль, переконання важили набагато більше, ніж для решти членів суспільства. Чи не тому з совісним судочинством були пов'язані Г.Ф. Квітка-Основ'яненко та О.М. Островський? Перший кілька каденцій поспіль, із 1831 по 1840 рр., очолював Харківський совісний суд, а другий після навчання на юридичному факультеті Московського університету служив із 1843 по 1845 рр. писарем у Московському совісному суді. Їх твори, багаті на етнографічну буденність та деталі народного життя, навряд чи були б такими яскравими, якби не суддівська служба. Достатньо згадати лише деякі, що вийшли з-під пера Г.Ф. Квітки-Основ'яненка — «Дворянские выборы», «Ясновидящая», «Знахарь», «Мертвец-Шалун», «Праздник мертвецов», не кажучи вже про «Конотопську відьму», — аби зрозуміти, що саме такі чи подібні справи про чари та чаклування розглядалися у Харківському совісному суді. Цю тенденцію підтверджує й літературна спадщина В.І. Аскоченського, який підготував до друку твір «Говорящий мертвец»³.

До обов'язків совісного судді Г.Ф. Квітка-Основ'яненко ставився досить сумлінно, про що 1832 р. писав у листі до свого московського кореспондента М.П. Погодіна. Він багатозначно зауважував, що на службі йому доводиться стикатися з тим, про що слід волати («возопить») до уряду⁴. А у листі від 1839 р.

¹ Ключевский В.О. Курс русской истории // *Его же. Сочинения* в 9 т. — Т. 5. — С. 113.

² Романович-Славатинский А.В. *Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права.* — С. 482.

³ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 160. — № 398.

⁴ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. *Зібрання творів: У 7 т.* — К., 1981. — Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. — С. 200.

до петербурзького критика П.О. Плетньова вказував, що перебуває в очікуванні чергових виборів, адже маючи здоров'я та сили хотів би служити й надалі. Адресант надзвичайно вправно виписав, чому з-поміж решти кандидатів на посаду совісного судді харківське дворянське зібрання віддало перевагу саме йому — адже він невибагливий у побуті та вправний у з'ясуванні справ. І незважаючи на плітки та пересуди про «неблаговоление императора» він таки був обраний на цю почесну посаду. Навіть більше — Г.Ф. Квітка-Основ'яненко удостоївся честі бути представленим Миколі І, коли той відвідував Харків¹.

Моральну оцінку совісному суду дав М.В. Гоголь, зокрема у своїх знаменитих «Выбранных местах из переписки с друзьями», один із розділів яких під промовистою назвою «Занимающему важное место» спеціально присвячено владі та містить рекомендації до колишнього губернатора А.П. Толстого. Роздумуючи над державними справами, автор аналізує внутрішню організацію влади, її залежність від людського чинника, намагається з'ясувати, що ж урешті-решт спричиняє ріст зловживань, хабарництва, беззаконня, які держава ніяк не може викоринити. М.В. Гоголь у притаманній йому загостреній манері протиставляє законність та незаконність. Вони існують реально, як два світи, причому друга переважає першу. Без з'ясування питання, чому пройдисвіт («плут») свої душевні сили спрямовує на зло, влада ніколи не позбудеться власних вад. І серед усіх державних губернських установ лише совісний суд звернутий до вирішення цієї проблеми. На переконання письменника, саме він, будучи «верхом человеколюбия, мудрости и познания душевного», перетворює жорсткий закон на свою протилежність — справедливість, адже діє «полюбовно и миролюбиво в высоком христианском смысле, без проволочек по высшим инстанциям». До виборного принципу його формування додається не менш важлива риса — суддею стає «человеколюбивый и бескорыстнейший человек», що не потребує жалування, цієї «мирской приманки»², та здійснює свої завдання за покликом власної душі. І якщо совісний суддя судить справедливо, то його слава посприє тому, що самі люди звертатимуться до такого суду, бо ж хто з них, мовляв, не бажає примирення?!

Таким чином, свідчення очевидців як історичне джерело до пізнання ролі й місця совісного суду в житті суспільства кінця XVIII — середини XIX ст. займають важливе місце та вказують на соціально обмежене коло тих, хто подав міркування з приводу їх діяльності. В основному свій голос залишили особи з оточення імператриці, самі совісні судді та засідателі, натомість бракує тих, хто безпосередньо звертався до їх послуг. Висловлені сучасниками судження вказують, що вони загалом зрозуміли просвітницькі ідеї Катерини II та високо оцінювали совісний суд, навіть дещо ідеалізуючи його можливості.

¹ *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Зібрання творів: У 7 т. — К., 1981. — Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. — С. 222.

² *Гоголь Н.В.* Выбранные места из переписки с друзьями // *Его же.* Статьи. — Москва, 1952. — С. 350–357.

Розділ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА ЮРИСДИКЦІЯ СОВІСНИХ СУДІВ

2.1. Ідея, мотивація й мета створення

Ідея формування окремої судової влади зародилася в епоху пізнього європейського середньовіччя разом із трансформацією абсолютистських монархій. Пошуки досконаліших їх форм сприяли виникненню нових переконань, які, заперечуючи старий порядок (*ancien régime*), окреслили широке бачення світобудови на основі прагнень людини до рівності, свободи, гуманізації стосунків держави та людини. Томас Гоббс, Джон Локк, Шарль Луї Монтеск'є, Самуель Пуфендорф, французькі енциклопедисти збагатили людство новими теоріями про можливі відносини монарха і суспільства. Вони ж переконували та повчали верховних правителів, як слід удосконалювати державний лад. Політико-правові напрацювання філософів ставали здобутком дедалі ширших верств, і не зважати на них було вже неможливо.

Незаконно заволодівши російським тронем, Катерина II, спираючись на ідеї західних просвітників, намагалася амбівалентно використати їх, аби вони разом з іншими заходами легітимізували її права на самодержавне правління. З іншого боку, обійнявши престол, вона була сповнена енергії втілити їх, бодай частково, у життя, із метою впорядкувати державу, що їй дісталася. Вихованій в іншому соціальному середовищі новій імператриці як нікому було зрозуміло, настільки устрій російської держави не відповідає тій атмосфері, в якій вона зростала, ідеям, що зароджувалися на Заході, як і тим цінностям, що їх вона засвоїла від Просвітництва. Розуміння правових ідей та закону для організації суспільного життя вона виклала в «Наказі», з яким звернулася до майбутніх депутатів Законодавчої комісії 1767 р., що за формою скликання уподібнювалась до представницького органу, передпарламенту. Тут імператриця висловила ідеалізовані прагнення до «загального добра», апелюючи до станів запозиченими в Монтеск'є, Блекстона та Беккарія поняттями. Спрямовуючи роботу комісії, вона поглиблювала свої знання про підданих, виявляла їх слабкі сторони та політичну незрілість, коли згори насаджувалася будь-яка правова норма. У результаті такого з'ясування, а також спілкування з придворними та врахування вимог місцевих еліт, серед яких було й запровадження станового суду та третейських судів, імператриця напрацьовувала техніку управління державою. Пропозиції депутатів Законодавчої комісії про спрощення та прискорення судової процедури при оформленні майнових угод, вибори дворянством суддів та вдосконалення діяльності суду і розправи сприяли створенню окремої комісії «про юстицію»¹.

¹ *Петров П.Н.* Катерина II — законодательница // Катерина II: pro et contra: Антология. — Санкт-Петербург, 2006. — С. 157.

Звернуто було увагу й на те, що депутати часто озвучували протилежні за своєю суттю і призначенням заяви. Так, одні з них вимагали відмовитися від непопулярного «суду за формою», а інші, як-от депутат від Бахмутського гусарського полку А. Рашкович, пропонували зміцнити судову владу професіоналами, призначаючи стряпчими тих, хто навчався юриспруденції при Академії наук¹. Вимога відділити суд від адміністративного управління, обмеживши виняткове право корони забезпечувати судову справедливість, вплинула на передачу його в руки дворянських корпорацій.

У результаті російське суспільство через реформу місцевого адміністративно-територіального управління отримало більш вдосконалені судові органи з розгалуженою мережею інстанцій та законодавчу базу у вигляді «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи», «Устава благочиния» та жалуваних верховною владою грамот, зокрема дворянству й містам. У судовій реформі найвиразніше проявилися просвітницькі мотиви, що їх намагалася наслідувати Катерина II. Серед них — підтвердження «священного» права приватної власності, відокремлення суду від адміністрації, відмова від катувань, успадкованих від «варварських» часів тощо. Створення станової судової мережі зміцнювало самодержавні основи верховної влади, натомість в Європі вже почали засвоювати та впроваджувати принципи громадянського суспільства, базованого на безстанових співтовариствах.

Мережа судових установ, що створювалися згідно з адміністративно-територіальним поділом, обслуговувала кожен стан (дворянство, міщанство, селянство) окремо. Дворяни зверталися до суду двох інстанцій верхнього, апеляційного, і нижнього земського суду, які, відповідно, засновувалися — перший у губернському місті, другий — у повітовому. За такою ж схемою функціонували два види магістратів — губернський апеляційний та городовий. Селяни (крім поміщицьких) для залагодження своїх справ зверталися до верхніх апеляційних та нижніх розправ. Цю мережу продовжували всестанові губернські судові палати — карних і цивільних справ, які приймали на перегляд майже всі справи губернії. Крім цих загальних створювалися спеціальні суди, до яких належав і совісний, займаючи у судовій системі особливе місце, адже на відміну від загальних судів він наділявся одночасно як всестановими, так і становими повноваженнями. Всестановість полягала в тому, що до нього могли звертатися представники будь-якого стану, а становість зумовлювалася тим, що лише дворяни отримали право бути тут суддями, причому не лише для позовників зі своєї, привілейованої, верстви, а й для решти станів — міщан та селян (виборні від останніх не могли брати участь у судовому процесі, якщо судився дворянин).

Ідею совісного суду Катерина II запозичила з декількох джерел і найперше з англійського та малоросійського судівництва, а також трактату італійського гуманіста Чезаре Беккарія «Про злочини й покарання». У кожному з них вона

¹ Готьє Ю.В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. — Москва; Ленинград, 1941. — Т. 2. — С. 200.

відзначила певні ідеї, які видалися важливими при укладанні законодавчого акту для совісного суду. Так, в англійській правовій системі російську імператрицю вразив суд лорда-канцлера¹, який опікувався майном неповносправних та неповнолітніх. Вона дізналася про нього з «Коментарів до англійських законів» юриста та історика права Вільяма Блекстона. Як свідчить лист імператриці до її паризького кореспондента Ф.М. фон Грімма, вона з ентузіазмом та доволі прискіпливо вивчала працю В. Блекстона у французькому перекладі, зауважуючи, що цю «пряжу розмотує по-своєму»². Переклад зробив Семен Десницький, який 1780 р. видав у Москві твір англійського правника російською мовою (під назвою «Истолкование аглинских законов»). Тож саме йому, як знавцю англійського права, імператриця доручила укласти відповідну статтю про совісний суд в «Учреждениях для управления губерний...». Питання її авторства до сьогодні залишається відкритим — більшість дослідників (за винятком М.П. Павлової-Сильванської), у тому числі й В.Г. Григор'єв, усе ж схиляються до кандидатури С.Ю. Десницького.

До твору Вільяма Блекстона Катерина II звернулася не випадково, а маючи на увазі високу оцінку англійської судової системи з боку французьких енциклопедистів, з якими вона постійно спілкувалася через листування та приватні зустрічі. У чернетках імператриці зберігаються виписки зі статей французької Енциклопедії, звідки Катерина II черпала ідеї рівності громадян перед законом³. У 1767 р. у Санкт-Петербурзі навіть було засноване «Собрание, старающееся о переводе иностранных книг», один із членів якого — Я.П. Козельський, виходець з полтавської козацької родини та вихованець Києво-Могилянської академії, — переклав і в 1770 р. опублікував двотомне видання «Статьи о философии и частях её из Энциклопедии», що містило 70 статей із масштабного французького енциклопедичного проекту, ініційованого Дені Дідро⁴. Що ж до перекладу праці Шарля Монтеск'є «Про дух законів», яка теж відіграла певну роль у розвитку політичної думки та вплинула на організацію судової влади, його в 1775 р. здійснив також виходець з України — В.І. Крамаренков, який, здобувши досвід державної служби у Сумській полковій канцелярії, із 1760 р. став перекладачем при Академії наук. Із цієї праці Катерина II почерп-

¹ Американський правознавець Гарольд Джон Берман стверджував, що суд лорд-канцлера в XIV–XV ст. часто називали совісним судом і цю назву він зберігав практично до своєї ліквідації в 1641 р., коли Довгий парламент скасував усі прерогативні суди (Берман Г.Дж. Вера и закон: примирение права и религии. — Москва, 1999. — С. 235–236).

² Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой. — Москва, 2002. — С. 445.

³ Павлова-Сильванская М.П. Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России: Сб. ст. — Москва, 1964. — С. 485–486.

⁴ Дмитриченко В.С. Суспільно-політичні погляди Я.П. Козельського. — К., 1957. — С. 16; Штранге М.М. Демократическая интеллигенция России в XVIII веке. — Москва, 1965. — С. 124.

нула ідеї про природне право людини, призначення законів, а також про їх відповідність «характеру народу», держави, побутовим умовам, висловлюючись, що «законоположение должно применять к народному умствованию, ибо мы ничего лучше не делаем, как то что делаем вольно, следуя природной нашей склонности»¹.

Юрисдикція суду лорда-канцлера, на думку Дж. Гартлі, вразила Катерину II, адже він нейтралізував вади загальних судів, маючи значення апеляційної інстанції, що дозволяло потерпілим сподіватися на компенсацію незаконної образи. Читаючи Вільяма Блекстона, імператриця зауважила, що суд лорда-канцлера з'ясував справи не на основі писаного закону, а керуючись милосердям та почуттям справедливості². Проте поступово цей суд отримував чіткіше визначену компетенцію, зокрема питання опіки, іпотеки, можливостей викупу боржниками землі тощо³. Інакше кажучи, певні арбітражні справи не підлягали судам загальної юрисдикції, адже ті присуджували, як правило, адекватне злочину покарання. Крім того, в англійського правника було й посилення на право недоторканності особи. Імператриця звернула увагу, що у суді лорда-канцлера не було присяжних, а суддя міг змусити свідка давати свідчення, викликавши його повісткою у суд, та наказати сторонам ознайомити його з важливими для розгляду справи документами.

Призначення лорд-канцлерського суду справедливості вплинуло на назву совісного суду. Т.Л. Мигунова, як фаховий юрист, проаналізувала розвиток цього правового поняття починаючи від античного Риму, і дійшла висновку, що рівень розуміння справедливості й формальних вимог практично ніколи не збігалися, утім категорії права та моралі, закону і справедливості так чи інакше перегукувалися. У пізні середньовіччя принцип справедливості не враховувався писаним законодавством, відтак право його застосування мали лише імператори⁴. Верховна монарша влада розглядалася як джерело вищого правосуддя («equity»). Більш освічена, ніж її попередники на російському престолі, Катерина II засвоїла цей принцип і намагалася його застосувати адекватно до умов країни, повновладною господаркою якої вона стала.

¹ *Сергеевич В.* Откуда неудачи Екатерининской законодательной комиссии? // Катерина II: pro et contra. — С. 249; *Штранге М.М.* Демократическая интеллигенция России в XVIII веке. — С. 124.

² Суплікатор у зверненні до королівського канцлера мав написати, чому він у нього просить захисту, а не звертається до звичайного суду: він або бідний, або літній та хворий, безсилий проти багатого й могутнього кривдника, якому нічого не варто підкупити чи залякати суддів; можливо, шериф виявився хабарником, і відмовляється закликати того до суду (*Берман Г.Дж.* Вера и закон: Примирение права и религии. — С. 72).

³ *Hartley J.M.* Catherine's Conscience Court — An English Equity Court? // *Russia and the West in the Eighteenth Century* / Ed. A.G. Cross. — Newtonville, Mass., 1983. — P. 311.

⁴ *Мигунова Т.Л.* Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 220.

Із практичним інтересом російська імператриця поставилася й до законодавчого акту англійського парламенту 1679 р., відомого як «Habeas Corpus Act», згідно з яким визначалася процедура арешту і притягнення до суду громадян. Визначалися певні гарантії, які полягали в тому, що будь-яка особа, затримана без пояснення причин, могла звертатися до суду, вимагаючи звільнення та покарання за свій незаконний арешт.

У малоросійському судівництві Катерину II привабила можливість примирення сторін. Як встановив Г.М. Барац, в Україні здавна існували суди, призначення яких полягало не в покаранні, а у пошуку шляхів примирення. Вони не практикували формального підходу при розгляді суперечок, маючи радше функції третейського суду, і це саме про них ішлося в «Правах, по которым судится малороссийский народ»¹. В.Г. Григор'єв, детально проаналізувавши юрисдикцію совісного суду, погодився з Г.М. Барацем, що положення про третейський суд запозичено саме з малоросійського юридичного зводу. Він також висловив міркування, що Катерині II було відоме українське судівництво, оскільки у справах Законодавчої комісії 1767 р. вдалося виявити рукописні збірники із загальною назвою «Выписки из узаконений подвластных России народов». Одна з них присвячувалася малоросійському праву, інша — Литовському статуту².

Не можна не зважати також і на те, що в оточенні Катерини II було чимало вихідців із Гетьманщини, таких державних діячів, як О.А. Безбородько, П.В. Завадовський, Д.П. Трошинський, з якими вона радилася, приймаючи важливі рішення. Серед її співробітників були й вихованці Києво-Могилянської академії, тією чи іншою мірою обізнані з українським судівництвом. А українець С.Ю. Десницький — один із не багатьох в оточенні російської імператриці, що глибоко знав англійське право та брав участь у підготовці засідань Законодавчої комісії. Укладене ним «Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи» лягло на стіл Катерини II в лютому 1768 р. Тут навіть місцеву адміністрацію пропонувалося підпорядкувати судовій владі.

За спостереженнями Г.М. Бараца, повноваження совісного суду щодо осіб, котрі отримали покарання за вчинений ними злочин, як і злочини, скоєні неповносправними, ворожбитство-чаклунство, поділ правопорушень на значні та незначні були запозичені з тексту Чезаре Беккарія³. В.Г. Григор'єв уважав, що норма Катерини II про періодичність засідань совісного суду мала взірєць в

¹ Барац Г. Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести: Ист.-юрид. этюд // Журнал гражданского и уголовного права. — 1893. — Кн. 3. — С. 4.

² Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II: (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.). — Санкт-Петербург, 1910. — С. 253.

³ Барац Г. Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести. — С. 5.

остзейському праві¹. Певна річ, що російська самодержиця орієнтувалась й на німецьке право з характерним для нього поєднанням політичного та релігійного життя, релігії і моралі².

Запозичуючи з різних джерел ідеї й принципи совісного судочинства, Катерина II пішла назустріч побажанням депутатів Законодавчої комісії, давши йому виразну російську назву. Вирішальну роль зіграло її прагнення й у цьому випадку ще раз наголосити, що незважаючи на своє німецьке походження вона таки російська імператриця — як через прийняття православ'я, вивчення мови, так і через знання та дотримання правових звичаїв. Відтак пристосовуючи іноземні закони до практичних потреб своєї нової країни, вона вирішила, що «суд совісті» буде найбільш вдалою назвою. Важливі її міркування, висловлені у «Наказі», що запровадження законів має враховувати ступінь розуміння їх людьми, що їх, мовляв, слід готувати, аби вони сприймали закон як необхідність³. Такий висновок імператриці вартий нашої більшої уваги, адже він дозволяє стверджувати, що Катерина II зважала на правовий стан російського суспільства, яке понад століття жило в єдиній атмосфері карного права, кодифікованого «Соборным уложением» 1649 р., де чи не найбільша увага зверталася на покарання осіб, обвинувачених у державних злочинах та в образливому ставленні до особи царя. Відтепер верховна влада намагалася апелювати не лише до покарання, а й до совісті, про що свідчать такі слова імператриці, як «стыд вместо бича».

Далеко не в останню чергу Катерина II прагнула враховувати й імперський аспект російської державності, адже населення цієї географічно великої країни ніколи не мало спільної правової культури. І хоча ідеї її «Наказу» приємно вразили всіх депутатів Законодавчої комісії, і ті одностайно вирішили присвоїти їй титул «великой, премудрой и матери Отечества», однак при з'ясуванні вимог представників окремих народів комісії ніяк не вдавалося запропонувати спільну платформу для порозуміння. Малоросійські та ліфляндські депутати відповідно до отриманих «малих наказів» наполягали на збереженні своїх традиційних привілеїв, які, на їх переконання, не повинні загубитися у загальних державних інтересах централізованого управління. Тим більше, що українська людність мала іншу правову традицію з певною долею європейського впливу, суть якого полягала в укладенні та дотриманні угод, у пошуку примирення, а не в покаранні.

За допомогою проголошених гуманних принципів Катерина II намагалася через атрибути влади, у тому числі й судової, подолати сепаратистські настрої неросійської еліти та за її підтримки створити загальноімперську судову систему. Засвоюючи західні правові ідеї, вона запропонувала суспільству судові

¹ Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II: (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.). — С. 252.

² Берман Г.Дж. Вера и закон: Примирение права и религии. — С. 40.

³ Из «Наказа комиссии о сочинении проекта нового уложения» // Сочинения Екатерины II. — Москва, 1990. — С. 22.

інституції, покликані їх упроваджувати, спираючись при цьому на національний характер, правові традиції, християнську мораль, влучно використовуючи поняття совісті як мірила законності. У такий спосіб верховна влада також намагалася захиститися від згубних ідей європейських революції, які б у селянській Росії набули характеру нового пугачовського бунту. Наскільки їй це вдалося, спробуємо з'ясувати в наступних розділах.

2.2. Юрисдикція та процесуальні процедури

Коло повноважень совісного суду було окреслене у ст. 399–401 (розділ 26) «Учрежденный для управления губерний...» із досить промовистою назвою: «О совестном суде и его должности». Цим законодавчим актом верховна влада започатковувала губернську, у тому числі судову, реформу, передбачаючи в майбутньому сформувані карне та процесуальне законодавство¹.

До компетенції совісного суду було віднесено справи як карного, так і цивільного характеру. На початку розділу заявлялося, що нова судова інстанція покликана охороняти громадянські свободи, оскільки особиста безпека кожного підданого становить для гуманного монарха найбільшу цінність, і саме це було назване головною мотивацією заснування суду. Згідно із законом, протягом трьох днів затриманому мали оголосити причину арешту та допитати. У протилежному випадку в'язень мав право звернутися по захист до совісного суду, члени якого, не виходячи з приміщення та зважаючи на характер злочину (якщо це не було образою особи імператора, зрадою, душоубством, злодійством чи розбишацтвом) вимагали пояснення причин арешту та звільнення підсудного на поруки². Поліція не мала права відмовити вимогам совісного суду, а якщо допускалася бездіяльність і впродовж доби потерпілому не надавався захист, наступали штрафні санкції — у розмірі 300 руб. з голови суду та 100 руб. з кожного із засідателів. Для звільнення підсудного відводилася доба, яка у цьому випадку була своєрідним хронотопом і вимірювалася відстанню, що її за один день долав кінь (тобто, приблизно 25 верст).

Затриманого слід було негайно звільнити під заставу до початку слухання його справи в тому суді, який він сам мав право обрати. У такий спосіб поверталася давня практика взяття на поруки, яка застосовувалася ще з часів «Соборного уложения» 1649 р. Якщо ж при уважнішому розгляді справи виявиться, що при звільненні затриманого на поруки він чи його родичі вказали неправдиві дані, заарештованого слід було повернути в місце попереднього ув'язнення «пуще прежней». Доцільно зауважити, що право звільнення затриманого під заставу в Англії діяло як загальний принцип судочинства, у Росії ж запрова-

¹ Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II: (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.). — С. 245.

² 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. — Москва, 1987. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 274–276.

джувалося з суттєвими обмеженнями. В Англії такого права не мали лише зрадники або вбивці, у Росії воно було чинним тільки для совісних судів¹.

Право совісних судів вимагати пояснень стосовно утримуваних під вартою без пред'явлення обвинувачень понад визначений у законі термін вводило до російської правової системи нове для неї поняття «*habeas corpus*» (право недоторканості особи). Однак це повноваження совісного суду виявилось найменш запитуваним як із боку населення, так і самих суддів. Можливо тому, що не було гарантії дотримання цієї процедури, а про постійне її порушення свідчить велика кількість колодників у місцевих в'язницях².

Серед карних справ, що підлягали розгляду совісного суду, було названо ненавмисно вчинені (за «нещасливого» збігу обставин) злочини, унаслідок чого особа уже зазнала покарання за провину, завдавши собі непоправної шкоди, і її наслідки виявилися суворішими порівняно з будь-яким призначеним покаранням. Наступними з карних, що підлягали компетенції совісного суду, були злочини, вчинені неповносправними, котрі не могли відповідати за власні вчинки, тож їх справи вилучалися з відання загальних судів та передавалися на розгляд совісних. До цієї категорії правопорушень наближались також чаклування, забобони, ворожбитство в будь-яких формах, що характеризувалися як дії, вчинені через «дурість, обман або неосвіченість»³.

На окрему увагу совісного суду заслуговували ганебні вчинки підлітків. Як зауважував, досліджуючи діловодство Тульського совісного суду, професор Харківського університету М.М. Кноррінг, для рішень повітових судів, які все ще продовжували користуватися нормами Військового статуту Петра I та «Соборным уложением» 1649 р., характерні були суворі покарання, вони мало зважали на нові підходи, пов'язані з гуманізацією у ставленні до злочинців. Совісний суд покликаний був виправити це становище⁴.

Крім карних совісні суди займалися розглядом цивільних справ, що вимагали іншого способу їх розв'язання, сприяючи примиренню сторін, котрі намагалися за його допомогою досягти компромісного рішення. У цьому разі совісний суд виконував функції суду першої інстанції, пропонуючи фігурантам спору власне рішення, яке б їх задовольнило. Коли ці пропозиції не сприймалися позивач і відповідач призначали кожен зі своєї сторони по одному (або по два) посередника, аби ті запропонували умови, що влаштували б обидві сторони. Вони разом із совісним судом розглядали справу і напрацьовували власні умови примирення. Причому рекомендувалося пропонувати такі заходи,

¹ Hartley J.M. Catherine's Conscience Court — An English Equity Court? // *Russia and the West in the Eighteenth Century*. — P. 309.

² Кнорринг Н.Н. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. — X., 1917. — С. 60.

³ 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // *Российское законодательство X–XX веков*. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 275.

⁴ Кнорринг Н.Н. Очерки по истории Тульского совестного суда. — С. 10–11.

які б сприяли тому, щоби фігуранти надалі жили законно та чесно, не вдаючись до нових позовів, а кожна зі сторін була задоволена судовим рішенням. Спроби Сенату в 1809 і 1843 рр. переглянути роль інституту посередництва, зокрема в тому випадку, коли б одна зі сторін відмовилася від нього, а інша — навпаки, повернули це питання знову до ст. 400 «Учреждений для управления губерний...» як найкращого виходу із процедурної ситуації¹.

Якщо ж судовий висновок був неприйнятним для посередників та, відповідно, сторін процесу, совісний суд заявляв, що він вичерпав свої можливості й рекомендував звертатися до загальних судових органів. При досягненні порозуміння сторони позбавлялися права звертатися з цією ж самою суперечкою як до совісного, так і до будь-якого суду. Утім, спроби такі були, спричинивши вихід нових указів. Так, уже в 1782 р. Сенат заборонив повторно розглядати вирішену справу купців Находкіна й Туфанова, які раптом відновили власну суперечку, але цього разу не в Псковському совісному, а в іншому суді².

Добровільне примирення, як головна умова діяльності совісного суду, піддавалася сумніву, але жодного разу верховна влада не відступила від катерининського принципу, оскільки спроби примусити відповідача прийняти нав'язане йому рішення руйнували саму ідею совісного суду. За Миколи I Сенат на загальному зібранні перших трьох департаментів 17 вересня 1828 р. підтвердив, що совісний суд лише тоді приступає до розгляду справи, якщо отримає на це згоду від позивача та відповідача³.

На початку XIX ст. компетенція совісного суду розширилася за рахунок розгляду суперечок сімейного характеру. Скоріше за все, це було викликане не лише поверненням до катерининських установ, ліквідованих за Павла I, а й потребою зміцнити роль держави й закону в такій делікатній сфері, як шлюб і сім'я. Приводом послужили численні звернення до верховної влади потерпілих батьків, скарги яких зводилися до двох категорій — образа батьківської влади й сімейні суперечки за власність. Олександр I, який орієнтувався на французьку систему державних інституцій, звернув увагу, що вона непогано зарекомендувала себе у Царстві Польському, де судова організація базувалася на «французькому матеріалі», коли діяло безліч дрібних мирових судів, що замирювали сторони, розглядали справи малолітніх та вирішували сімейні спори⁴.

Тож згідно зі схваленим Олександром I рішенням Сенату від 18 листопада 1802 р. до попередніх справ, що їх з'ясовували совісні суди, додалися повноваження: розглядати конфлікти, пов'язані з сімейним правом, зокрема образи дітьми

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 30: 1808–1809. — № 23579; 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1835. — Т. 9. — Отд. 1: 1834. — № 6771.

² ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 21: 1781–1783. — № 15328.

³ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 3: 1828. — № 1971.

⁴ Очередные вопросы в Царстве Польском: Этюды и исследования / Под. ред. В. Спасовича, Э. Пильца. — Санкт-Петербург, 1902. — С. 51.

своїх батьків як словами, так і вчинками. Прецедентом стали сварки в родинах, що їх розглядали загальні зібрання Сенату, на основі яких було прийняте рішення про передачу в майбутньому подібних справ на розгляд совісних судів¹.

Таким чином, згідно з «Учреждениями для управления губерний...», совісні суди отримали право амальгамно розглядати справи шести категорій, мало пов'язаних між собою. При формуванні кола їх компетенції верховна влада спиралась як на нові правові ідеї, так і вдавалась до традиційних для російського права принципів. Аби в повній мірі зрозуміти цей по суті революційний прорив у судочинстві Російської імперії XVIII ст., слід нагадати, що воно довгий час базувалось на петровських військових статутах з їх обвинувальною практикою.

Совісний суд, як і решта судових установ Російської імперії, здійснював свої повноваження за певними процедурними нормами, які, проте, відрізнялися залежно від категорії справ — цивільних або карних. Об'єднувала їх одна спільна риса — усі вони вершилися ім'ям імператора, який передавав як найдорожчий атрибут власну частину судової влади совісному суду. Відтак кожна його справа розпочиналася словами: «По указу её/его императорского величества суд слушал дело...», що мало символізувати справедливість і законність. У такий спосіб формувалося поняття непорушності монаршої волі, чим ототожнювалися законність і право верховного правителя. Та й особа, яка ініціювала справу в совісному суді, зверталась до нього через особу імператора. Ось, наприклад, характерне звернення часів правління Миколи I: «Всепресветлейший, державнейший, великий государь император Николай Павлович, самодержец всероссийский, государь все милостивейший! Просит жена подпоручика Екатерина Фёдорова дочь Силевичева, а в чём сие мое прошение тому следуют пункты...»².

Судочинство у цивільних справах складалося з процедур, які визначалися їх компетенцією. Справи, пов'язані з поземельно-майновими відносинами, розпочиналися на основі римського канонічного права — «actor sequitur forum rei», коли позивач звертався з позовом до суду за місцем проживання відповідача, а той у відповідь готував реверс, хоча практикувалося, особливо в першій половині XIX ст., і порушення справи за місцем проживання позивача³. Після отримання позову совісний суд направляв відповідачеві виклик до суду, повторюючи його в разі неявки (що траплялося досить часто), але тепер уже вручення виклику здійснювалося через нижній земський суд, як орган із поліцейськими повноваженнями. Після отримання як заяви, так і відповіді сторін суд приступав до слухання справи, засідателі висловлювали свої міркування та вказували на закони, згідно з якими можна було б досягти порозуміння. Ухилення від розгляду призводило до збільшення кількості незавершених справ, тож совісному суду доводилося по кілька разів вимагати присуття сторін процесу, або хоча б пояснень ігнорування судових викликів. Із часом особистий прихід до совісного суду,

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 27: 1802–1803. — № 20519.

² Див. додатки — док. № 13.

³ Див. додатки — док. № 11.

особливо коли йшлося про суперечки між батьками та дітьми, став серйозною проблемою, котру спеціально розглядали на спільному засіданні трьох департаментів Сенату. У результаті було ухвалене компромісне рішення — за неявки сторін суперечка розглядатиметься на основі їхніх письмових свідчень¹.

Практика совісного суду вказує на присутність ще однієї досить цікавої складової — диспозитивності, суть якої полягала в тому, що позивач і відповідач, як учасники судового розгляду, могли діяти на свій розсуд і не доводити справу до суду. У цьому разі позивач повідомляв суду, що його вимоги відповідач урахував, і він відмовляється вступати у судовий процес. Право відмовитися від судового розгляду застосовувалося лише у справах майново-господарського характеру.

У карних справах верховна влада не наділила совісний суд судовою ініціативою, а тому розпочати розгляд такої справи він міг лише після відповідного звернення губернського правління, загальних судів, а також унаслідок приватної ініціативи, висловленої через прохання та чолобитні². Початок справи з'ясувала одна інстанція, а кінець — совісний суд, на розгляд якого вони надходили з нижніх і верхніх розправ, городових магістратів, ратуш, верхнього земського та повітових судів, намісницьких правлінь тощо. А якщо справи потрапляли на ревізування до палати карного суду, то й від неї. Поліція самостійно проводила досудове розслідування й надсилала до совісного суду вже сформовану справу з власним рішенням. Тож у карних справах совісний суд позбавлявся будь-якої ініціативи, відіграючи роль своєрідного ревізора. Суддям достатньо було уважно вчитатися у справи, що надходили таким чином, і якщо вони не вбачали порушень, їх влаштовували доводи та аргументи, вони пропонували власне рішення. Якщо ж ні, то совісний суд удавався до нового допиту злочинців, інколи перехресного, аби переконатися, що покарання адекватне вчиненому злочину, або ж з'ясував, чи законним способом добуті свідчення злочинця? Ця функціональна обмеженість свідчить, що у совісному суді не могло бути судової процедури у класичному вигляді, адже він більше переймався тим, що контролював попереднє слідство³.

Катерина II прагнула надати совісному суду незалежність від адміністрації, для чого його було виведено за межі загальної судової системи. Проте цю інституцію, як і решту судових установ, усе ж було підпорядковано головнокомандуючому, наміснику, а в разі його відсутності — губернському правлінню. Намісників імператриця наділяла лише гарантійними повноваженнями щодо дотримання законності й порядку в губерніях. Ця законодавча норма проіснувала до 1818 р., коли її піддав сумніву новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.Ф. Ланжерон, що довів Міністерству юстиції, а те, своєю чергою, Сенатові всю незручність схвалення ним судових справ. Комітет міністрів

¹ Державний архів Хмельницької області. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 1.

² 1775 г., ноябрь 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 275.

³ Кнорринг Н.Н. Очерки по истории Тульского совестного суда. — С. 58.

позитивно відреагував на цю пропозицію та виніс рішення, що генерал-губернатори розглядатимуть лише ті справи совісних судів, які вони самі визначають, керуючись при цьому їх актуальністю та резонансом. Решту схвалювали цивільні губернатори¹.

У разі губернаторської незгоди з висунутими обвинуваченнями справа передавалася через Міністерство юстиції на розгляд імператора². Питання обов'язкового перегляду судових журналів ще й губернськими прокурорами постало 1818 р. внаслідок розгляду Саратовським совісним судом справи про нетрадиційну сексуальну орієнтацію («мужеложство») поміщика Кисельова, який змушував до гомосексуальних зв'язків своїх дворових людей³.

Справи про сімейні суперечки, якщо губернатори не погоджувалися з рішеннями совісних судів, слід було передавати на остаточне схвалення Сенату. Таке його рішення у 1829 р. ініціював малоросійський військовий губернатор М.Г. Репнін, коли не погодився з висновком Чернігівського совісного суду в справі відставного підпрапорщика Барзаковського, який дозволив собі не лише обзивати матір непристойними словами, а й підняв на неї руку⁴.

Судова процедура для совісного суду ґрунтувалася на положенні, що він судить на основі закону, так само, як і загальні суди. Цивільні й карні справи, згідно з їх юрисдикцією, потребували власних процедур і норм. Із них перші отримали закінчену форму, особливо тоді, коли досягалася згода сторін, якщо ні — то розгляд справи припинявся. За Олександра I впроваджувалась інша норма: якщо сторони не виходили на примирення, однак не заперечували проти нього, справа передавалася на розгляд у другий департамент Сенату⁵.

При розгляді карних справ совісний суд, зважаючи на їх особливу юрисдикцію, повинен був принципово керуватися не лише формальним підходом, а принаймні кількома «правилами»: почуттям гуманності, поваги до особи злочинця, намаганням його зрозуміти, із відразою та осудом ставитися до гноблення людини як такої, намагатися обережно й милостиво завершувати справу, відповідаючи за свої рішення перед Богом та імператорською величністю. Однак із часом ця вимога Катерини II «забулася» й запропоновані покарання відповідали новим нормативним актам.

І все ж чи міг совісний суддя (як і засідателі) відступати від законів, керуючись власними думками при винесенні рішення? Відповідь може бути радше негативною. Так, совісний суддя В.П. Орлов-Давидов говорить про милосердя, жаль, що їх він відчував, розглядаючи справи малолітніх, адже не міг запропонувати до незначних правопорушень відповідного покарання. Саме така ситуація спонукала його звертатися до вищих установ переглянути

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 35: 1818. — № 27253.

² 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 2: 1827. — № 865.

³ ПСЗ. — Т. 35. — № 27433.

⁴ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 4: 1829. — № 3023.

⁵ Развитие русского права в первой половине XIX в. — Москва, 1994. — С. 223.

законодавчі норми¹. За відсутності законодавчої бази суддя мав можливість винести рішення на основі власного розуміння законів та їх приписів, а також моралі, яка для совісного судді окреслювалась поняттями совісті.

Крім державних інституцій участь у судовому процесі брав і сам підсудний, якому, хоча й зі значним запізненням, усе ж дозволено було оскаржувати рішення совісного суду. Ця проблема виявилася досить складною для вищих органів влади, її обговорювали на спільних засіданнях департаменту законів та економії Державної ради, на загальному її зібранні. Долучилися до неї також Комітет міністрів і Міністерство юстиції, що спільно уклали законодавчий акт із правилами подачі скарг, навіть після того, як вирок було схвалено губернатором. Про подання скарги слід було оголосити совісному суду й тоді той призупиняв чинність рішення, на що надавався досить значний термін — 4 місяці з дня його оголошення².

Судочинство у совісних, як і в інших, судах кінця XVIII — першої половини XIX ст. було негласним (закриті судові засідання) та письмовим (пріоритет письмових доказів). Однак маємо тут деякі особливості. Якщо для решти — розслідування, звинувачення і захист — концентрувалися в одній судовій установі, коли йшлося про розгляд карних справ, совісний суд здійснював судовий процес, спираючись на матеріали досудового слідства, яке забезпечували суди іншої категорії. Що ж до питання, якими нормативними матеріалами керувалися у своїй діяльності совісні суди, то, як свідчить практика, на перших порах в їх рішеннях зустрічалися відсилки до Литовського статуту й магдебурзького права, із часом повністю витіснені російськими зводами законів.

2.3. Структура, фінансування, діловодство

Совісні суди, будучі найоригінальнішою інституцією, впровадженою згідно з «Учреждениями для управления губерний...», потребували, як і решта державних установ, що виникли у процесі адміністративно-територіальної реформи Катерини II, організаційного забезпечення та відповідного фінансування. Оскільки вони належали до судів губернського рівня, то засновувалися разом із намісництвами-губерніями, а місцями їх постійного перебування ставали губернські центри Російської імперії³.

Як й інші установи, ці судові інституції перебували на державному забезпеченні. Напередодні відкриття до кожної губернії мали надійти тексти «Учрежденный для управления губерний...», аби населення та, найперше, чиновництво мали повне уявлення про структуру місцевої влади й, зокрема, завдання совісного суду.

¹ Орлов-Давыдов В. Воспоминания совестного судьи (1848–1852) // Русский архив. — 1880. — Кн. 2. — С. 404.

² ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1831. — Т. 5. — Отд. 2: 1830. — № 4198.

³ Ідея совісного суду прийшла до душі знаті приєднаних до Росії територій. Так, у 1784 р. депутат від дворянства Ризької губернії, бригадир барон Стакельберг отримав дозвіл на власне клопотання заснувати совісний суд на о. Езель (ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 22: 1784–1788. — № 15902).

Їх заснування затримувала підготовка жителів до виборів, адже передбачалося, що діяльність совісних судів пов'язуватиметься з шістьма виборними членами-засідателями — від дворян, міщан та селян. Та й відкриття намісництва затягувалося через уточнення адміністративно-територіальних меж, вибір міст-центрів, пошуки або й будівництво відповідних приміщень. Тому фактичне заснування губернських установ не збігалось у часі з законодавчими актами, триваючи в українських губерніях Російської імперії до кінця правління Катерини II. Найпоказовішим у цьому сенсі було заснування совісного суду в Катеринославі, відкриття якого затягнулося як через невизначеність із місцем (чи то Новомосковськ, чи перенесений на правий берег Дніпра старий Катеринославі), так і через організацію виборів. Урешті було визначено Катеринославі, де, згідно з окладними книгами, налічувалося 280 осіб, для яких обирався магістрат, совісний та сирітський суди¹.

Час функціонування совісних судів в українських губерніях Російської імперії

Совісний суд	Дата законодавчого акта	Відкриття суду	Припинення діяльності суду
Харківський	1780 р., 25 квітня	1780 р., 9 грудня ²	1857 р.
Київський	1781 р., 16 вересня; 1833 р., 3 грудня	1782 р. січень; 1836 р.	1857 р.
Новгород-Сіверський	1781 р., 16 вересня	1782 р., 27 січня ³	1796 р.
Чернігівський	1781 р., 16 вересня; 1802 р.	1782 р., 19 січня	1857 р.
Катеринославіський	1783 р., 30 березня	1791 р., вересень	1857 р.
Таврійський	1784 р., 24 квітня	1787 р., 29 січня ⁴	1852 р.
Брацлавський	1793 р., 13 квітня	1796 р., лютий	1796 р.
Вознесенський	1795 р., 27 січня	1796 р.	1796 р.
Волинський	1796 р., 5 липня; 1833 р., 3 грудня	1796 р.; 1836 р., 13 березня	1857 р.
Полтавський	1803 р., 25 квітня	1803 р., 20 вересня	1857 р.
Херсонський, Миколаївський (1803 р.)	1802 р., 8 жовтня	1803 р., 20 травня ⁵	1857 р.
Подільський	1833 р., 3 грудня	1836 р., 6 травня	1857 р.

¹ Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. — Днепропетровск, 1996. — С. 69.

² ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 20: 1775–1780. — № 15097.

³ ПСЗ. — Т. 21. — № 15378.

⁴ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 22: 1784–1788. — № 16531.

⁵ ПСЗ. — Т. 27. — № 20923.

Перший раз діяльність совісних судів було припинено за Павла I, коли скасовувалися намісництва й Російська імперія переводилася на губернську систему управління (1796 р.). Імператорові не імпонували ані їх повноваження, ані вибори суддів та засідателів. За його розпорядженням ліквідовувалися 34 установи, серед них і совісні суди. Мотивація їх закриття пов'язувалась найперше з тим, що судова система потребувала спрощення й передачі судових повноважень імперським чиновникам, яким самодержець віддавав перевагу, із підозрою ставлячись до виборних посадовців від станів¹. Відтак у централізаторській, із наголосом на бюрократизацію управлінського апарату, політиці нового російського монарха місця виборним совісним судам не знайшлося. Олександр I у 1801 р. поновив їх², хоча й не на тій основі, що їй пропонував міністр юстиції Г.Р. Державін, проект «третейських совісних судів» якого так і не було санкціоновано імператором³.

В українських губерніях совісні суди відновилися з ініціативи малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна, який звернувся до Сенату та обґрунтував своє рішення тим, що подібні інституції вже існують у решті губерній Російської імперії⁴. Проте на Правобережжі їх друге відкриття затяглося до кінця 1830-х рр., і пройшло з ініціативи генерал-губернатора.

Перш, ніж клопотатися перед верховною владою про відновлення на підвідомчих територіях совісних судів київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор В.В. Левашов у 1832 р. обговорив цю ідею з київським предводителем дворянства Г.Ю. Тишкевичем. Для більшої переконливості він посилався на законодавство Катерини II та англійський суд присяжних. Цей генерал-губернаторський захід був складовою широкої програми впорядкування та приведення структури правобережної шляхти у відповідність до норм російського привілейованого стану — дворянства. Обговорюючи пропозицію генерал-губернатора, дворяни Київської губернії ухвалили власний проект заснування та діяльності совісних судів, який базувався на багатющій традиції функціонування шляхетських полюбовних судів⁵. Вони не тільки підтримали ідею совісного суду, а й запропонували власне досконаліше бачення напрямів і змісту його діяльності, оскільки з часу запровадження останніх Катериною II минуло вже півстоліття та деякі вимоги верховної влади вступали у суперечність із реаліями 1830-х рр. Тривалий досвід існування судів такого типу,

¹ Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. — Москва, 2007. — С. 498–499.

² ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 26: 1800–1801. — № 20004.

³ Барац Г.М. Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести. — С. 21.

⁴ ПСЗ. — Т. 27. — № 20726.

⁵ Rozner A. Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego próba zarysowania problemu // Sprawiedliwość naprawcza: Idea. Teoria. Praktyka / Pod red. M. Platek i M. Fajsta. — Warszawa, 2005. — S. 37–58.

надзвичайно популярний у шляхетському середовищі, дозволяв наполягати на своєму. Насамперед ішлося про заснування суду в кожному повіті, а не лише в губернському центрі, що полегшило б населенню доступ до нього. На переконання київського дворянства, можна було б відмовитися від посередників, натомість посилити бюрократичний принцип розгляду справ уведенням посади секретаря або протоколіста з двома канцелярськими службовцями. Надзвичайно продуктивною у плані незалежнення суду від адміністративного тиску стала відмова від жалування, «что неприлично» для совісного судді та дворянських засідателів. Натомість пропонувалося більшу увагу приділяти нагородам, зокрема чинам та орденам. Для недворянських засідателів рекомендувалося призначати жалування із земських повинностей. Ішлося також про вдосконалення структури совісного суду запровадженням карного та цивільного відділень, з яких друге надіялося б більшими повноваженнями щодо з'ясування земельних суперечок, оскільки місцеві форми землеволодіння не збігалися з землевпорядними традиціями внутрішніх власне російських губерній. Зокрема, пропонувалося, аби всі земельні суперечки, за винятком вексельних і позичкових, з'ясовувалися спершу в совісних судах, причому їх розгляд прискорювали б щомісячні засідання¹. Далеко не все з пропонованого було враховане верховною владою, особливо щодо земельних справ. Проте деякі пропозиції були взяті до уваги, однак запроваджені пізніше.

Слідом за київським до обговорення умов заснування совісного суду приступило подільське дворянство, зокрема під час вересневого 1832 р. губернського зібрання. На його переконання, совісний суд міг би з'ясовувати позовні справи незаможних людей, замінивши традиційні для цього краю компромісарський, третейський та полюбовний суди. А передача в його компетенцію підліткової й злочинності неповносправних розвантажила б судову карну палату. За відновлення совісних судів також висловилися волинські дворяни. На відміну від київських, стимульованих генерал-губернатором, та подільських, що скористалися дворянським зібранням, вони спеціально були скликані у грудні того ж 1832 р. спершу повітовими, а потім — губернським предводителем дворянства камергером Г.С. Ленкевичем. Волинське дворянство виступило за організацію совісних судів у кожному повітовому містечку, поділ справ на карні й цивільні, щомісячні терміни проведення засідань та виставило високу моральну планку для совісних суддів. Спеціально зазначалося, що справи про насилля, напади, витіснення з маєтків, котрі часто-густо супроводжувалися побоями, а також інші тяжкі злочини, що порушують «спокій», не повинні розглядатися у совісному суді. Цією ухвалою волинські дворяни сигналізували, що у захисті своїх інтересів більше покладаються на державу, аніж на місцеві корпорації. Водночас ішлося й про вимогу невтручання у справи совісного суду повітових стряпчих.

Обмін думками між В.В. Левашовим і губернськими дворянськими зібраннями (що, судячи з детального обговорення ролі й значення совісного суду, останнім явно імпонувало) дозволив генерал-губернаторові вже у березні 1833 р.

¹ Див. додатки — док. № 5.

звернутися до імператора Миколи I з клопотанням про заснування совісних судів у трьох правобережних губерніях. Однак у його донесенні йшлося лише про те, що організуватимуться вони на тій самій нормативній базі, що й подібні інституції велико- та малоросійських губерній. Про розширення повноважень совісних судів, традиційних для краю, про що йшлося у пропозиціях правобережного дворянства, не згадувалося. Відтак верховна влада іменним указом Сенату від 3 грудня 1833 р. заснувала совісні суди не лише в губерніях Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства, а й Північно-Західного краю (Віленська, Гродненська, Мінська), а також у приєднаній до Росії в 1807 р. Білостоцькій області¹.

Відкриття Волинського совісного суду (13 березня 1836 р.) відбувалося за участю місцевого цивільного губернатора, кавалера, дійсного статського радника М.В. Жуковського, який засвідчив прийняття присяги на вірність служби в губернському правлінні його суддею Казимиром Кноллем та дворянськими совісними засідателями Теофілом Орачевським і Валентієм Млодзієвським. Його склад формувався на основі штатного розпису від 8 жовтня 1835 р., яким передбачалося крім совісного судді й засідателів мати канцелярію, для чого виділялося 780 руб. Тоді ж посадовці просили губернатора забезпечити суд зводом законів та іншими законодавчими актами². Згідно з розписом, суддя, дворянські засідателі й засідателі від селян отримували річне жалування (відповідно 600, 360 і 100 руб.). Проте на купецьких засідателів виплати не поширювалися — вони одержували платню від купецького зібрання. На утримання одного губернського совісного суду з його канцелярськими витратами держава асигнувала 2300 руб.³ Цікаво, що про збільшення жалування першими почали клопотатися селянські засідателі, один з яких — казенний селянин Могильовської губернії Андрій Яковлев — так це пояснював Міністерству державних маєтностей (його аргументація виглядала цілком переконливою): оскільки, мовляв, він не займається сільським господарством, а живе у місті, то не має можливості сам себе прогодувати. До того, ж як член губернської установи, він повинен мати пристойний зовнішній вигляд, а тому коштів повинно вистачати і на відповідне вбрання. Міністерства державних маєтностей і юстиції, а також Комітет міністрів не заперечували, що розмір його жалування має дорівнювати жалуванню волосного голови, якщо такі кошти будуть виділені з земських зборів⁴.

Волинському дворянству відразу стало зрозуміло, що верховна влада проігнорувала його пропозиції, а совісний суд за кілька місяців своєї діяльності відчув усю недосконалість спущеної згори структури, адже налагодити повноцінну

¹ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1834. — Т. 8. — Отд. 1: 1833. — № 6599.

² Державний архів Житомирської області. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1–3.

³ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1836. — Т. 10. — Отд. 2: 1835. — № 8456.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 2333. — Арк. 1, 5.

діяльність канцелярії й дати раду дедалі зростаючій кількості справ у межах пропонованого фінансування (780 руб.) було неможливо. Відчувалася потреба у секретарі, двох столоначальниках (для карних і цивільних справ), а також канцеляристах вищої й нижчої (по дві особи) категорії. Уже наступного 1837 р. волинський совісний суддя Казимир Кнолль звернувся з такою пропозицією до київського генерал-губернатора О.Д. Гур'єва, проте отримав відмову. Волинське дворянське зібрання вирішило самостійно зібрати гроші та виплачувати їх совісному судді як столові кошти.

Повітові новоград-волинське, заславське, володимирське, дубенське, кременецьке, луцьке, овруцьке і рівненське дворянські зібрання ухвалили рішення про запровадження п'ятикопйєчного збору міддю з кожної ревізської душі. А дворяни Житомирського повіту навіть вирішили зібрати по 10 коп. Як перші, так і другі зазначали, що така додаткова оплата існуватиме доти, доки посаду совісного судді обійматиме Казимир Кнолль. Це рішення вступало у суперечність з російськими порядками, коли служба оплачувалася лише державою й без спеціального дозволу верхньої влади не можна було вдаватися до такого способу вирішення проблеми. Самовільне рішення волинського дворянства занепокоїло не лише регіональних владомощців, а й Міністерство внутрішніх справ, які разом намагалися довести, що ті вчинили незаконно. Згідно з висновком Державної ради від 17 червня 1836 р., будь-який збір коштів на загальні потреби має відбуватися лише з дозволу начальника губернії, попередньо узгодженого з міністром внутрішніх справ. Волинський предводитель дворянства посилався на іншу норму — висновок тієї ж Державної ради від 11 грудня 1834 р., за яким дворянським зібранням було дозволено відзначати тих, хто мав особливі заслуги перед губернськими обивателями, ретельно відбуваючи виборну службу. На вимогу генерал-губернатора до Києва було надіслано акти повітових дворянських зібрань, підписані всіма присутніми. Ретельно перекладені в канцелярії начальника краю з польської на російську мову, вони свідчили про добровільність цієї акції. Проте ані генерал-губернатор, ані міністр не схвалили її через порушення процедури, оскільки зібрання відбулися не в одній залі й не в один час, і, найголовніше, їх проведення не було узгоджене на найвищому щаблі державної влади¹.

Пропозицію Волинського совісного суду про перегляд штатів підтримав київський совісний суддя граф Густав-Генрік Олізар. Згідно з поданим ним проектом, кожен совісний суд повинен мати у своєму складі канцелярію з секретарем, столоначальниками та помічниками — усього 11 осіб, а утримання суду становило б 6650 руб. Посилався він при цьому на штат Віленського совісного суду, який отримав додаткові 720 руб. Однак на запит із Києва Міністерство юстиції повідомило, що державне казначейство не має коштів (хоча й сподівається отримати їх у майбутньому)².

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2424. — Арк. 1–9.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2327. — Арк. 4, 20.

За кілька років Подільський совісний суд, який одним із перших відчув складності з вирішенням справ, зокрема «тяжебных», ініціював звернення до міністра юстиції й члена Державної ради Д.В. Дашкова про забезпечення совісних судів повноцінними канцеляріями. Це прохання підхопили інші, у тому числі Саратовський, Тамбовський, Катеринославський, Санкт-Петербурзький совісні суди, а також цивільні губернатори ряду внутрішніх губерній. З'ясувалося, що суди потребують не лише додаткового фінансування, якого, як завжди, бракувало, а й поліпшення самого судочинства. Міністр юстиції в 1840 р. запевняв, що відразу після кодифікації цивільного й карного законодавства буде звернуто увагу на вдосконалення системи совісних судів, а відповідний проект уже розробляється в міністерстві¹.

Совісні судді Правобережжя, на думку верховної влади, повинні були крім своїх безпосередніх обов'язків виконувати ще одне, досить делікатне, завдання. Вони, згідно з указом Миколи I, мали очолити губернські комісії з ревізії діяльності дворянських депутатських зібрань, які безпідставно схвалювали у дворянському званні правобережну шляхту. Держава була не у змозі виконати цю перевірку, а тому поклала її на тих дворян, які користувалися авторитетом і довірою на місцях. Ця нова ситуація відразу надала совісним суддям двозначності у стосунках між владою та становою корпорацією. Про неї київському генерал-губернаторові О.Д. Гур'єву доповідав совісний суддя Г.-Г. Олізар, який до того ж піддав сумніву ревізійну інструкцію та намагався переконати російську владу в недоцільності такого об'єднання обов'язків, адже історія формування шляхетського стану в Речі Посполитій відрізнялася від власне російських губерній².

Наступний штатний розпис 1848 р. укладався і схвалювався Державною радою як тимчасовий («в виде опыта») на три роки³, і помітно відрізнявся від документа 1835 р. Його впровадження пов'язувалося з набуттям чинності «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р., адже змінився віковий зріз неповнолітніх, котрі підлягали судовій відповідальності. Подовження віку дитячої злочинності призвело до нагромадження справ у совісних судах, попередній нечисленний штат котрих не встигав вчасно їх розглядати. Д.Г. Бібіков, як головний начальник Правобережного краю, удався до кардинальних заходів, серед них — залучення чиновників губернського правління, міських магістратів і навіть карної палати до совісного судочинства, відрядження до його канцелярії кандидатів на губернські посади. Однак і такі заходи не рятували становища. Приміром, у Подільському совісному суді кількість справ зросла у чотири рази, Київському — втричі, а у Волинському — вдвічі. Подільський совісний суддя намагався пояснити генерал-губернаторові, що зростає не

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 2329. — Арк. 5–6, 10.

² *Свербигуз В.* Старосвітське панство. — Варшава, 1999. — С. 225–227; ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1625. — Арк. 449.

³ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 8875. — Арк. 2.

лише їх кількість, а й складність, адже порушення, скоєні малолітніми, були простішими, ніж злочини 17–21-річних¹. Совісні судді трьох губерній Правобережжя запропонували вихід шляхом укладання нового штатного розкладу. Цього разу їх підтримали і губернатори, і генерал-губернатор Д.Г. Бібіков.

За тимчасовими штатами 1848 р. українські губернії були віднесені до різних категорій штатних розписів. Губернії Російської імперії поділялися на 10 типів. Зокрема, до третього потрапили Київський, Полтавський, Саратовський та Чернігівський совісні суди, а Харківський, Волинський і Подільський було віднесено до четвертого (разом з Оренбурзьким, Рязанським, Казанським, Орловським і Тамбовським). На відміну від внутрішніх губерній посада совісного судді на Правобережжі не оплачувалась, як про це просило свого часу саме дворянство, намагаючись у такий спосіб зберегти самостійність та незалежність судових органів. Вимога не оплачувати посадові обов'язки совісного судді сподобалася верхній владі, яка завжди переймалася економією коштів на утримання чиновників, і вперше скористалася нею при впровадженні штатного розкладу для Санкт-Петербурзького совісного суду в 1848 р. Того ж року цю норму було поширено на всі сорок совісних судів, за винятком В'ятського і Пермського². До п'ятого типу було зараховано Херсонський і Таврійський, а до десятого — Катеринославський суди.

Усі совісні суди мали чітку структуру: голова, присутствіє та канцелярія у складі двох столоначальників та одного реєстратора, писарів середньої й нижчої категорій. Для прискорення розгляду справ запроваджувалися нові штатні одиниці — секретар, столоначальники (дві особи), реєстратор і підканцелярист (копіїст), що відносилися до категорії вищих канцелярських службовців³. До нижчих традиційно належав вахмістр, який забезпечував рознесення судових доручень та був сторожем в установі. Так, Херсонський совісний суд, крім станових засідателів, мав у власній канцелярії секретаря, протоколіста, що виконував також обов'язки реєстратора й архіваріуса, та двох столоначальників. До того ж, різні обов'язки, пов'язані з виконанням повноважень суду, зокрема підготовкою матеріалів для засідання колегії, забезпечували чотири канцелярських службовця, два з яких належали до першої категорії, і два — до третьої⁴.

Тимчасовий характер штатного розкладу 1848 р., який у багатьох питаннях спирався на колишні пропозиції дворянства правобережних губерній, знову виявив неузгодженість регіональної і центральної влад, адже за рішенням

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7090. — Арк. 4.

² 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1848. — Т. 22. — Отд. 1: 1847. — № 21684; Санкт-Петербург, 1849. — Т. 23. — Отд. 1: 1848. — № 22231.

³ Шандра В.С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст.: структура та судові практики // Український історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 89; 2 ПСЗ. — Т. 23. — Отд. 2: 1848. — № 22232.

⁴ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф. 1385. — Оп. 1. — 1851 г. — Д. 983. — Л. 3.

Д.Г. Бібікова почалося усунення з виборних посад представників місцевої знаті з призначенням на ці вакансії імперських чиновників. Посади голів Подільського і Київського совісних суддів обійняли визначені генерал-губернатором чиновники, які тепер залишилися без жалування. Незважаючи на власний авторитет та особисті зв'язки з імператором Д.Г. Бібікову ніяк не вдавалося переконати міністра юстиції В.М. Паніна відступити від загального імперського правила й почати виплату їм жалування¹.

Апробація тимчасових штатів 1848 р. дозволила укласти постійні для совісних судів, схвалені Миколою I у 1852 р. Як наслідок, вісімнадцять судів було скасовано, а призначені для них кошти передавалися на зміцнення канцелярій місцевих судових палат. З українських губерній тоді під скорочення потрапив лише один Таврійський совісний суд. Для решти двадцяти чотирьох совісних судових установ було укладено новий штатний розпис, який на розгляд Державної ради подав міністр юстиції В.М. Панін. Його відмінність від попередніх полягала у зміцненні канцелярії, як складової совісного суду, до складу якої вводилися посади писарів середньої і нижчої категорій.

Як і раніше, держава продовжувала фінансувати совісні суди, для чого зі скарбниці щорічно виділялося 58 тис. 594 руб. Вісім совісних судів українських губерній було згруповано у три категорії, з яких для Волинського, Катеринославського, Харківського і Чернігівського (кожен у складі одинадцяти осіб) виділялося по 2018 руб., для Херсонського (у такому ж складі) — 2028 руб., для Подільського і Полтавського (по дванадцять осіб) — 2191 руб., для Київського совісного суду (також у складі дванадцяти осіб) — 2291 руб. На тлі державних витрат ця сума була доволі незначною, на що вказують річні бюджети губернської судової палати (3–4 тис.), губернського правління (16–20 тис.) або казенної палати (20–30 тис. руб.)². Таврійський совісний суд припиняв свою діяльність, однак його суддя обійняв посаду старшого після голови судової палати і продовжував вирішувати справи, які належали до компетенції совісного суду³.

Ліквідація совісних судів, що розпочалась із закриттям Архангельського та Олонецького в 1847–1848 рр., продовжилась 1852 р. і завершилась 1857 р., коли їх було скасовано у решті губерній. На основі рішення Державної ради указом Сенату від 24 грудня діяльність цих судових установ була визнана доцільною лише у столицях — Санкт-Петербурзі та Москві, проте й тут у 1861 р. їх було ліквідовано⁴. Кадровий склад совісних судів рекомендувалося максимально використати на потреби місцевих приказу громадської опіки та судових палат.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7816. — Арк. 5–8.

² Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. — Москва, 2004. — С. 404.

³ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1853. — Т. 27 — Отд. 1: 1851. — № 26393; Отд. 2: 1852. — № 26396.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 486. — Оп. 4. — Спр. 119 а. — Арк. 7–9.

Ця вимога була ретельно виконана у правобережних губерніях, де бракувало благонадійних чиновників, а тому їх не залишали поза штатом і не звільняли, а переводили на службу до приказів громадської опіки чи судових палат¹.

Потреба в економії коштів спричинила закриття судів у 1852 р., тоді як 1857 р. йшлося про їх неповне завантаження, інакше кажучи, населення втрачало інтерес до цих установ. Основна мотивація цього рішення все ж полягала у принципах судової реформи 1864 р., куди совісні суди через свою становість ніяк не вписувалися. На порядок денний стало питання не лише рівності всіх станів перед законом, а й професійності суддівського корпусу. Хоча вони й ліквідувалися як окрема судова інституція, посада совісного судді передавалася судовим палатам, де він ставав старшим після голови й продовжував вирішувати справи совісної юрисдикції. 14 квітня 1859 р. Олександр II схвалив положення Комітету міністрів, згідно з яким продовжувався той же порядок затвердження на посадах виборних совісних судді². Більше того, згідно з «Общим положением о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» від 19 лютого 1861 р., саме совісному судді доручалося захищати від поміщика власність, яку набули селяни, перебуваючи у кріпацтві³. Цю функцію совісного суду зауважив Федір Воропонов, якому, як мировому посереднику, довелося через нього з'ясувати право власності селянина на збудований власним коштом млин, проте той формально вважався власністю поміщика⁴.

Згідно зі статтею 51 «Положення о введении в действие судебных статутів 20 ноября 1864 года» від 19 жовтня 1865 р., совісні суди остаточно припиняли свою діяльність⁵. Як і більшість губернських судових установ, совісний суд формувався шляхом поєднання бюрократичного, призначуваного та виборного принципів, коли керівник установи й члени присутствія обиралися від станів і схвалювалися на посаді верховною владою та її місцевими представниками. Якщо ж порівнювати їх із малоросійським третейським судом або судом лорда-канцлера у Великобританії, то там виборності членів не було⁶. Натомість на засідателів совісного суду (за винятком селянських) поширювалася Табель про ранги з класом і чином, а також жалування. Складання присяги на вірність службі автоматично зближувало їх із чиновництвом.

Головною фігурою совісного суду був суддя, якого дворянство обирало на загальних виборах губернської корпорації, за винятком правобережних губерній,

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 89. — Спр. 358. — Арк. 2.

² 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1861. — Т. 34. — Отд. 2: 1859. — № 34376.

³ Российское законодательство X–XX веков. — Москва, 1989. — Т. 7: Документы крестьянской реформы. — С. 83–84.

⁴ Воропонов Ф. Крестьянское дело в Юго-Западном крае: По личным воспоминаниям // Вестник Европы. — 1902. — Кн. 9. — С. 28.

⁵ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1867. — Т. 40. — Отд. 2: 1865. — № 42587.

⁶ Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II: (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.). — С. 251.

де посада совісного судді не завжди була виборною. Обрані разом із ним засідателі від станів становили присутствіє — колегіальний орган суду. Канцелярія забезпечувала документування судового процесу, звітувала перед губернатором, генерал-губернатором, губернським прокурором та Міністерством юстиції, листувалася з судовими й поліцейськими установами. Повноцінна канцелярія у совісного суду з'явилася з набуттям чинності «Уложения о наказаних уголовных и исправительных», коли зросла кількість справ внаслідок подовження віку повноліття до 21 року¹.

Совісний суд фінансувався державою. Про видатки на утримання інституції можна судити за Загальним штатним розписом губернських установ 1796 р., де виписувалися чиновницькі оклади, розміри яких залежали від чину, класу та категорії губерній (див. таблицю). Оскільки всі українські намісництва-губернії було віднесено до першої категорії, то асигнована на утримання одного совісного суду сума становила 2230 руб.² Про незначні розміри жалування, отриманого членами суду, свідчить той факт, що, наприклад, голова казенної палати мав 4406 руб. на рік.

Розмір жалування засідателів совісного суду за штатним розписом 1796 р.³

Посада	Чисельність посадовців	Категорія губернії	Розміри окладів	
			одному посадовцю	усім
Суддя совісного суду	1	I	600 руб.	600 руб.
		II	750 руб.	750 руб.
Засідателі від дворян	2	I	360 руб.	720 руб.
		II	600 руб.	1200 руб.
Засідателі від міщан	2	I	200 руб.	400 руб.
		II	300 руб.	600 руб.
Селянські засідателі	2	I	60 руб.	120 руб.
		II	100 руб.	200 руб.
На канцелярію		I	390 руб.	390 руб.
		II	600 руб.	600 руб.
Усього	7	I	—	2230 руб.
		II	—	3350 руб.

¹ Орлов-Давыдов В. Воспоминания совестного судьи (1848–1852). — С. 402.

² ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 44. — Ч. 2: Книга штатов. — Отд. III, IV. — К № 17494. — С. 261–263.

³ Таблицю складено за: ПСЗ. — Т. 44. — Ч. 2: Книга штатов. — Отд. III, IV. — К № 17494. — С. 254.

Незначні відхилення від загального штатного розпису совісних судів в українських губерніях пов'язувалися з етнічним складом населення, що враховувалося верховною владою, тож їх штати не у всьому збігалися зі штатами центральних губерній. Зокрема, штат Таврійської області передбачав наявність у совісному суді посади перекладача з окладом 200 руб. Таким чином, на Таврійський совісний суд відпускалося 2430 руб.¹ Приміром, відступи від загального штатного розпису здійснювалися й у Грузії, де, на прохання головноуправляючого цивільною частиною графа І.Ф. Паскевича (Ериванського), у 1831 р. було додатково виділено 700 руб. сріблом на канцелярію Грузинського совісного суду. Саме такої суми йому бракувало з часу відкриття — 29 січня 1824 р.²

Статут про виборну службу також підтвердив отримання жалування виборними посадовцями згідно зі штатними розписами. Інших коштів за свою службу вони не мали, за винятком, коли голова совісного суду і його засідателі перебували у відрядженні у справах слідства, а отже, забезпечувалися додатковими прогонними коштами. Однак їм рекомендувалося вдаватися до відряджень лише у надзвичайних випадках³.

Відновлення Олександром I совісних судів спричинило укладання для них штатних розписів з урахуванням фінансового стану Російської імперії. Чисельність посадовців залишалася незмінною, а сума становила приблизно 1820 руб. Саме стільки отримував тоді Катеринославський совісний суд⁴. Після впорядкування в 1812 р. штатних розписів губернських і повітових установ на совісні суди губерній першої категорії з державної скарбниці відпускалося 1910 руб.⁵

Намагаючись оптимально використовувати місцеві кадри, верховна влада вдалася до поєднання посад, особливо тоді, коли посадовець не був переобтяжений у суді. Так, один із членів совісного суду, крім власних, додатково виконував обов'язки чиновника приказу громадської опіки, а при розгляді справ у суді брав участь у засіданнях відповідно до станового походження. Саме тому в 1838 р. право судитися собі рівними відстоював спершу суддя Київського совісного суду, а згодом подібне звернення до Міністерства юстиції надійшло й від подільської

¹ 1784 р., квітня 24. Штат Таврійської області // *Козирев В.П.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX століття). — Запоріжжя, 1999. — С. 277–278.

² 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1832. — Т. 6. — Отд. 1: 1831. — № 4504.

³ Устав о службе по выборах // *Свод законов Российской империи изд. 1857 г.* — Санкт-Петербург, 1857. — С. 52.

⁴ 1806 р., червня 5. Штат Катеринославської губернії // *Козирев В.П.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX століття). — С. 297–298.

⁵ 1812 р. Загальний штат губернських і повітових установ Російської держави // *Козирев В.П.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX століття). — С. 299, 302.

установи¹. У такий спосіб правобережне дворянство змушувало верховну владу дотримуватися проголошеної для совісних судів процедури становості.

Діловодне обслуговування, як невід’ємна складова діяльності совісного суду, організовувалося, аби мати фіксовані документи для доказу розгляду справ та винесених вироків. Вони заносилися до «Книги договорів и приговоров решённых дел», а їх копії видавалися фігурантам спору та зацікавленим установам. Дотримання заведеного порядку при документуванні судових засідань, зокрема процедура, терміни розгляду справ, виконання прийнятих рішень — спеціально контролювалося. Так, за журналами засідань Подільського совісного суду було встановлено, що деякі з них невчасно надсилалися на перегляд прокуророві, порушувалися терміни розгляду справ (вісім і навіть дев’ять місяців), однак про такі збої у судочинстві губерньське правління вчасно повідомлене не було².

Кількість невіршених справ свідчила про неефективність діяльності губернатора. При передачі губернії своєму наступнику, згідно з наказом губернаторам Миколи I від 3 червня 1837 р., саме цей показник визначався першим. Так, при передачі в 1839 р. Волинської губернії віце-губернаторові І.І. Фундуклею військовий губернатор Житомира і волинський цивільний губернатор генерал-майор Маслов уклали відомість, де серед іншого зазначалося й про п’ять нез’ясованих справ у совісному суді, зокрема про злочини малолітніх, такі, як незаконний перехід кордону, вбивство через необережне поводження із рушницею, крадіжки тощо, на що неодмінно мав звернути увагу новий начальник губернії³. Вказувати кількість розглянутих і незавершених справ повинні були й совісні судді — при передачі справ наступнику⁴.

Внутрішнє документування здійснювалося за допомогою журнальних книг (журналів), котрі лише запроваджувалися у судочинство. Тут записувалися час приходу посадовців у присутстві, час припинення засідання, коротко викладалася суть справи, що слухалася того дня. За відсутності справ до розгляду відзначалося, що засідателі практикували вивчення законодавчих актів, знайомилися з розпорядженнями вищих та місцевих органів влади. Натомість у протокольних книгах совісного суду суть справ повідомлялася більш детально, із наведенням ухваленого рішення та посиланнями на законодавчі акти.

М.М. Кноррінг писав про існування книг вироків і договорів⁵, проте такої документації у фондах совісних судів українських губерній не виявлено. Зате

¹ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1838. — Т. 13. — Отд. 1: 1838. — № 11312.

² Обзор состояния судебных мест по 36-ти губерниям, в коих были произведены ревизии. — Б.м., б.г. — С. 337.

³ РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 3. — 1839 г. — Д. 12. — Л. 10; 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1838. — Т. 12. — Отд. 1: 1837. — № 10303. — § 299.

⁴ 2 ПСЗ. — Т. 23. — Отд. 1: 1848. — № 22613.

⁵ Кнорринг М.М. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. — С. 5.

збереглися книги настільних реєстрів, а також надходжень та витрат грошей совісними судами на канцелярські потреби. Практикувалося укладання доповідних реєстрів, хоча й не всіма совісними судами. Проведені Міністерством юстиції ревізії діловодства показали, що, зокрема, у Подільському совісному суді їх почали вести лише 1848 р.¹

Місце установи, як і прийнято було в тогочасній ієрархії влади, окреслювалося певними видами документів, з якими до неї зверталися вищі органи, та які вона отримувала від нижчих інстанцій. Тож совісний суд отримував укази від імператора, Сенату, та, як зауважувала Катерина II, сам більше до жодних інстанцій рапортів і донесень не подавав. Оскільки совісний суд перебував під наглядом і захистом намісника, а в разі його відсутності — губернського правління, він отримував від них «предложения», а сам подавав їм «уведомления»². До інших установ совісний суд звертався із документами, що їх визначила Державна рада. Йому доводилося листуватися практично з усіма судами, найбільше із земськими, а також магістратами, судовими палатами та управами благочиння, міськими поліціями, лікарськими управами³. Надсилаючи повідомлення, совісний суд пропонував сторонам вчасно з'явитися на розгляд справ, а оскільки можливостей для примушування він не мав, то таких листів було досить багато. Часто совісні суди зверталися по довідку до канцелярій дворянських предводителів, коли розглядалися справи дворян та їхніх дітей, постійно велося листування з духовними консисторіями про час народження малолітніх злочинців, адже без даних про їх вік суд не виносив жодного рішення.

Контроль за діяльністю місцевих установ у Російській імперії традиційно здійснювався шляхом перевірки стану їх діловодства, яке було постійним об'єктом сенатських ревізій. Зокрема, коли Є.Ф. фон Брадке, як член першого департаменту Сенату, ревізував у 1851 р. Херсонську губернію, у його розпорядження було передано детальні іменні відомості совісного суду про ув'язнених, а також про стан справ із кількісними характеристиками їх виконання⁴.

Для того, аби совісними судами могло скористатися якнайбільше людей, від моменту їх заснування дозволено було подавати прохання на простому папері. Щоправда, на початку XIX ст. була спроба й для совісного суду запровадити гербовий папір, проте слобідсько-українське губернське правління опротестувало такий намір, посилаючись на особливість совісного судочинства, до якого звертаються, як правило, незаможні люди. Відтак Сенат, аби «не обре-

¹ Обзор состояния судебных мест по 36-ти губерниям, в коих были произведены ревизии. — С. 336.

² Кнорринг М.М. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. — С. 4–5.

³ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1851. — Т. 25. — Отд. 2: 1850. — № 24764.

⁴ РГИА. — Ф. 1385. — Оп. 1. — 1851 г. — Д. 983. — Л. 6–26.

меняють ни чьей судьбы», погодився з такою аргументацією¹. Для запобігання наклепництву, що помітно зросло на початку XIX ст., верховна влада для всіх судових палат запровадила гербові звернення з обов'язковим підписом заявника та писаря. Тобольський губернський прокурор не погодився з таким кардинальним заходом і своїми сумнівами поділився з міністром юстиції П.В. Лопухіним, унаслідок чого для совісних судів знову було зроблено виняток. Лише акти про примирення сторін за участю посередників готувалися на гербовому, а вся судова процедура документувалася на простому папері², що значно здешевлювало справу.

Кількість розглянутих справ, що служила своєрідним показником інтенсивності роботи суду, як, утім, і будь-якої іншої установи, була підставою для щедрішого фінансування. У 1844 р. Д.Г. Бібіков, зауваживши збільшення справ у Київському совісному суді порівняно з Подільським і Волинським, добився виділення більших сум державних асигнувань на його канцелярію³. Зростання обсягів роботи внаслідок подовження часу повноліття до 21 року відбувалося досить швидко. Щоденно судам доводилося розглядати до шести справ, як це було в Петербурзькому совісному суді, який на 1848 р. уже мав штатного секретаря і двох діловодів у карних справах (утім, для вчасного їх завершення слід було мати 14 осіб)⁴.

Прийнято було розрізняти справи за кількісними, змістовими (цивільні та карні) показниками, а також ступенем виконання (порушені, вирішені, невіршені, передані на ревізію до Сенату). Крім того, окремо вказувалася кількість несхвалених губернатором судових рішень. Закриті діловодні справи передавалися в архів совісного суду, який містився при установі. Вчасна передача траплялася надзвичайно рідко, лише один Київський совісний суд був названий як такий, що правильно зберігав справи в архіві. При закритті совісного суду незавершені справи передавалися, відповідно, до губернських цивільної й карної палат, про що обов'язково йшлося в урядових розпорядженнях⁵.

Кількість справ, що порушувалися у совісних судах, була значно меншою порівняно з іншими губернськими установами. Тож і велися вони належним чином, здебільшого вчасно завершувалися, про що неодноразово відзначали губернатори у своїй річних звітах про стан увіренних їм губерній⁶.

¹ ПСЗ. — Т. 27: 1802–1803. — № 20365.

² ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 29. — № 22471.

³ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1845. — Т. 19. — Отд. 1: 1844. — № 18314.

⁴ Орлов-Давыдов В. Воспоминания совестного судьи (1848–1852). — С. 402–403.

⁵ РГИА. — Ф. 1405. — Оп. 51. — 1853 г. — Д. 5771. — Л. 4; 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1847. — Т. 22. — Отд. 1: 1847. — № 21730; Т. 23 — Отд. 2: 1848. — № 22768.

⁶ РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 5. — 1850 г. — Д. 34. — Л. 433; Ф. 1385. — Оп. 1. — 1851 г. — Д. 983. — Л. 4–5.

Кількісні характеристики справ совісних судів

Рік	Совісний суд	Вирішені справи	Невирішені справи
1838	Волинський	89	—
1843	Київський	103	—
1844	Київський	84	—
1845	Київський	102	—
1846	Київський	211	—
1847	Київський	147	—
1848	Катеринославський	—	31
1848	Херсонський	129	48
1849	Херсонський	315	—
1850	Полтавський	127	9
1851	Херсонський	237	23

Таким чином, аналіз формування структури совісного суду свідчить про те, що вона була гнучкою, нестатичною, постійно вдосконалювалася, набуваючи рис, притаманних самодостатній державній установі. Брак коштів на утримання повноцінних канцелярій, як і належної оплати служби суддів та засідателів, підважував роль та значення, які совісні суди мали виконувати у суспільстві згідно з задумом Катерини II.

Розділ 3 СУДДІВСЬКИЙ КОРПУС

3.1. Вибори до совісних судів

Окреслення компетенції совісних судів та з'ясування їх структури підводить до іншого, не менш важливого, питання — кадрів і принципів їх добору. Приступаючи до організації мережі владних інституцій у Київській, Чернігівській і Новгород-Сіверській губерніях верховна влада спиралася на основи адміністративно-територіальної реформи 1775 р. («по точной силе «Учреждений» наших») з її виборним принципом формування судових органів. Про це йшлося в іменному указі від 26 жовтня 1781 р. генерал-фельдмаршалові й малоросійському генерал-губернаторові П.О. Румянцеву-Задунайському. Для кадрового забезпечення місцевих установ слід було організувати вибори, у тому числі й на вакантні посади у совісних судах¹. Порядку їх проведення в «Учреждениях для управления губерний Всероссийской империи» приділялося досить багато уваги, адже для внутрішніх російських губерній формування місцевої влади шляхом виборів було суттєвою новацією². Натомість для українських — вибори були не новим явищем, однак Катерина II прагнула, аби вони відбувалися за такими ж нормами, як і в російських губерніях.

Сценарій виборів для заповнення посад у губернських установах із часу Катерини II суттєво не змінювався та у своїй основі протримався практично всю першу половину XIX ст., хіба що на зміну пишним урочистостям прийшов строгий порядок, притаманним чоловічій природі верховної влади, що її яскраво уособлювали Павло I та Микола I. До того ж, владні повноваження, котрі отримувала місцева еліта в набутих лівобережних та правобережних губерніях, послаблювалися заборонами перевиборів протягом однієї каденції («чтобы переменяемы не были»)³, як це було заведено раніше, коли на вимогу виборців обраних можна було достроково відкликати з посади. У такий спосіб верховна влада послаблювала їх залежність від станової корпорації та тісніше підпорядковувала центру.

Із метою уніфікації вибори по всій Російській імперії відбувалися в єдиний, визначений верховною владою, час — з 10 грудня по 10 січня⁴, а особливий церемоніал надавав цій процедурі неабиякої суспільної значущості. До цього часового проміжку приурочувалися міщанські й селянські вибори, із тим, щоби

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 21: С 1781 по 1783 гг. — № 15265.

² Готье Ю.В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. — Москва; Ленинград, 1941. — Т. 2. — С. 267.

³ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 26: 1801. — № 19839.

⁴ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 20. — № 14816.

всі обрані посадовці присягали разом¹. Проте намір не було підтримано на місцях й запропоновані терміни не сприймалися деякими дворянськими зібраннями, яким було дозволено обґрунтовувати перед Міністерством внутрішніх справ інший час виборів. Такою можливістю скористалося дворянство Волинської губернії, де вибори проводили в липні, Подільської, Катеринославської², Херсонської, Полтавської, Харківської і Таврійської — у вересні, Чернігівської та Київської губерній — у жовтні³, що пов'язувалося з календарем сільсько-господарських робіт та рекрутськими наборами.

Перед початком виборів дворянське зібрання у повному складі відвідувало храм, причому під час урочистої ходи вони йшли один за одним у послідовності, що відповідала місцю кожного в ієрархії губернської влади. Зокрема, совісний суддя з засідателями крокували слідом за повітовими предводителями дворянства. Верховна влада дотримувалася принципу свободи віросповідання, тобто християни західного обряду, а також мусульмани присягали у своїх культових спорудах. Зверталася увага, що останні мають дотримуватися звичної для виборів процедури та не порушувати встановленого порядку (напевно, у середовищі татарської знаті мали місце якісь специфічні прояви, що й змусило спеціально звернути на них увагу).

Після літургії та молебну за здоров'я, благополуччя та довголіття монарха і його фамілії губернатор приймав присягу з підписанням присяжних листів. Дворянське зібрання, сповнене піднесеності й почуття відповідальності за справу, що йому доручала верховна влада (як сподівалися автори цього сценарію), тим же порядком поверталася з храму на вибори. Підготовка до них починалася задалегідь, адже місцева адміністрація, підбираючи кандидатів на виборні посади, керувалась прагненням мати ефективні органи влади. У передвиборних списках дворян зазначалося, хто яким виборчим правом був наділений — пасивним чи активним, а в обговоренні, кого рекомендувати на посаду совісного судді, брав участь міністр юстиції, не кажучи вже про генерал-губернатора чи губернатора⁴. Вимагалася не обирати до однієї установи близьких родичів, якими на той час вважалися не лише батько, сини та рідні брати, а й дядьки з племінниками й тесті з зятями. З'ясовувалися також матеріальне становище, ставлення до влади у минулому через судимість та перебування під слідством.

¹ Андрієвский А. Выборы 1785 г. должностных лиц согласно «Учреждений о губерниях» в Киевском наместничестве // Исторические материалы: Из архива Киевского губернского правления. — К., 1882. — С. 3.

² Наприклад, у 1844 р. катеринославські дворянські вибори тривали з 16 по 28 вересня (див.: Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 1. — Оп. 154. — 1844 р. — Спр. 92. — Арк. 1).

³ Устав о службе гражданской по выборам // Свод законов Российской империи изд. 1857 г. — Санкт-Петербург, 1857. — С. 161 (Табель об особенных сроках, в кои производятся дворянские выборы по губерниях).

⁴ Орлов-Давыдов В. Воспоминания совестного судьи (1848–1852) // Русский архив. — 1880. — Кн. 2. — С. 402.

Дворяни з правом участі у виборах проходили свого роду люстрацію, подаючи за три місяці до їх початку укази, атестати, послужні списки та інші документи, що засвідчували здобутки на державній службі. Якщо ж дворянин не мав стажу виборної чи призначуваної служби, він подавав відповідну інформацію письмово, пам'ятаючи, що за неправдиві відомості доведеться відповідати перед владою. У такий же спосіб подавалися відомості про розміри нерухомої власності та прибуток, який вона давала дворянину. Вдаючись до таких організаційних та правових важелів, верховна влада формувала з місцевої еліти групу людей, з якою вона могла б співпрацювати, довіривши їй владу на місцях. Поєднання виборів з адміністративним схваленням консолідувало владу як на губернському, так і повітовому рівнях.

Як найбільш ефективний набув популярності спосіб урахування думки більшості шляхом подачі голосів, на основі якого губернське зібрання з'ясувало, хто з дворян балотуватиметься на посади. Вибори кандидатів у губернські установи здійснювалися на повітових зібраннях у встановленому порядку: спершу на голів палат карного й цивільного суду, потім — совісного судді, а згодом — засідателів. Їх список, засвідчений підписами дворян, що брали участь у виборах, та повітовим предводителем дворянства подавався губернському предводителю.

Балотування на совісного суддю відбувалося відразу після голови карної і цивільної судових палат, а на дворянських засідателів совісного суду — після виборів судових засідателів. Губернські дворянські вибори тривали спершу з 8-ї, а від 1831 р. — з 9-ї до 14-ї годин упродовж кількох днів (дозволялося до п'ятнадцяти днів)¹. Оскільки число виборців було незначним, то кількість отриманих голосів з'ясувалася публічно і «гласно». За присутності дворян предводитель підраховував бали «за» та «проти» й вносив прізвища до списку балотованих. Цього ж дня після завершення процедури висунення кандидатів губернський предводитель дворянства повідомляв губернаторові прізвища балотованих, а той на другий (найпізніше на третій) день, якщо призначення залежало лише від нього, сповіщав губернське зібрання про своє рішення, кому з кандидатів він віддав перевагу. У разі несхвалення ним будь-кого чи то через порушення процедури (за порядок на виборах відповідав городничий), або ж через особисті риси кандидатів, губернатор повідомляв про це Міністерство внутрішніх справ².

Закон передбачав, що балотуватися на звання губернського предводителя мають право лише кілька осіб: попередній губернський предводитель, голови судових палат та повітові предводители дворянства, як такі, що вже мали досвід управлінської діяльності. У числі претендентів названо й колишнього совісного суддю, що зайвий раз указує на його поважне місце у системі станової судової

¹ Голови судових палат почали обиратися дворянським зібранням згідно з маніфестом Миколи I від 6 грудня 1831 р. (2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1832. — Т. 6. — Отд. 2: 1831. — № 4989).

² ПСЗ. — Т. 20. — № 14816.

влади. Питання про те, хто мав право балотуватися, розглядав у 1819 р. Сенат за поданням міністра внутрішніх справ В.П. Кочубея та при підтримці голови Державної ради П.В. Лопухіна. Було вирішено, що совісний суддя міг балотуватися на посаду губернського предводителя дворянства нарівні з іншими кандидатами, якщо той давав згоду її обіймати¹.

Про остаточне завершення виборів свідчила присяга, яку склали обрані й схвалені губернатором посадовці. Під великий благовіст у супроводі дворян вони знову йшли до соборного храму, дотримуючись встановленого порядку: процесію очолював губернський предводитель, за ним крокували засідателі судових палат, совісного суду, приказу громадської опіки й т.д. Виголошений текст присяги обрані знову підписували, і вона ще раз мала ствердити, що будь-яка влада, у тому числі й суддівська, дана від Бога, тож її слід виконувати і за страх, і за совість.

Для дворянства набутих імперією територій запроваджувалися й додаткові процедури присяги. У ритуальному оформленні виборів усіх перевершив управляючий Мінської, Волинської і Брацлавської губерній Т.І. Тутолмін, який на час їх проведення наказував встановлювати в генерал-губернаторській залі імператорський трон із балдахіном, виготовлений з яскраво-червоного оксамиту та оздоблений золотим галуном із китицями. Поряд у своєму похідному кріслі сидів генерал-губернатор та приймав дворянську депутацію. Спершу він виголошував промову, а потім один із чиновників читав текст «Учрежденный для управления губерний...». Обрані на посади дворяни виходили наперед і перед троном кланялися, спершу генерал-губернаторові, а потім — дворянському зібранню. У польському шляхетському колі, «що звикло бути вільним» (як писав чиновник П.С. Батурина), ця процедура видавалася принизливою й образливою².

Малоросійський генерал-губернатор О.Б. Куракін також запровадив особливу подяку «за високомонаршие милости», з якою зверталися до нього губернський предводитель із двома повітовими маршалами (1803 р.)³. У такий спосіб у текст присяги додатково вводилася особа імператора, що ще раз підкреслювало й увиразнювало залежність малоросійського дворянства від верховної влади Російської імперії.

Практика перших виборів вказала на деяку відірваність законодавства від життя, прорахунки якого губернатори та генерал-губернатори намагалися з'ясувати на місці, зокрема щодо тих ситуативних обставин, які викликали непорозуміння. Наприклад, чому віддавати перевагу — кількості балів чи чину, особливо у тих випадках, коли дворянин меншого чину отримував більше виборчих кульок? Рекомендувалося керуватися лише кількістю кульок, а не чинами. Вносили плутанину й ст. 73 і 396 «Учрежденный для управления губерний...», коли в першій вимагалось міщанських засідателів совісного суду обирати з купців і міщан губернського міста, а у другій — містами губернії по

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 36: 1819. — № 27733.

² Записки П.С. Батурина // Голос минувшего. — 1818. — № 7/9. — С. 116.

³ Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802–1808 гг.). — Полтава, 1914. — С. 33.

черзі¹. Подібних законодавчих колізій виявлялося чимало. Так, при повторному впровадженні совісних судів у правобережних губерніях знову виникали проблеми, які місцеві власті не могли вирішити лише на основі законодавчого акту від 3 грудня 1833 р. Ішлося, насамперед, про досудове слідство, яке в будь-якому разі мала забезпечувати градська й земська поліція — в якому вигляді мали передаватися до совісного суду справи про злочини малолітніх і неповнолітніх, а також про марновірство й чаклунство? І чи міг совісний суд здійснювати на власний розсуд передопити та очні ставки між підозрюваними?².

П.О. Румянцев-Задунайський розпорядився, аби вибори розпочиналися о 7-й годині, а оскільки будівля, де вони відбувалися, 1782 р. ремонтувалася, то нові в 1785 р. мали пройти в одній із церков Києво-Печерської лаври. Генерал-губернатор вважав, що святість місця сприятиме тому, «чтобы каждый сохранял долг присяге и незазорную собственную совесть»³.

Згідно з «Учреждениями для управления губерний...», верховна влада рекомендувала судовим посадовцям обирати голову совісного суду з-поміж себе. Одного із запропонованих на посаду кандидатів схвалював намісник, якому рекомендувалося зважати на особисті риси дворянина, віддаючи перевагу найбільш здібному, совісному, розсудливому, справедливому та бездоганному. Потім його кандидатуру мав остаточно схвалити імператор⁴. Микола I маніфестом від 6 грудня 1831 р., що прирівнював виборну службу до призначуваної, зробив посаду совісного судді виборною, підвищив її значущість, урівнявши з посадою голови судової палати⁵. На цю посаду, як і на голову судової палати, пропонувалося обирати двох кандидатів⁶, причому губернатор продовжував подавати їх списки на розгляд Сенату, а той — на монарше схвалення. Совісному судді присвоювався чин сьомого класу «за уряд»⁷. За посадові злочини його віддавали до суду, але також — після височайшого дозволу. Решту посадовців губерньського рівня, у тому числі й засідателів совісного суду, схвалював на посадах губернатор.

¹ Андрієвский А. Выборы 1785 г. должностных лиц согласно «Учреждений о губерниях» в Киевском наместничестве. — С. 9.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК). — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2337. — Арк. 4.

³ Андрієвский А. Выборы 1785 г. должностных лиц согласно «Учреждений о губерниях» в Киевском наместничестве. — С. 21.

⁴ 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. — Москва, 1987. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 178.

⁵ Волков Л.В. Совестьный судья // Государственность России: Словарь-справочник. — Москва, 2005. — Кн. 5. — С. 324–325.

⁶ Традиція обирати кількох кандидатів на посаду зі схваленням верховною владою одного з них тягнеться з часів Литовського статуту (див.: Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. — Л., 1994. — С. 25).

⁷ 2 ПСЗ. — Т. 6. — Отд. 1: 1831. — № 4989. — § 14.

Маніфест від 6 грудня 1831 р. відбив зміни у ставленні верховної влади до дворянства, яке формувало місцеву владу. Через подрібнення маєтків у результаті спадкових їх поділів число виборців значно зросло, і дворянські зібрання переставали бути надійною соціальною опорою верховної влади, відтак вона мобілізувала приватну власність як основу «общественного благоустройства и отправления правосудия», значно підвищивши майновий ценз для виборних посадовців. Тим більше, що їх служба набувала статусу дійсної державної, і дворянська корпорація переорієнтовувалася на формування зі свого середовища чиновників для урядової, зокрема й судової, служби, залишаючи у стороні власні станові інтереси. За маніфестом, на державні посади від дворянства могли претендувати як спадкові, так і особисті дворяни з правом і без права брати участь у дворянській корпорації; як ті, що служили, так і ті, що не мали класного чину, але з класом не вище десятого «за уряд». Особисті дворяни не могли бути обрані совісними суддями та засідателями. Микола I чітко вписав посаду совісного судді до ієрархії місцевих посадовців, коли дозволив їм балотуватися на губерньського предводителя дворянства, проте лише в тому випадку, якщо колишній совісний суддя володів певним нерухомим майном (3 тис. десятин землі) або мав принаймні 100 душ.

Аби досягти єдності у чиноприсвоєнні — як чиновників, так і обраних посадовців — Міністерство юстиції впорядкувало надання чинів, а пропозиції цього відомства у вигляді іменного указу Сенату від 9 березня 1838 р. набули сили закону. Оскільки чимало дворян, служачи по виборах, не мали чину, то нечиновні дворяни, уперше обрані після виходу маніфесту від 6 грудня 1831 р., отримували десятий клас. Щоправда, цей нормативний акт не поширювався на західні губернії, де набула чинності складніша схема, котра базувалася на законодавстві, впровадженому 1835 р. За останнім, лише ті дворяни, котрі мали десятирічний стаж державної служби, могли обиратися на виборні посади, окрім тих, хто вже прослужив два триріччя поспіль. І ті, і ті отримували право на чин, починаючи з чотирнадцятого класу. Що ж до решти чиновних дворян, то обрані й схвалені на посаду совісних суддів, як і голів судових палат, отримували чин п'ятого класу (до надвірного радника) та шостого класу (до колезького радника) включно¹.

Окремо йшлося про дворян з армійським минулим, які вийшли у відставку через поранення — їм дозволялося обіймати виборні дворянські посади, і ця служба зараховувалася до загального стажу державної служби. Ті з дворян, що свого часу були засуджені, але не позбавлені прав дворянського стану, не відбували заслання у Сибіру та в будинках примусової праці, згідно з «Уставом о наказаніях», мали право балотуватися на виборні посади нарівні з іншими членами дворянських зібрань. Якщо на виборну посаду претендував чиновник, то йому слід було узгодити свій перехід із начальником установи, де він на той

¹ *Романович-Славатинский А.В.* Дворянство в России: От начала XVIII века до отмены крепостного права. — Санкт-Петербург, 1870. — С. 489; 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1839. — Т. 13. — Отд. 1: 1838. — № 1104 (О порядке производства в чины служащих по дворянским выборам).

час служив. У цьому разі губернатор також заручався підтримкою керівника відомства та доповідав про згоду на його звільнення Сенату.

Таким чином, за маніфестом від 6 грудня 1831 р. суттєво зменшувалося число виборців, адже відтепер лише спадкові дворяни здобували активне виборче право. Вкотре крім соціального походження верховна влада наполягала на відповідності дворянських обранців високим моральним нормам, від яких вимагалися такі риси, як чесність, бездоганність та ін. Брався до уваги й досвід, критерієм якого був чин чотирнадцятого класу, отриманий унаслідок служби, а не під час вступу на неї або в результаті відставки. Згідно зі статутом про виборну службу 1832 р., який увібрав у себе основні положення маніфесту, на посаду совісного судді дворянські губернські зібрання обирали свого представника замість трьох відтепер на шість років. На схвалення губернаторові подавалося дві кандидатури, які при балотуванні на посаду совісного судді набрали найбільшу кількість балів. Віддаючи перевагу одному з них, губернатор чинив так само, як і з кандидатурами на посаду голів судової палати — його подання через Сенат ішло на схвалення імператорові. Після чого совісний суддя присягав на вірність службі, та в новому званні приступав до виконання обов'язків. Інший, що набрав меншу кількість балів-голосів, уважався кандидатом і залишався з цим званням, яке було досить важливим, адже за відкриття вакансії він обіймав посаду совісного судді до наступних виборів. Оскільки ця кандидатура не схвалювалась верховною владою, то 1841 р. Сенат запропонував надсилати до Санкт-Петербурга про них короткі відомості: хто саме з кандидатів і з якого часу виконував обов'язки совісного судді¹. Як і засідателі совісного суду, судді відбували свої обов'язки протягом шести, а не трьох, як раніше, років. Виняток становили дворяни західних губерній, для яких через підтримку ними польського Листопадового повстання 1830 р. залишався попередній трирічний термін².

Виконання обов'язків совісного судді та засідателів мало кар'єрну перспективу, адже служба без порушень упродовж однієї каденції давала право претендувати на посаду голови судової палати. Більше того — хто прослужив по виборах одну каденцію не обирався в майбутньому на нижчу посаду, хіба що сам давав на це згоду. Дозволялося поєднання посади совісного судді лише з виконанням обов'язків почесного попечителя губернської гімназії, а також церковного старости, і не більше.

Для з'ясування у совісному суді дворянських справ повітові дворянські зібрання обирали кожні три роки з-поміж інших посадовців засідателів до совісного суду, якими мали бути вихідці з місцевих дворян. Двох із них на посаді схвалював намісник або губернатор, і вони, згідно з маніфестом 1831 р., отримували сьомий клас — також «за уряд»³. Засідателі совісного суду додатково

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 3850. — Арк. 1.

² 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1834. — Т. 8. — Отд. 1: 1833. — № 6599.

³ Устав о службе гражданской по выборам // Свод законов Российской империи изд. 1857 г. — Санкт-Петербург, 1857. — Т. 3: Уставы о службе гражданской. — С. 163.

міг виконувати й обов'язки депутата від дворянства. Час виборної служби та її ефективне відбування засвідчувалося предводителями дворянства у послужних списках, що зберігалися в губернському правлінні, яке інформувало про неї інспекторський департамент.

Виборний принцип формування органів місцевої судової влади не впроваджувався автоматично, а ставав важливим інструментом для перегляду раніше наданих привілеїв. У правобережних губерніях на призначення до совісного суду, як ніде, впливали політичні чинники, найголовніший серед яких — лояльність до російської верхньої влади обраного дворянством кандидата. Самі вибори, як важлива складова державного життя, особливо їх результативність, постійно перебували в полі зору влади. Про обставини, що супроводжували їх проведення, обов'язково йшлося у звітах губернаторів. Дворянські зібрання західних губерній, у тому числі й українських правобережних — Київської, Подільської та Волинської — позбавлялися права обирати посадовців. Відбулося це з ініціативи київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, який у 1840 р. запропонував призначати на вакантні посади імперських чиновників — етнічних росіян, однак тоді Міністерство внутрішніх справ не підтримало його пропозицію. Натомість польське дворянство почало вимагати, аби воно обирало всіх повітових чиновників на власних зібраннях¹. Незважаючи на це, уже через кілька років призначеними совісними суддями стали: у Волинській губернії — Анастасій Іздебський, у Подільській — Віктор Аскоченський, у Київській — Михайло Добринський.

Обмеження виборчих дворянських прав не раз ставало предметом суперечок між регіональною та центральною владою, ставлення яких до конкретного кандидата було різним. Призначення Анастасія Іздебського замість не схваленого на посаді Івана Саноцького спричинило непорозуміння між волинським губернатором І.І. Васильчиковим та Д.Г. Бібіковим. Дворянство Волинської губернії в 1851 р. висунуло дві кандидатури: діючого совісного суддю І.І. Саноцького, який отримав під час виборів 390 голосів, та надвірного радника А.М. Іздебського, за якого проголосувало лише 219 осіб. Кандидатуру схваленого генерал-губернатором І.І. Саноцького міністр юстиції без жодних пояснень не затвердив. Однак І.І. Васильчиков наполягав на І.І. Саноцькому, який за шість попередніх років суддівства досконало вивчив законодавство й свої повноваження виконував настільки «беспристрастно и честно», що його не просто поважали, а він був «любим даже русскими». Міністерство юстиції не поступалося, і тоді вже міністр внутрішніх справ Д.Г. Бібіков пояснив, що І.І. Саноцький, ще коли був засідателем цивільної палати, в обхід чинного законодавства видав посвідчення про землеволодіння поміщикам Ржевуському, Зубковському, Рабцевичу, Костецькому, справи яких розглядалися в карній судовій палаті. Хоча протиправність його дій доведено не було, імператор так і не схвалив цю кандидатуру на посаді совісного судді. Проте місцева влада, яка шукала порозуміння з правобережною елітою, пішла на хитрість, давши

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7098. — Арк. 1, 3.

зрозуміти А.М. Издебському, щоби він відмовився від посади, наприклад, через хворобу. Той подав прохання про звільнення і з 1851 по 1852 рр. волинським совісним суддею був І.І. Саноцький¹.

Вибори суддів і дворянських засідателів на Правобережжі проходили складно, зрештою як і всіх інших посадовців. Прокурор Подільської губернії відзначав, що совісний суддя Теодор Вільямовський під час виборів 1838 р. у присутності всіх дворян читав звернення до генерал-губернатора по-польськи, а не російською мовою, вимагаючи переглянути діяльність ревізійних дворянських комісій².

У Київській губернії 1844 р. вибори відбулися з порушенням процедури, зокрема, замість одного вибори тривали два дні (16 і 17 жовтня), пройшовши в різних місцях. А тому кандидатів на посаду совісного судді, а їх виявилось три особи, замість двох — поміщик Івановський, граф Ржевуський і дворянин Єзерський — Сенат побоявся схвалити самостійно. Оскільки Івановський відразу після виборів помер, перед Сенатом постала дилема, кому віддати перевагу — графу чи дворянину? Долю Київського совісного суду мав з'ясувати генерал-губернатор, який особисто знав кожного з претендентів, як і загальну політичну ситуацію в регіоні. Д.Г. Бібікову таке рішення Сенату прийшлося на руку — якщо дворяни порушують порядок і виборчу процедуру, а політична ситуація нестабільна, то чи не краще взагалі відмовитися від виборів? У 1844 р. він ще схвалив совісним суддею Київської губернії графа Е. Ржевуського, згідно з більшістю отриманих ним у дворянському зібранні голосів³. Проте вже наступного 1845 р. цю посаду обійняв чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові, колишній військовий М.П. Добринський, якого на посаду совісного судді призначив сам Д.Г. Бібіков⁴. Він же вдався до заміни не лише суддів, а й виборних дворянських засідателів, зокрема таким був Войцех Винарський, який мав значний досвід державної служби у судових установах. Коли його кандидатуру в 1844 р. подавали для нагородження орденом Св. Анни 3 ступеня, він характеризувався досить позитивно, а його служба (виборна й призначувана) визначалася як «ревностная, беспорочная и служила общему удовольствию дворян»⁵.

У Таврійській губернії через малу чисельність дворянства вибори на суддівські посади також мали певні особливості та обмеження⁶. Приміром, вибори

¹ Шандра В.С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст.: структура та судові практики // Український історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 86; ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 9102. — Арк. 1–3, 26.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2630. — Арк. 500.

³ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 5776. — Арк. 1–2, 15, 20.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 11857. — Арк. 1–2.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 5783. — Арк. 49.

⁶ У п'ятьох українських губерніях — Катеринославській, Полтавській, Харківській, Херсонській та Чернігівській — вибори здійснювалися таким же порядком, як і в центральних російських (див.: Устав о службе гражданской по выборам // Свод законов Российской империи изд. 1857 г. — Санкт-Петербург, 1857. — С. 1).

на посади засідателів тут почали здійснювати на загальних підставах лише з 1840 р., і то тільки за відкриття відповідних вакансій.

Засідателі совісного суду від міщанства за «Учреждениями для управления губерний...» обиралися губернським містом із купців і міщан кожні три роки, практично в один час із дворянськими. Влада дозволяла розпочати їх на 2–3 дні пізніше. Вибори кандидатів проводилися за балами й ті двоє, що здобули найбільшу їх кількість, схвалювалися на посаді губернатором. Доки вони обіймали посаду вважалися посадовцями «за уряд» і їх служба відносилася спершу до десятого класу.

Катерина II стимулювала виборну службу міщан — тих із них, хто обіймав її два терміни поспіль, зараховували до «именитых граждан», а хто прослужив одну каденцію — здобували звання «степенных». Згідно з Жалуваною грамотою містам (1785 р.), їм надавалася низка переваг, у тому числі право виїзду каретою, запряжених парою, а то й четвернею. На відміну від вихідців з інших міських станів засідателям совісного суду, як й іншим досвідченим виборним посадовцям, дозволялося мати замиські двори та закладати сади, а також засновувати фабрики, заводи, займатися річковим і морським судноплавством. Крім того, їх заборонялося карати фізично. Не менш важливим аспектом було й успадкування старшим сином цього звання. Ведучи поштиве життя та при досягненні тридцятирічного віку можна було навіть клопотатися про надання дворянського звання. Якісне відбування виборної служби давало чимало переваг, аж до можливості в майбутньому перейти до привілейованого стану.

У випадку з міщанськими виборами, відразу після першого їх проведення уточнювалися деякі процедури з «Учреждений для управления губерний...», зокрема застерігалось, що міщани повинні обирати з-поміж своїх «собратьев» людей без явних вад та що намісницьке правління не має права звільняти виборних до кінця їх трирічного терміну¹.

Відновлювані за Олександра I совісні суди отримали нові законодавчі норми для узгодження виборної служби судових засідателів, приведення їх у відповідність до практичної дійсності. Наголошувалося, що засідателями від міщан мають бути купці². Через кілька років знову було уточнено, що засідателями від міщан можуть бути лише купці першої гільдії³. Через співставлення їх з іншими посадовцями, зокрема виборними членами магістратів та судових палат, було переглянуто їх класи, однак лише у столичних містах — Санкт-Петербурзі та Москві. Оскільки совісний суд прирівнювався до судових палат, то міщанським засідателям із купців присвоювався такий же чин, як і купецьким засідателям судових палат — десятий клас «за уряд», доки вони обіймали посаду⁴.

¹ ПСЗ. — Т. 21: 1771–1783. — № 15477; Т. 22: 1785. — № 16124.

² ПСЗ. — Т. 26: 1800–1801. — № 2004.

³ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 39: 1824. — № 30115.

⁴ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 27: 1802–1803. — № 20729.

Статут про виборну службу уточнив деякі положення катерининських законодавчих актів, зокрема те, що один із двох засідателів до совісного суду мав служити у приказі громадської опіки, а також те, що його обирала вся громада губернського міста. Чітко визначалися критерії, хто наділявся правом брати участь у виборах, тобто міські жителі — власники капіталу з відсотком не менше 15 руб. сріблом та не молодші 25 років. Купці, що проторгувалися та були обвинувачені судом, позбавлялися виборчих прав. Знову підтверджувалося, що посади засідателів совісного суду повинні обіймати купці першої гільдії¹. Їх служба обліковувалася формулярним списком, записи з якого про якість її відбування перед наступними виборами могли бути оприлюднені, щоби міська громадськість переконалася у правильності свого вибору. Вибори здійснювалися за таким же порядком, як і у дворянському середовищі, проте проходили прискореними темпами (впродовж 1–3 днів) й розпочиналися вони виборами міського голови.

Посадовці міської виборної служби жалування від держави не отримували — їм його виділяла громада. Вона ж відшкодовувала й кошти, витрачені на відрядження. Діапазон схвалюваних міністром внутрішніх справ сум не був великим. Як винагороду, вони мали право носити мундир, а ті з них, хто прослужить три триліття поспіль, могли робити це й по виході у відставку. Для заохочення служби купцям дозволялося носити мундир, не чекаючи завершення триліття, проте без оздоблення шитвом. Підтверджувалася давня практика, що совісні засідателі, якщо належали до купців третьої гільдії та до міщан, звільнялися від тілесних покарань. До того ж останні, перебуваючи на класних посадах, звільнялися від рекрутства на час виконання службових обов'язків, а при бездоганній службі впродовж дев'яти років звільнялися від нього назавжди.

Верховна влада, скориставшись виборною процедурою, під час якої громада обирала найздібніших із-поміж себе, тут же зменшувала зв'язок обраних із власним становим середовищем, узалежнюючи їх службу від адміністрації. Міська громадськість, як і дворянська корпорація, позбавлялася права їх контролювати, зокрема, можливість клопотатися про нагородження залишалася за губернатором. Залучаючи обраних посадовців до управлінського апарату верховна влада поширювала на них таку ж відповідальність, як і щодо чиновників, зокрема стосовно порушення законів, повільного діловодства, невиконання законних вимог вищих інстанцій. У переліку покарань були й грошові стягнення, а серед переваг — право на місячну відпустку, яку засідателям совісного суду надавав совісний суддя. При виїзді з міста служби вони отримували квитки та плакатні паспорти з правом відвідувати Санкт-Петербург, де вказувалися виборна посада і час її відбування, аби при перевірці документів поліцією посадовці направлялися на місце служби.

Вибори засідателів від селян здійснювалися під час формування суддівського корпусу нижньої розправи. Із восьми обраних засідателів двох після

¹ Устав о службе гражданской по выборам // Свод законов Российской империи изд. 1857 г. — Т. 3: Уставы о службе гражданской. — С. 79.

схвалення губернатором на посаді відряджали на трирічну службу до совісного суду. Сільські засідателі не користувалися правом державної служби, їм не присвоювався чин. Однак Катерина II надала їм право недоторканності («без суда да не коснется до них наказание ни от кого»)¹. Катерининські законодавчі акти не обумовлювали для них жодної форми звітності перед виборцями, як і не наділяли їх правом контролю. Ці прерогативи верховна влада залишала за собою.

Миколаївське законодавство набагато більше уваги приділило селянським виборам (Катерина II спеціально на цьому питанні не зупинялася). Пропозиції про двох кандидатів на посаду засідателя совісного суду надходили від кожного повіту. Їх обрання здійснювалося не напряму всією селянською громадою, а кожна з них направляла свого вибірника з такого розрахунку — 1 від 500 душ державних селян. У виборах, що відбувалися за традиційною місцевою процедурою, брали участь господарі, котрі володіли землею та будинком. До особи вибірника влада висувала неабиякі вимоги, що стосувалися не лише майнового стану — він мав бути принаймні 30-річним батьком сімейства, у володінні якого перебувала земельна ділянка, а сам він демонстрував пристойну поведінку, раніше не карався, не був наклепником та не мав інших вад. Їдучи до визначеного губернським начальством міста, вибірник отримував від громади вірчий лист за підписом священика, а також семи господарів «його» дільниці. Якщо ті були неграмотними, то могли передовірити свій підпис будь-кому за власним вибором.

Вибори також розпочиналися літургією та присягою, яку приймав або городничий, або поліцмейстер, залежно від статусу міста — повітового, губернського чи заштатного. Процедура виборів здійснювалася у традиційний для кожної місцевості спосіб — чи то за балами, чи то за жеребкуванням. До кандидатури совісного засідателя висувалися практично такі ж вимоги, як і до вибірників. Крім селян дозволялося обирати дворян або чиновників, якщо вони попередньо погоджувалися виконувати обов'язки совісних засідателів від селянського стану. Кандидати схвалювалися на посаді начальником губернії, який віддавав перевагу тим із них, хто не мав вад, а якщо це були дворяни й чиновники, вони приступали до виконання обов'язків совісних засідателів після схвалення їх кандидатур губернським правлінням. Сільські совісні засідателі селянського походження не належали ані до чиновницького корпусу, ані до посадовців «за уряд». Але доки вони виконували свої обов'язки, держава вважала за можливе не віддавати їх на військову службу. Якщо ж служба тривала три каденції поспіль, вони зовсім звільнялися від рекрутства. На час служби отримували жалування. Як і представників шляхетного стану, їх не можна було карати без рішення судових органів. Після припинення повноважень совісних засідателів їх продовжували вшановувати

¹ 1775 г., ноябрь 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 174, 177.

як перших осіб селянської громади: їм присвоювалося право на мундир, а службова відповідальність прирівнювалася до відповідальності чиновників державної служби¹.

На складність впровадження та дотримання законодавчих вимог щодо міщанських і сільських засідателів у губерніях Південно-Західного краю першим звернуло увагу Волинське губернське правління, яке констатувало, що у совісному суді практично до 1844 р. засідали лише представники дворянського стану, обрані 1835 р., а засідателів від купців та селян не було. Скоріше за все, така ситуація виникла через те, що купцями у краї були євреї, які хоча й володіли виборчим правом, однак кандидатами мали обрати християн. Про вибори засідателів від селян губернська влада тоді також не потурбувалася. Виявилось, що організація виборів була досить складною — до кожного повітового міста мали прибути вибірники і від державних селян, і від однодворців.

Ситуацію повинні були виправити вибори 1837 р. Про дату їх скликання — 14 жовтня — поліція сповістила купців, однодворців, «граждан» і державних селян, проте ані у Житомир, ані в повітові міста виборці не прибули. Вибори тоді вдалося організувати лише в Новоград-Волинському, Старокостянтинівському, Кременецькому й Житомирському повітах, однак надіслані поліцмейстерами і земськими справниками списки при перевірці виявилися неповними, а тому їх відхилили, відтак вважалося, що вибори не відбулися. Селяни ж інших повітів пояснювали, що з-посеред себе вони не знайшли гідного кандидата, а також не змогли назвати будь-кого із дворян чи чиновників, які могли б представляти їхні інтереси у совісному суді.

Вибори 1839 р. проходили за тим самим сценарієм, і місцева влада значно більше уваги приділила їх організації, пояснюючи людям вимоги законодавчих актів, що у виборах кандидатів від купецтва може брати участь вся єврейська громада, однак засідателями можуть бути лише християни. Селяни ж мають обрати двох засідателів, один з яких представлятиме державних селян, а інший — однодворців. Однак і цього разу наслідки були такими ж — купці на вибори не з'їхалися, селяни пояснювали свою пасивність неграмотністю та зайнятістю².

У 1844 р. знову приступили до виправлення ситуації, адже за законами совісний суд у Волинській губернії мав діяти так само, як і у власне російських губерніях. На поліцмейстерів і городничих покладалося завдання організувати вибори, визначити час обрання вибірників та їх приїзд до повітового міста. Президент городского магістрату організовував вибори засідателя від купецтва в губернському місті. Аби виборча процедура відбувалася без порушень, за нею наглядав губернський прокурор і повітові стряпчі. По завершенні виборів списки обранців урешті надіслали до губернатора³.

¹ Устав о службе гражданской по выборам // Свод законов Российской империи изд. 1857 г. — Т. 3: Уставы о службе гражданской. — С. 105.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2137. — Арк. 10.

³ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 1, 11–12.

Упроваджуючи органи совісного суду верховна влада зважала на соціально-економічний розвиток суспільства, його зрілість, без урахування чого дедалі важче було забезпечувати державне управління. Вибори залучали громадськість до участі в державному житті, підсилюючи тим самим легітимність монаршої влади. А тому передаючи виборним становим посадовцям частину владних повноважень, вона вдавалася до детальних регламентувань, виписуючи свої вимоги до них у законодавчих актах та вказуючи, якими вона хоче їх бачити — відповідальними, дисциплінованими, здатними втілити її вимоги у життя.

3.2. Соціальна конфігурація суддівського корпусу

При укладанні законодавчих актів із регламентацією повноважень суддівського корпусу совісного суду Катерина II намагалася не відступати від ідеї розбудови станово-структурованого суспільства. Поширюючи на місцеву знать Жалувану грамоту дворянству, верховна влада залучала його до губернського управління, у державних інтересах консолідує привілейовану частину суспільства. Яким же був суддівський корпус, що йому впродовж вісімдесяти років довелося забезпечувати діяльність совісного суду? Чи вдалося верховній владі відшукати надійних союзників у дворянському, міщанському та селянському середовищах, які б підтримали і перейняли її вимогами, плекаючи довіру населення до запроваджуваної судової системи? Кого з представників своєї спільноти люди обирали для виконання обов'язків совісного судді та засідателів, а також за якими критеріями здійснювався відбір на ці посади?

Катерина II кілька разів звертала увагу на притаманні суддям та засідателям совісного суду риси. Перший раз у ст. 63 «Учреждений для управления губерний...» ішлося про людські чесноти судді, такі, як здібність, совісність, розсудливість, справедливість, бездоганність. У ст. 396 акцентувалася увага на засідателях совісного суду, які також повинні бути людьми добросовісними¹. Тож суддею і засідателями від дворянського стану ставали місцеві дворяни, здібності яких були відомі широкому загалу та які виконували б судові повноваження, не відлучаючись з місця постійного проживання.

Вимоги законодавчого акту — обирати за особистими чеснотами — постійно нагадувалися дворянським зібранням під час виборів совісних суддів і засідателів. Зокрема, у 1795 р., коли раптово помер совісний суддя Чернігівського суду Іван Милорадович і проводилися додаткові вибори, намісництво пропонувало обрати здібного, совісного, розсудливого, справедливого та «беспорочного» дворянина. Ним виявився колезький радник Степан де Винарець².

Під час обговорення ідеї впровадження й завдань совісних судів на Правобережжі в 1830-х рр. місцева знать також високо цінувала особисті риси

¹ 1785 г., апреля 21. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 33.

² ЦДІАК України. — Ф.1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 124.

совісних суддів і засідателів, зокрема йшлося про їх здібності, моральність, авторитет у суспільстві, оскільки на них покладалося виконання надзвичайно важливої місії соціального примирення, недопущення судової тяганини, досягнення сімейної злагоди та спокою¹.

У цьому безумовно важливому переліку моральних чеснот годі шукати згадки про конкретний освітній, а тим більше професійний, рівень, адже на останню чверть XVIII ст. в Росії не існувало системи правової освіти та навіть спеціальної юридичної літератури. У країні лише приступали до створення мережі початкових та середніх навчальних закладів, не кажучи вже про університетську освіту. Відтак нормативний акт тільки побіжно окреслював освітній ценз. Так, в «Учреждениях для управления губерний...» згадувалося, аби засідателі совісного суду знали закони та «учение имели». Не зважаючи на розмитість цієї вимоги, совісні суди справлялися з поставленими перед ними завданнями завдяки репутації суддів, їх суспільному авторитету. Відсутність професійної освіти (примітна ознака всього суддівського корпусу цього часу) певним чином компенсувалася вимогами законодавчих актів із розписом повноважень. Достатньо було знати нескладні вимоги закону, аби вміти з'ясувати порушення, що їх вчинили злочинці, та визначити, керуючись логікою й здоровим глуздом, міри покарань. Допомогав і попередній багаторічний досвід, і ті навички, що їх здобули судді під час відбування державної служби.

Особистість совісного судді, його авторитет відігравали вирішальну роль, особливо у земельно-майнових суперечках, коли так важливо було виявити причини конфлікту та запропонувати прийнятні умови примирення. У справах такого характеру, крім знання законів та правової практики, суттєвим було розуміння народного життя, його проявів, коли шляхи залагодження конфлікту пропонувалися на основі життєвого досвіду, яким володіли, як правило, люди літнього віку, аби з'ясувати спірні та дражливі взаємовідносини сторін, що звернулися до совісного суду.

Маніфест від 6 грудня 1831 р. продовжив попередню політику формування судових кадрів, коли першочергова вага надавалася не освіті та професійності, а тривалості обіймання суддівських посад. Досвід визнавався головним критерієм ефективності суддівської служби, що вилилось у подовження з трьох до шести років терміну перебування як на посаді совісного судді, так і засідателів². Різке збільшення злочинів, що їх вчиняли підлітки, після набуття чинності «Уложения о наказаниях» 1845 р. та через збільшення граничного віку неповноліття до 21 року виявило, що багатьом совісним суддям бракувало професійних знань, а тому дехто з них навіть почав відмовлятися від посади³.

Одним із джерел поповнення суддівського корпусу стали кадрові військові, про що йшлося в іменному указі від 26 жовтня 1782 р. генерал-фельдмаршалу

¹ Історія державної служби в Україні: У 5 т. — К., 2009. — Т. 4: Документи і матеріали 1775–1913. — С. 643.

² ПСЗ. — Т. 6. — Отд. 2: 1831. — № 4989. — § 92.

³ Орлов-Давыдов В. Воспоминания совестного судьи (1848–1852). — С. 402.

і малоросійському генерал-губернаторові П.О. Румянцеву-Задунайському, коли той приступав до створення Київської, Чернігівської й Новгород-Сіверської губерній. Указувалося, що не слід перешкоджати переходу дворянства з військової служби на виборну¹. А вже наступного, 1783 р., на основі його циркулярного розпорядження кожному дворянину було надано можливість визначитися, якій службі він віддасть перевагу — військовій чи цивільній? І справді, першими совісними суддями стали прем'єр- та секунд-майори — офіцери, що отримали ці чини, служачи в російській армії². Зокрема, Катеринославський совісний суд очолив прем'єр-майор Федір Корба, Київський — прем'єр-майор Дем'ян Оболенський, а Харківський — князь генерал-майор Євдоким Келдищев. Вони, як і решта понад 20 осіб (полковників, підполковників, ротмістрів, штабс-капітанів, поручиків та корнетів) вийшли у відставку й отримали відповідні цивільні чини. Майори ставали колезькими асесорами, полковники — колезькими, підполковники — надвірними, ротмістри — титулярними радниками, поручики — колезькими, а корнети — губернськими секретарями.

У лівобережних губерніях посади совісних суддів посіли вихідці з козацької старшини. Першим посаду чернігівського совісного судді обійняв Михайло Стороженко, будучи у чині бунчукового товариша. Його служба, розпочата ще 1757 р. на уряді військового канцеляриста, виявилась успішною завдяки активній участі в російсько-турецьких війнах, а статки (одружився з дочкою бунчукового товариша Семена Полуботка), на що також звертали увагу дворяни-виборці, були чималими — мав 1550 душ і маєтності в Борзнянському та Городнянському повітах Чернігівщини³. Його наступник, Іван Милорадович, став совісним суддею також після армійської служби (був ротмістром). Спочатку одну каденцію він обіймав посаду предводителя дворянства Лохвицького повіту, де був його маєток (440 душ), а потім у чині колезького асесора приступив до виконання суддівських повноважень⁴. Подібною була ситуація й у Слобідсько-Українській губернії, де в 1790–1796 рр. совісним суддею став підпрапорний Харківського козацького полку Ф.І. Квітка, який започаткував родинну традицію служби, адже засідателями від дворянської корпорації були Іван Іванович та Дмитро Федорович Квітки, не кажучи вже про найвідомішого совісного суддю з цієї родини — Г.Ф. Квітку-Оснот'яненка.

У Правобережній Україні совісними суддями стали представники місцевої шляхти, у тому числі подільської — коронний ловчий і кавалер Іоан Орловський, волинської — предводитель дворянства Старокостянтинівського повіту Казимир Кноль, київської — граф Густав-Генрік Олізар. Совісним суддею

¹ ПСЗ. — Т. 21: С 1781– по 1783. — № 15265.

² Належали до VIII класу Табелі про ранги; скасовані Павлом I у 1797 р.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 7; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4: П — С. — С. 779.

⁴ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. 3: Л — О. — С. 519.

Брацлавського намісництва мав бути представник відомого графського роду гербу Пилява Северин Потоцький (1762–1829 рр.), який перебував на російській службі у чині таємного радника — саме його кандидатуру висунула місцева дворянська корпорація¹. У Таврійській губернії совісний суд очолював спершу представник корінної татарської знаті Казнадер Мегмет-ага, якому було присвоєно чин статського радника, та капітан Євстигній Сарандинакі, грецького походження.

Більшість совісних суддів здобували домашню освіту, проте дехто з них мав вищу, отриману в університетах, академіях, ліцеях. Так, Теодор Вільямовський навчався у Віленському університеті, Віктор Аскоченський — у Київській духовній академії, Михайло Белуха-Кохановський — у Царськосельському ліцеї, а Григорій Галаган, чернігівський совісний суддя, навіть закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Звичайно, освіта сприяла якісному виконанню обов'язків совісного судді, прийняттю виважених рішень у судових справах. Вона ж ставала одним із важливих критеріїв вибору їх дворянством та схвалення владою на посадах совісних суддів. Як вони, так й інші, хто займав цю посаду тривалий час, безперечно, набували професійних знань та вдосконалювали кваліфікацію через практичну діяльність. Саме тому більшість совісних суддів працювали кілька каденцій поспіль (дві–три), просуваючись по службі та одержуючи чини й ордени. Перший суддя Полтавського совісного суду С.О. Аристов обіймав цю посаду з 1805 до 1821 рр.

І таких суддів, вдало обраних із першого разу на посаду, було чимало, до 15 осіб. Зокрема, Катеринославський совісний суд очолювали Никон Андреев (1809–1814 рр.), Федір Франк (1823–1830 рр.), Андрій Яковлев (1832–1838 рр.), Олександр Захар'їн (1841–1850 рр.). Останній на цій посаді, у 1851–1857 рр., Олександр Савельєв, із колезького секретаря, чину XII класу, «виріс» до титулярного радника чину IX класу, який давав право на особисте дворянство. Катеринославські дворяни під час виборів 1856 р. знову обрали його совісним суддею, а підполковнику Є.Б. Герсеванову, котрий висунув свою кандидатуру, довелося обмежитися званням кандидата на цю посаду². Херсонський совісний суд упродовж десяти років (з 1832 по 1841 рр.) очолював Марко Достанич, який, змінивши військове звання капітана на титулярного радника, дослужився до чину колезького асесора, а значить отримав привілеї спадкового дворянина.

Варті уваги й випадки, коли дворяни, які кілька років успішно прослужили дворянськими засідателями, обиралися суддями совісного суду. Серед них секунд-майор Андрій Абаза, якого в 1805 р. було схвалено совісним суддею у Харківській губернії. Колезький асесор Козьма Бреусов дві каденції поспіль обирався засідателем, а 1813 р. став суддею Таврійського совісного суду. Хоча й не часто, але совісні судді ставали суддями цивільних палат, серед них колезький

¹ Петренко О.С. Брацлавське намісництво. — Вінниця, 2001. — С. 21.

² ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 194. — 1856 р. — Спр. 161. — Арк. 8.

секретар Федір Максимович, який останнім обіймав посаду совісного судді в Полтаві¹. А от І.А. Тризна, чернігівський совісний суддя в 1811–1812 рр., поєднав у своїй особі кілька характерних службових рис — тривалість відбування служби на посадах полкового канцеляриста, значкового товариша, сотника, бунчукового товариша, доки здобув звання прем'єр-майора. Обирався він і повітовим предводителем дворянства. Іншому Тризни, Олексієві Івановичу, котрий дев'ять років був у Чернігові совісним суддею (1837–1846 рр.), довелося бути і на військовій, і на цивільній службі, однак на останній віддав перевагу судовому відомству та закінчив її на посаді голови Чернігівської палати карного суду².

Важливим фактором для обіймання посади совісного судді, крім освіти, був досвід державного управління, особливо той, що його набували дворяни у Санкт-Петербурзі. Є.Я. Троцина, совісний суддя Полтавської губернії, до виборів служив в Юстиц-колегії ліфляндських, естляндських і фінляндських справ. Вийшовши у відставку у 47-літньому віці, він повернувся до власного маєтку в Прилуцький повіт (мав 1795 душ) і продовжив службу совісним суддею³.

Бралася до уваги також активна громадська діяльність, яка цінувалася дворянським середовищем так само, як і володіння маєтностями. Серед совісних суддів немало було тих, кого дворяни знали за характером відбування виборної служби, проявами корпоративної солідарності, місцевого патріотизму. Зокрема, повітовими предводителями дворянства були Казимир Кноль, Григорій Квітка, Теодор Вільямовський, Георгій Абамелик, Іван Милорадович, Григорій Галаган. Кілька осіб свого часу були обрані депутатами до Законодавчої комісії 1767 р., серед них Гаврило Божич, засідатель Чернігівського совісного суду. І.С. Судієнко, перш, ніж посісти посаду новгород-сіверського совісного судді в 1791 р., був головою губернського магістрату⁴.

Дворяни Київської губернії довірили совісний суд Густаву-Генріку Олізару, представнику старовинного графського польського роду, власнику 2,5 тис. душ. Його обрали совісним суддею незважаючи на недовіру з боку російської влади, яка свого часу (1821 р.) не затвердила графа на посаді волинського маршала. Несправедливо звинувачений у патріотичних зверненнях до київського дворянства, він був позбавлений аудієнції в Олександра І. На знак протесту дворяни тепер уже не Волинської, а сусідньої Київської губернії висунули його кандидатуру на посаду губернського предводителя дворянства. І губернатор

¹ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства, 1802–1902: Очерки по архивным данным с рисунками. — Полтава, 1907. — Т. 2. — С. 233.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1998. — Т. 5. — Вып. 2. — С. 4.

³ Там же. — С. 22.

⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996. — С. 349; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4: П–С. — С. 798.

І.Я. Бухарін схвалив його на цій посаді, адже був знайомий із ним особисто, неодноразово приймаючи у себе вдома. Після повстання декабристів графа було заарештовано, упродовж двох місяців його протримали в Петропавлівській фортеці, з'ясовуючи, чи не був він зв'язаний із «бунтівниками». Військово-слідча комісія у Варшаві під орудою великого князя Костянтина Павловича знову затримала його — на цей раз за підозрою у зв'язках з учасниками польських патріотичних таємних товариств. Згодом його було заслано до Курська, по поверненні звідки він практично 20 років займався власним господарством — як у родовому місті Коростишеві, так і в рідному селі Горинцях під Кременцем. Дворяни поважали графа за розсудливий патріотизм і бажання активно з'ясовувати справи в інтересах губернії. Додавало йому репутації й постійне перебування в Коростишеві, розбудовою та впорядкуванням якого він дуже переймався, серед іншого заснувавши у цьому місті водолікарню за методом Пришниця. Був добрим сім'янином, людиною веселої вдачі з вишуканими манерами, і водночас — дбайливим господарем, що зважав на потреби селян¹.

Суттєві уточнення до катерининських законодавчих актів щодо соціального походження совісних суддів запровадив Микола I, його вимоги було враховано на місцях. Дворянські зібрання віддавали перевагу тим із-поміж себе, хто мав значний досвід обіймання цієї посади. Так, волинський губернатор генерал-майор І.В. Каменський, згідно з законодавчими вимогами, ідучи з посади залишив своєму наступникові І.І. Васильчикову цінні для державного чиновника спостереження щодо поліпшення губернського управління. Серед них і те, що торкалося особи совісного судді, якому слід виконувати обов'язки губернського предводителя дворянства в разі хвороби або тимчасової відсутності того в губернського місті, а не повітовому предводителю дворянства, як часто практикується. Аргументами стали дві, цілком продумані, позиції: що у виборах совісного судді беруть участь усі дворяни губернії, віддаючи перевагу «почётнейшему из них», і що совісні судді не завантажені справами, відтак їм необтяжливо тимчасово виконувати обов'язки губернського предводителя².

Як портрет призначуваного совісного судді найбільш типова біографія статського радника й кавалера Михайла Добринського, який обіймав посаду київського совісного судді з 1845 по 1852 рр. Його на це місце призначив Д.Г. Бібіков, який саме з такими та подібними чиновниками пов'язував усунення поляків із суддівського корпусу в Київському генерал-губернаторстві. Якщо довіряти міністерській ревізії судових установ Київської губернії 1847 р., то М.П. Добринському вдалося навести певний лад у совісному діловодстві. Він народився у дворянській православній родині дійсного статського радника, здобув домашню освіту, із 1822 р. служив у лейб-гвардії кінній артилерії. У його послужному списку, крім воєнних операцій, спеціально відзначено участь у придушенні

¹ Копылов А. Мемуары графа Олизара // Русский вестник. — 1893. — Кн. 8. — С. 26, 38; Кн. 9. — С. 30.

² Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф. 1281. — Оп. 4. — 1848 г. — Д. 96. — Л. 9–10.

виступу декабристів та взятті Варшави в 1832 р. За перебування на Сенатській та Ісааківській площах у 1825 р. отримав монарше схвалення, що дозволяло зменшити на один рік обов'язковий 25-річний термін військової служби. А участь у розгромі польських повстанців, згідно з неписаними правилами, дозволяла продовжувати службу в цьому краї з можливістю набуття маєтків. Його військова кар'єра перервалася у 1836 р., коли через хворобу він був змушений вийти у відставку в чині капітана. Проте вже 1840 р. М.П. Добринського зарахували до нещодавно створеного Міністерства державних маєтностей із цивільним чином колезького асесора, і він попросився на службу до генерал-губернаторської канцелярії, де з 1843 р. виконував обов'язки чиновника з особливих доручень. Через два роки Д.Г. Бібіков призначив його совісним суддею.

Судова посада не забезпечувалася жалуванням, адже Микола I, зваживши на прохання польського дворянства, зробив її почесною. Однак М.П. Добринський зміг набути чималі маєтності, зокрема в Мозирському повіті Мінської губернії (450 душ), у Київському (248 душ) та Радомишльському (585 душ) повітах на Київщині, а також став власником шести будинків у Києві. Усе це в разі компенсувало розміри службового жалування. Крім того, за його дружиною був записаний родовий маєток (250 душ) в Інсарському повіті Пензенської губернії. Матеріальне збагачення судді забезпечувалося новими чинами: 1847 р. він став колезьким, а 1850 р. — статським радником. У 1852 р. йому, згідно з законодавством, було нараховано пенсію — 142 руб. 95 коп.¹

Наполегливі спроби Д.Г. Бібікова підібрати відповідних чиновників на посади совісних судів у Подільській і Волинській губерніях не були настільки результативними. Віктор Аскоченський так і не зміг прижитися серед польського панства Поділля, а волинське дворянство взагалі не піддалося на заміну виборної посади совісного судді.

Подібний до совісних суддів соціальний склад мали й дворянські засідателі, особливо катерининського призову, більшість з яких прийшли у суди після служби в російській армії у чинах секунд- та прем'єр-майорів. Показовою у цьому розумінні стала біографія Гаврила Божича, військова кар'єра якого розпочалась 1755 р. рейтаром у кінній гвардії, а згодом він став унтер-офіцером і ротмістром Пермського карабінерного полку. Після російсько-турецької 1768–1774 рр. війни на той час уже секунд-майор Г.І. Божич вийшов у відставку, продовживши державну службу засідателем Чернігівського совісного суду з переведенням 1783 р. у цивільний чин колезького асесора. Військова, а потім і цивільна служба дозволили йому здобути в 1784 р. дворянство, а рід Божичів було зараховано до першої частини родовідної книги чернігівського дворянства. Цей небідний засідатель совісного суду володів 425 душами.

Тенденція після військової служби обіймати посади в державних установах зберігалася впродовж усієї першої половини ХІХ ст. Найчастіше дворянськими засідателями совісних судів, як дозволяють стверджувати наявні дані², були

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 11857. — Арк. 1–6.

² Див. додатки — таблиці про кадровий склад совісних судів.

капітани (штабс-капітани і капітани запасу, понад 20 осіб). Далі йдуть секунд- (до 15) та прем'єр-майори (близько 10 осіб). У низхідній послідовності цей ряд продовжують підполковники (понад 10 осіб), бунчукові товариші, поручики та підпоручики (до 10), штаб-ротмістри, ротмістри й майори (по 5 осіб). Поодинокими випадками були переходи на посади дворянських засідателів із чинів військового товариша, хорунжого, полкових судді й осавула, хорунжого, корнета. Яскраве військове минуле мав совісний дворянський засідатель В.П. Симоновський, який, здобувши освіту «в київських училищах», 1774 р. дійшов до майорського звання, беручи участь у «підкоренні» Волині російською армією в 1795 р., а також в Італійському та Швейцарському походах О.В. Суворова в 1799 р. Поранення в ногу перервало його армійську службу, змусивши повернутися до власного маєтку в селі Кобижча. Згодом місцеве дворянство обрало В.П. Симоновського до Чернігівського совісного суду¹. Проте професійні військові не були єдиним джерелом рекрутування корпусу дворянських засідателів совісних судів.

Частина з них після армії продовжувала тут службу, а хтось, розпочавши цивільну службу в інших присутствених місцях — тут її завершував. Чимало дворянських судових засідателів, освоївши посадові обов'язки, переобиралася по два, а то й по три рази. Дворянські губернські зібрання (та й губернська влада) враховували і набутий досвід, і відсутність достатнього числа досвідчених посадовців, аби сприяти постійному обійманню посад одними й тими самими людьми впродовж кількох каденцій. А їх, за нашими підрахунками, виявилось близько 25 осіб. Вражає тривалість служби в Катеринославському совісному суді (13 років) Михайла Яроцького, який, розпочавши її в чині підполковника у 1823 р., став колезьким асесором та дослужився до надвірного радника в 1835 р. Натомість титулярний радник Адріан Білоусов дворянським засідателем Херсонського совісного суду прослужив 16 (!) років — з 1809 по 1825 рр.

Найбільш чисельною була група колезьких асесорів (до 25 осіб) — чину, який указував на належність посадовців до VIII класу Табелі про ранги й давав право спадкового дворянства. Відтак цілком зрозуміле прагнення його отримати, що впливало на чисельність дворянських засідателів із таким чином. Ф.Г. Псьол став колезьким асесором у 1783 р., коли був засідателем Новгород-Сіверського совісного суду, та наступного року продовжив виборну службу депутатом дворянства Погарського повіту. Чин колезького асесора отримав і земський справник Ніжинського повіту М.Я. Почепа, який 1788 р. обіймав посаду дворянського засідателя у Чернігівському совісному суді².

Окремо виділяються титулярні радники, кількість яких у корпусі дворянських засідателів сягала 20 осіб. Здобувши цей чин та продовжуючи службу, можна було претендувати на наступний — колезького асесора. Чиновниками у

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4: П – С. — С. 653.

² Там же. — С. 204, 209.

званні колезького радника (чин VI класу) служило понад 10 осіб. Таку ж незначну групу становили й нижчі чини — колезькі (X клас) та губернські (XII клас) секретарі, колезькі протоколісти (XIII клас) і реєстратори (XIV клас).

Характерною рисою совісних судів губерній Лівобережної, Слобідської та Південної України була незначне число осіб у чині VII класу — надвірного радника, який гарантував автоматичне присвоєння спадкового дворянства. Його мали лише шестеро, натомість у совісних судах Правобережжя жодного судового засідателя у такому чині не було.

Цивільним характером служби серед дворянських засідателів виділяється Василь Тарновський із Чернігівського совісного суду, який володів 500 душами та землями в Борзнянському й Прилуцькому повітах¹. Іван Омелянович перебував на цивільній службі з 1777 р., вислужив чин колезького асесора, 1802 р. — надвірного радника, а 1814 р. йому було присвоєне дворянське звання². Знання обов'язків, компетентність у законодавчій сфері сприяли тому, що чернігівське дворянство обирало його засідателем совісного суду на дві каденції — з 1823 по 1826 рр. та з 1834 по 1837 рр. На відміну від совісних суддів, у середовищі дворянських засідателів переважали ті посадовці (близько 100 осіб), які не мали за плечима кадрової військової служби, розпочинаючи й завершуючи її у цивільних чинах.

Серед дворянських засідателів були такі, кого дворяни знали завдяки ефективному виконанню службових обов'язків до обрання у совісний суд. Привертає увагу постать М.Я. Почепи, який у 1785–1788 рр. обіймав посаду земського справника, обраного дворянством Ніжинського повіту. Його службу відзначила й верховна влада, надавши чин колезького асесора та вручивши цінний подарунок — золоту табакерку. І.Я. Силич до служби у совісному суді обіймав посади у Чернігівській казенній палаті та Чернігівському нижньому земському суді³.

Першими судовими засідателями совісних судів у губерніях Правобережної України стали ті, хто раніше, у річесполитський період, відбував придворну службу (підчаший, коронний ловчий), служив у судах (коморник, підкоморій, земський суддя). Типова постать для характеристики правобережних дворянських засідателів — Михайло Бельський, католик, що народився в 1793 р., виходець із безземельної польської шляхти, який мав за плечима освіту, здобуту в Луцькому повітовому училищі. У 1816 р. він вступив на службу до російської армії, що було для нього гарантією отримання дворянського звання. Дослужившись до штабс-капітана, у 1843 р. вийшов у відставку, і вже наступного року дворянство обрало його своїм засідателем, перебираючи на чергові каденції до 1858 р. — часу ліквідації Волинського совісного суду. Для цього 65-річного

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 7.

² Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Чернигов, 1901. — Т. 2. — Ч. 3: Дворянство бюрократическое, приобретённое чином гражданской службы или пожалованием ордена — С. 239.

³ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4: П – С. — С. 204, 639.

дворянина, який не мав маєтків (ані родових, ані набутих, ані за дружиною) жалування в 286 руб. сріблом за службу в совісному суді вочевидь було чи не головним джерелом існування. Тим більше, що він швидко овдовів, залишившись із двома синами та донькою на руках. Відтак службові обов'язки виконував старанно: під час третьої шестирічної каденції він розбирав справи і у Волинському приказі громадської опіки. У 25-річний ювілей бездоганної служби М.Ф. Бельського було відзначено спеціальним знаком, запровадженим Миколою І у 1827 р. Одержавши цю нагороду він міг розраховувати на пенсію, що дорівнювала розміру його жалування. Губернська влада повсякчас підтримувала кандидатуру цього совісного засідателя, аби він був для місцевих дворян, сповнених станово-шляхетських суперечностей, взірцем для наслідування у вірній службі російському імператорові. Тим більше, що і його старший син, Станіслав-Іван, служив у Волинській палаті карного суду¹.

Типовим дворянським засідателем Подільського совісного суду виступає постать Івана Бачинського, який розпочав службу в державних установах ще в 1796 р. Оригінальністю відзначається запис про його освіту, уміщений у формулярному списку 1840 р. Виявляється, що І.І. Бачинський студював у кількох училищах Кам'янка-Подільського, і хоча так і не завершив навчання, але здобув добрі знання з російської, польської, французької та латинської мов. Опановував риторику, фізику, математику, російську історію й географію. Мав атестат про вступ до палестри і після вивчення юриспруденції був схвалений на посаду адвоката Подільського головного суду. У 1811 р. обраний повітовим предводителем дворянства. Його досвід судового посадовця — коморника, підкоморія, судді межового суду — було враховано при обранні депутатом комісії для встановлення розмірів земських повинностей. Із 1839 р. кілька каденцій поспіль обирався засідателем совісного суду. На цих посадах був удостоєний орденом Св. Володимира 4 ступеня і знаку за бездоганну службу, а також отримав чин губернського секретаря. Двоє синів з його багатодітної родини пішли батьківською стежкою: Володимир перебував на державній службі, а Костянтин навчався в Московському університеті. Подібною була й кар'єра його напарника — Григорія Йолтуховського, проте він, завдяки освіті, отримав чин титулярного радника за службу в межових судах і продовжив її в Подільському совісному суді дворянським засідателем².

Дворянська служба у совісних судах заохочувалася верховною владою орденами і знаками, які у системі кар'єрного зростання та матеріального забезпечення, особливо пенсійного, відігравали далеко не останню роль. Найпопулярнішим був орден Св. Володимира 4-го ступеня, кавалери якого могли розраховувати на додаткових 100 руб. до пенсії. Цю відзнаку мали близько 25 совісних суддів і до 10 совісних засідателів. Другим за кількістю нагороджених у системі

¹ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 127.

² Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО). — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 43–48; Оп. 2. — Спр. 54. — Арк. 132.

державної цивільної служби був орден Св. Анни 2-го ступеня («Анна на шее»), яким було відзначено 10 посадовців совісного судочинства. Вони також мали суттєву надбавку до пенсії — від 120 до 150 руб. Ордени Св. Станіслава 3-го ступеня, Св. Анни 4-го ступеня, Св. Володимира 4-го ступеня з бантом, як правило, вручалися в одиничних випадках. Частина з них були отримані за участь у воєнних кампаніях і з ними дворяни вже прийшли на виборну службу. Крім орденів практикувалося нагородження золотими табакерками, оголошення вдячності («признательности») від міністра юстиції тощо. Так, у 1838 р. подяку отримав дворянський засідатель Олександр Ланге, який результативно поєднував службу в Подільському совісному суді з виконанням обов'язків у приказі громадської опіки¹.

Засідателями совісного суду від міщанства ставали, як правило, особи, що мали досвід виборної служби в міських органах влади. Василь Малахов, міщанський засідатель у Чернігові, почав службу військовим товаришем і закінчив її у чині поручика. Упродовж багатьох років (1750–1782 рр.) був чернігівським бургомістром, і вже у літньому віці чернігівці обрали його на посаду міщанського засідателя совісного суду, у результаті чого в 1788 р. йому було присвоєне дворянське звання². Його напарник, Іван Бардадим, також мав за плечима багатолітню службу в Чернігівському магістраті й 1782 р. від міщанства був обраний у совісний суд. Проте від Василя Малахова відрізнявся тим, що мав на власному господарстві лише п'ятьох підсусідків, тоді як перший — сімох осіб чоловічої статі³. Слід зазначити, що і в того, і в іншого було багато дітей, причому дорослих, які служили в місцевих установах, що тільки додавало їм авторитету серед чернігівського міщанства.

Після відновлення Олександром I совісних судів із вимогою обирати купців засідателями від міщан, останні становили міцний соціальний прошарок у цих судах, а в діловодстві за ними закріпився термін «заседатель от гражданства». Для них, як і для дворянства, характерною була тривала служба за виборами, яка практично ставала постійною. Обраний перший раз у 1816 р. до словесного суду катеринославський купець третьої гільдії Семен Скоробагатько згодом став ратманом у городовому магістраті. З цієї посади був обраний бургомістром Катеринослава на три роки. Його служба задовольняла як міщанську верству, яка в 1829 р. нагородила його похвальним листом, так і адміністрацію, що присвоїла йому звання «степенного». До совісного суду він був обраний 1829 р. і незмінно служив там до 1848 р. Недаремно катеринославський губернатор А.Я. Фабр у 1848 р., подаючи його прізвище у списку для нагородження, відзначав довготривалу, старанну службу «по виборам общества», вважаючи, що той гідний навіть золотої медалі на володимирській стрічці. А при повторному наполяганні

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2417. — Арк. 448.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 113; *Милорадович Г.А.* Родословная книга черниговского дворянства. — Чернигов, 1901. — Т. 1. — С. 349.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 7.

уточнив потрібні для нагородження відомості, що кандидат — православного віросповідання, під судом і слідством не перебував, до жодної релігійної «секти», зокрема й скопечтва, поширеного на той час серед купецької верстви, не належить. До того ж, він був главою сімейства, а його двоє дорослих синів (35 і 28 років) перебували при ньому та спільно вели сімейні купецькі справи¹.

Проблематичним виявилось обирати купців до совісного суду в правобережних губерніях, оскільки тут купецька верства складалася здебільшого з євреїв. Уже під час перших виборів у Подільській і Волинській губерніях, організованих 1835 р., не було обрано жодної бажаної кандидатури. Як відзначав подільський совісний суддя В.І. Аскоченський, замінити навіть тих, хто не відповідає посаді, практично неможливо («За малої чисельності [...] російських купців навряд чи ким можливо»)². У Кам'янці-Подільському такою практично єдиною купецькою родиною виявилися Калініни, зокрема Іван Олексійович обіймав спершу посаду міського голови, а з 1842 р. служив по виборах совісним засідателем³.

Ураховуючи низький рівень освіченості перш за все сільського населення, Катерина II запропонувала не забороняти селянам обирати, крім представників власне свого стану, дворян, навчених або чиновних людей, а також різночинців⁴, які б могли від імені селян представляти їхні інтереси у суді. Що ж до українських козаків, то верховна влада дозволила їм формувати на виборному принципі власні судові установи, аби ті судилися собі рівними⁵. Така ж схема поширювалася й на військових обивателів Слобідсько-Української губернії⁶.

Таким чином, до Чернігівського совісного суду 1782 р. було обрано двох засідателів від селянства — Василя Білявського й Андрія Галузу. Перший був козацького роду, з 1768 р. набував досвіду державної служби в Малоросійській колегії. Другий походив із родини сотенних старшин, служив козацьким отаманом, сотенним осавулом і значковим товаришем. На власному господарстві мав вісьмох підсусідків. У його формулярному списку названо двох синів (12 і 13 років) як таких, що навчаються — опановують російську грамоту⁷.

Спершу верховна влада зауважувала лише соціальне походження суддів, зокрема від міщан слід було обирати засідателів, не зважаючи на «закони», що їх ті дотримуються, та на їх церковні обряди. В одному з іменних указів 1785 р.

¹ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 192. — 1848 р. — Спр. 45. — Арк. 369–370.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1727. — Арк. 6; Спр. 7816. — Арк. 4.

³ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 117. — Арк. 70.

⁴ Российское законодательство X–XX веков. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 178, 180, 274.

⁵ ПСЗ. — Т. 21: С 1781 по 1783. — № 15265.

⁶ Склокін В.В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1798): Дис. ... канд. іст. наук. — Х., 2009. — С. 67.

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 11–12.

тамбовському й рязанському генерал-губернаторові М.Ф. Каменському спеціально наголошувалося — при виборах у громадську службу не робити жодних відмінностей між християнами, євреями, магометанами¹. Просвітницька вимога влади дотримуватися релігійної терпимості була повторена і в іменному указі генерал-поручику Г.О. Потьомкіну 1786 р., до якого звернулися вірменські купці по дозвіл направляти своїх засідателів до совісного суду, отримавши у відповідь пояснення, що жоден народ не є винятком і має повне право, як і решта, вільно користуватися законами імператриці. Зокрема, ішлося про можливість обирати своїх представників до суду від азійських народів². Цим кроком верховна влада намагалася консолідувати імперський державний простір.

Під час другого відкриття совісних судів їх заснування для неросійських народів разом з іншими заходами влади вказувало на завершення певної інтеграційної фази, коли та вважала, що ступінь лояльності місцевої еліти достатній, аби дозволити вибори. При цьому враховувалися локальні особливості та етнічна своєрідність, які яскраво демонстрував висновок Державної ради від 29 січня 1824 р. про можливість створення совісного суду в Грузії. Так, О.П. Єрмолов, як командир Окремого Кавказького корпусу та управляючий цивільною частиною в Грузії, Астраханській і Кавказькій губерніях, підтримав ухвалу загального зібрання Верховного грузинського уряду про можливі вибори до совісного суду. Однак на відміну від інших, більш інтегрованих до складу імперії, народів, у Грузії совісний суд очолював не представник місцевої еліти, а чиновник-росіянин. Щоправда, за наполяганням О.П. Єрмолова, — лише протягом перших трьох років, оскільки йому ставилося в обов'язок навчити грузинів заведеному в совісних судах порядку. Засідателями ж ставали вже представники корінних князівських династій. До того ж, зважаючи, що місцеве священство користувалося безумовною довірою та авторитетом серед населення, вводилися засідателі від грузинського й вірменського духівництва, кандидатури котрих подавалися грузинським екзархом та вірменським архієпископом. Засідателі від купців та селян обиралися за російським зразком³. Сенаторська ревізія 1833 р., під час якої проходила перевірка діяльності державних установ Грузії, підтвердила правильність рішення про присутність представників духівництва, підкреслюючи, що це було не лише «незайвим, але й корисним з багатьох поглядів»⁴.

Аби можливостями совісного суду з повним правом могли скористатися колоністи Південної України, їм Сенат рекомендував, починаючи з 1833 р., направляти туди власного депутата. Ця місцева пропозиція від «колоніального» начальства уважно розглядалася сенаторами, які зважили на думку оберпрокурора князя І.О. Лобанова-Ростовського, та схвалили рішення, згідно з яким, коли розглядатимуться справи малолітніх селянських дітей, запідозрених

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 22: 1784–1788. — № 16124.

² ПСЗ. — Т. 22: 1784–1788. — № 16356.

³ ПСЗ. — Т. 39: 1824. — № 29744.

⁴ 2 ПСЗ. — Т. 8. — Отд. 1: 1833. — № 5964.

у підпалах, таких небезпечних у степу, місцях проживання молочанських та й інших поселенців, до суду відряджатиметься начальник управління кримськими колоністами комісар І.Г. Гейденрейх. Крім того, пропонувалося через вибори направляти до совісного суду власних представників. Тим більше, що подібним чином із 1828 р. діяли в Бессарабському совісному суді. Набутий там досвід дозволяв застосувати його і в Таврійській губернії з умовою, що прогонні кошти депутатам сплачуватимуться за рахунок обвинувачених¹.

Поширення принципів та ідей совісного суду засвідчило також «Положение об управлениі Донського войска» схвалене верховною владою 1835 р. Хоча в документі й не йшлося про впровадження окремої інституції совісного судочинства, подібні справи мав з'ясовувати Військовий карний суд, який спеціально виділяв для цього один день на тиждень².

Просвітницькі ідеї Катерини II піддав ревізії Микола I, частково від них відмовившись. Висновком Державної ради від 29 червня 1839 р. заборонялося обирати засідателями до совісного суду, як, утім, і до інших судів (судових палат, повітових судів та магістратів), представників юдейського віровизнання Правобережної України³. Цю вимогу було зафіксовано й у Статуті про виборну службу, в якому йшлося, що засідателями совісних судів (а також судових палат, повітових та словесних судів, міськими головами, ратманами міських поліцій тощо) євреї не обираються⁴.

Від дворян, зокрема татарського походження, що претендували на виборні посади, вимагалось вміння читати і писати російською мовою. Для цього їх екзамінували, а рівень знань засвідчували губернські предводитель дворянства та прокурор. У Статуті про вибори вказувалося, що дворяни західних губерній всі документи, які супроводжували виборчі процедури, повинні підписувати по-російськи⁵ — таким чином із діловодного обігу витіснялася польська мова. Однак ще й 1849 р., як зауважував В.І. Аскоченський, засідателі від дворянства в Подільському совісному суді недостатньо володіли російською, зокрема губернський секретар Іван Бачинський⁶. Більше того, суперечка на весіллі доньки радника губернського правління Охоцького у жовтні 1850 р., що розгорнулася між Аскоченським і прокурором Готовцевим та іншими гостями, і про яку київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова повідомив губернатор та й

¹ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1833. — Т. 8. — Отд. 1: 1833. — № 6337.

² 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1835. — Т. 10. — Отд. 1: 1835. — № 8163. — Ч. III. — § 425–426.

³ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1840. — Т. 14. — Отд. 1: 1839. — № 12486.

⁴ 2 ПСЗ. — Т. 14. — Отд. 1: 1839. — № 12486. — § 8; Устав о службе по выборах // Свод законов Российской империи изд. 1857 г. — Т. 3: Уставы о службе гражданской. — С. 101.

⁵ Устав о службе гражданской по выборам // Свод законов Российской империи изд. 1857 г. — Т. 3: Уставы о службе гражданской. — С. 20, 35.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7816. — Арк. 4.

сам В.І. Аскоченський, виявила, що всі чиновники пересварювалися саме польською. У відповідь генерал-губернатор, не вникаючи у предмет суперечки, різко вказав, що замість того, аби активно впроваджувати мову «отечества», ті перейшли на польське «наречие», забувши, що вони — російські чиновники, і що російською мовою розмовляє їх імператор¹.

У сучасній науковій літературі з соціальної історії переважає думка про непопулярність та неавторитетність судових посад у Росії, дворянство якої поділяло військовий характер мислення імперської влади². Цей дещо категоричний висновок не зовсім стосується дворян українських губерній і найменше відноситься до правобережного дворянства. Аналіз соціального походження совісних суддів та дворянських засідателів свідчить, що вони були людьми місцевого походження, адже мали тут земельну власність.

Канцелярські службовці, на відміну від судових засідателів, були людьми більш освіченими, оскільки цього вимагав сам характер служби з умінням вести журнали засідань, формулювати рішення совісного суду, апелювати до законодавчих норм. Аби ця категорія службовців, набувши досвіду, якнайдовше затримувалася на посадах, губернатори, коли подавали списки чиновників для нагородження, урахувували час перебування в одній установі. Так, діловода Херсонського совісного суду Латого за те, що, старанно служачи, обіймав посаду впродовж п'яти років, у 1843 р. було представлено до відзначення річним жалуванням, яке становило 171 руб. 40 коп.³

Штат канцелярських службовців формувався, як правило, під контролем генерал-губернаторів і губернаторів, однак і самі посадовці активно відстоювали своє право на підвищення. Бо ж як інакше пояснити звернення колезького реєстратора Івана Григоровича з Чернігівського совісного суду до П.О. Румянцева-Задунайського, якого той перевів із Малоросійської колегії до цього суду через відсутність там секретаря? Незважаючи на те, що Григорович добре виконував свої обов'язки, про нього ніби забули, тоді як його ровесники отримували чини й успішно просувалися по службі. За результатами такого подання він усе ж отримав наступний чин колезького протоколіста⁴.

Серед канцеляристів зустрічаємо вихованців духовних семінарій (як, наприклад, 24-річного канцелярського служителя першої категорії Подільського совісного суду Зенона Рибицького⁵), повітових училищ (37-річний писар середньої категорії, колезький реєстратор Ігнатій Верон, який мав місцем попередньої служби Кам'янець-Подільський магістрат⁶), Кременецького ліцею (19-річний

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 396. — 1850 р. — Спр. 78. — Арк. 12.

² Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. — Москва, 2004. — С. 11.

³ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 192. — 1843 р. — Спр. 54. — Арк. 23.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 155.

⁵ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9.

⁶ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 30. — Арк. 29.

писар середньої категорії Мечислав-Вільгельм Михайлов, який мав вступити у володіння батьківським маєтком із 400 душами¹) тощо. Костянтин Значко-Яворський, колезький секретар із Полтавського совісного суду, закінчив губернську гімназію та, прослуживши десяток років на різних судових посадах, був обраний дворянством засідателем до совісного суду².

У 1838 р. до Волинського совісного суду надійшло прохання від місцевого 25-річного дворянина Е.М. Милевського, який повідомляв, що має за плечима освіту, здобуту в Житомирському повітовому училищі, та обов'язкове для державної посади посвідчення з Герольдії про належність до дворянського стану. Іполит Велігорський обійняв посаду канцеляриста з атестатом Житомирської гімназії. А, наприклад, Мечислав Павша, претендуючи на місце в канцелярії, вказав на гімназійний атестат зрілості, також подавши посвідчення про неналежність до учасників польського повстання³. 26-річний канцелярист Волинського совісного суду П.Ф. Завойський здобув освіту в Житомирському повітовому училищі. Зі службою у цьому суді пов'язав свою кар'єру й інший шляхтич польського походження — Карл Пулковський. Після Кременецького ліцею він служив у Волинській палаті карного й цивільного суду, а також у канцелярії волинського губернатора. Аби не втрачати темпів кар'єрного зростання, обійняв посаду столоначальника у совісному суді⁴.

Дедалі частіше успішність роботи совісного суду пов'язувалася з посадою секретаря. Приміром, на вирішальній його ролі наголошував статський радник О.О. Корнилов, якому, як члену консультації Міністерства юстиції, у 1847 р. було доручено проревізувати присутствені місця Катеринослава. Звільненого недбалого секретаря, котрий проявив незнання канцелярської обрядовості та ігнорував усталені порядки, не було ким замінити. Усунення з посади призвело до збільшення невирішених справ. Аби зменшити їх кількість губернатор А.Я. Фабр відсилав їх на розгляд Сенату. Однак це не сприяло виходу із ситуації, тим більше, що й совісний суддя залишив свою посаду⁵.

Простежувалася й інша тенденція. Зауваживши здібність та старанність канцелярських службовців дворяни обирали їх представляти власні станові інтереси у совісному суді. Так, Мойсей Зайцев вступив на службу до канцелярії Харківського совісного суду в 1851 р., а вже 1855 р. був обраний дворянським засідателем, набувши чин колезького секретаря (X клас). Завершив він службу титулярним радником (IX клас). Подібною була й кар'єра письменника Херсонського совісного суду Микити Отяна, який став тут дворянським судовим засідателем.

¹ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 54. — Арк. 132.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1910 — Т. 2. — С. 171–172.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 770; Спр. 5. — Арк. 438, 1058.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 3023. — Арк. 471–472.

⁵ РГИА. — Ф. 1281. — Оп. 5. — 1850 г. — Д. 60. — Л. 57.

Таким чином, обираючи суддів і судових засідателів до совісних судів, виборці зважали на те, щоби кандидати мали певне становище у суспільстві, показниками чого були матеріальні статки (перш за все земельна власність) та вміння успішно господарювати. Важливими також були їх соціальні й родинні зв'язки, участь у громадському житті. Совісними судьями ставали особи, які зажили авторитету в суспільстві, мали високу репутацію через сповідування етичних принципів. Неабияку роль відіграла освіченість, а також стабільність родини, поважний вік, із притаманним йому життєвим досвідом, розсудливістю та зрілістю суджень.

Держава, підтримуючи пропозиції дворянських зібрань, міщанського та селянського середовищ також апелювала до їх авторитету в суспільстві, додаючи власні вимоги, які зводилися до бездоганності попередньої військової чи цивільної служби.

3.3. Умови служби

Засновуючи совісні суди, Катерина II прагнула надати їм значення повноцінного присутственого місця — установи з колегіальною системою прийняття рішень, із власним приміщенням та режимом роботи. Їм відводилося місце у спеціально пристосованих будівлях губернських міст, будівництво яких розпочалося відразу після заснування намісництв-губерній. На кожне із державної скарбниці асигнувалося 12 тис. руб. — у результаті вже на кінець правління Катерини II деякі губернські установи отримали нові муровані приміщення¹. За задумом верховної влади, усі вони повинні були міститися в одній будівлі — для зручності залагодження справ. Однак брак приміщень усе ж таки давався взнаки. У часи Миколи I ця вимога — розміщувати совісний суд в одній будівлі з судовими палатами — також продовжувалася залишатися актуальною.

У правобережних губерніях совісні суди займали наймані приміщення. Так, у 1837 р. в Кам'янці-Подільському було укладено трирічний контракт із дворянином Чайковським щодо передачі третього поверху його будинку під совісний суд. Причому, для сплати необхідної суми (344 руб.) за приміщення, яке суд винаймав разом із ревізійною комісією, 300 руб. з власної каси виділило губернське дворянське зібрання. Коли ж відбулося об'єднання губернських ревізійних комісій в одну центральну, яка зосередила свою діяльність у Києві, совісний суд не зміг утримувати всього поверху і змушений був винайняти значно дешевше приміщення (80 руб. сріблом) у колезького асесора Сторожевського. У 1842 р., за новим контрактом із дворянином Вікентієм Сардою, совісний суд знову змінив місце свого перебування, переїхавши в кам'яний будинок біля Троїцького монастиря. На 1849 р. Подільський совісний суд продовжував засідати в найманому будинку, кожна кімната якого, простора, добре освітлена та утеплена, зі спеціально виготовленими новими меблями,

¹ Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. — Москва, 2007. — С. 464.

справила на щойно прибулого з Житомира суддю В.І. Аскоченського приємне враження. Він також зауважив, що всі інші речі, зокрема й канцелярське приладдя, вирізнялися добротністю¹.

Переїзди Подільського совісного суду з одного приміщення в інше практично не вплинули на регулярність судових засідань та цілісність архіву, адже відбувалися прискореними темпами, в чому були зацікавлені власники будівель, для яких здавати приміщення під державні установи було справою вельми прибутковою². Як правило, кожен совісний суд містився у чотирьох службових кімнатах, в одній з яких за загальним столом, покритим зеленим сукном, відбувалися засідання присутствія³. Свого часу Д.П. Міллер описав умеблювання повітових судів у Малоросії, які за багатьма ознаками нагадували інтер'єри совісного суду. Зокрема, у залі для присутствія стіл покривався також сукном, але червоного кольору, на столі стояв дзвоник. Існували окремі канцелярські «камери», де стояли ослони та столи для писарів, а на них — чорнильниці й пісочниці. У розпорядженні службовців канцелярії були також рундуки з замками для зберігання справ і печаток, а ще й «книги правні Статуту». Тут же стояло велике дзеркало.

Для секретаря совісного суду, який вів протоколи засідання, виділявся окремий стіл. На стіні висів портрет імператора⁴, символізуючи державні інтереси, якими мали перейматися посадовці й канцелярські службовці. Виготовленням та поширенням портретів займалася друкарня Другого відділення власної його імператорської величності канцелярії⁵. В іншій кімнаті містилася канцелярія з кількома столами, стільцями, шафами. Окрема кімната відводилася під архів совісного суду. У передпокої («прихожая»), де відвідувачі чекали прийому, стояло дзеркало⁶.

Як і більшість державних установ губерньського рівня, совісні суди мали скромне функціональне вмеблювання. Підтвердження цього знаходимо в описах майна судів, складених під час їх ліквідації. Як державна власність воно описувалося й передавалося в розпорядження судових палат, а також переходило до установ поліції (приміром, меблі). Так, у Подільському совісному суді бачимо дві ікони Спасителя — у присутственій «камері» та в канцелярії. Одну

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7816. — Арк. 4.

² ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 3–48.

³ *Миллер Д.П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII столетии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1896. — Т. 6. — С. 142.

⁴ За розпорядженням Павла І, у кожному присутственному місці мало бути зображення герба Російської імперії (див.: *Скоробогатов А.В.* Государство и общество в идеологии и политике императора Павла I. — Казань, 2004. — С. 14). Однак жодної згадки про герби у совісних судах нам не трапилося.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 33. — Спр. 408.

⁶ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 365. — Арк. 13.

з них (як і портрет імператора ціною 50 руб. сріблом) позичив суду місцевий купець Никифор Калінін. Тоді державні установи Подільської губернії готувалися до ревізійного приїзду товариша міністра юстиції (1844 р.), а у совісному суді не було вже обов'язкового для того часу зображення Миколи І¹.

Крім стільців, у совісному суді стояли крісла, були килими, настінний годинник, рахівниця, письмове приладдя, підсвічники, чорнильниці, склянки для тримання пер, а на вікнах — занавіски. Голова Чернігівського совісного суду вирішив оббити шкірою 12 стільців для засідань. Необхідний матеріал було куплено на ярмарку недорого, «дбаючи про казенний інтерес». Крім шкіри, цей суд придбав рундуки для зберігання документів і паперу, а також печатки². На останній містилося зображено губерньського герба з написом «Печать [назва губернії] совестного суда».

Засідателі, секретарі й столоначальники кожного суду мали у своєму розпорядженні «Свод законов...», адже, як вдало зауважив голова Волинської карної судової палати в 1793–1797 рр., посадовці повинні не лише орієнтуватися в нормах судового відомства, але й знати всі державні закони³. Кожен черговий том цього продовженого видання надсилався із Санкт-Петербурга, з друкарні Другого відділення власної його імператорської величності канцелярії. Із припиненням функціонування совісного суду всі томи, як державну власність, за розпорядженням головноуправляючого цього відділення Д.М. Блудова, передали палатам карного і цивільного судів. Принаймні так учинили в 1853 р., коли постало питання про закриття Таврійського совісного суду⁴.

Крім «Свода законов...» у «камерах» Подільського совісного суду зберігався «Свод военных постановлений», що також надсилався Другим відділенням⁵. Аби посадовці совісного суду сповна володіли інформацією з усіх подій загальноімперського й місцевого життя для них передплачували «Сенатские ведомости» і «Губернские ведомости», що виходили, відповідно, із 1808 та 1838 рр.⁶

Режим роботи совісного суду наближався до режиму будь-якої державної установи. Засідання з розглядом справ відбувалися протягом трьох календарних періодів («по третям»), з яких перший тривав від 8 січня до Страсного тижня (останнього перед Великоднем) і називався «генварским»; другий («мартовский») — після Святої Трійці до 27 червня; третій («октябрский») — із 2 жовтня до 18 грудня. Якщо на цей час припадали святкові дні, то засідання не відбувалися. На початку ХІХ ст., за пропозицією обер-прокурора Святішого Синоду князя О.М. Голіцина, вільними від служби, крім Різдва Христового, Великодня

¹ ДАХмО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 108. — Арк. 351.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 130. — Арк. 18; Державний архів Чернігівської області. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.

³ Записки П.С. Батурина // Голос минувшего. — 1918. — № 7/9. — С. 114.

⁴ РГИА. — Ф. 1405. — Оп. 51. — 1853 г. — Д. 5771. — Л. 4.

⁵ ДАХмО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 23.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 4098.

та інших свят, стали також 9 травня (Сходження Святого духу), 29 серпня (Усікновення глави пророка Іоанна Хрестителя), 26 серпня (Іоанна Богослова), 1 жовтня (Покрова), 22 жовтня (Казанської чудотворної ікони), 6 грудня (Миколи Чудотворця). З огляду на велику кількість свят рекомендувалося «местам судебным ускорять течение дел»¹.

Між «третьми» діяльність совісного суду не припинялася — приймалися позови, з'ясовувалися поточні та карні справи, організовувалося постійне чергування тощо. Його забезпечували засідателі: по одному від міщанського й селянського станів. Натомість представники дворянського стану не зобов'язані були відбувати чергування². І все ж вимоги його обов'язковості у совісному суді не дотримувалися. Більше того, навіть у звичайні дні суд міг бути зачиненим, про що свідчить скарга надвірного радника О.Є. Юзефовича, невдовзі губернатора, який мав справу в совісному суді, але коли він туди прийшов, то в установі не було нікого, бодай секретаря³. Про те, як важко було чиновнику, навіть фізично, дотримуватися порядку, безперестанно перебуваючи в установі цілий день, писав у щоденнику В.І. Аскоченський. Навіть йому, який потребував грошей та хотів заробити їх на державній службі, прийнявши пропозицію Д.Г. Бібікова обійняти посаду совісного судді, видавалося карою «сидеть в присутствии до половины пятого. Терпенья человеческого не станет. И добро бы делом заниматься, а то переписывают из пустого в порожнее, и очень довольны, как будто решили такую вещь, от которой зависит благосостояние края. Люди в золотых мундирах. Ходячие статьи «Свода законов», статьи сухие, бессмысленные, безусловно исполнительные... Все они твердят о благородстве..., все кричат о законах, забывая закон нравственный и вопль совести»⁴. Водночас патрон В.І. Аскоченського — Д.Г. Бібіков — закликав дворянство з відповідальністю ставитися до виконання службових обов'язків, адже право служити государеві слід розцінювати як стану перевагу, якою наділене лише воно. Натомість ті здебільшого не зважали на високу довіру верховної влади й продовжували перейматися приватними справами, нехтуючи виборною службою⁵.

На виконання циркулярного розпорядження генерал-губернатора впроваджувалася нова режимна норма: на будь-який від'їзд, навіть у святкові дні, виборні посадовці повинні заручитися дозволом губернатора⁶. Робочий день

¹ ПСЗ. — Т. 27: 1812–1814. — № 25263.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 51; 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1845. — Т. 19. — Отд.1: 1844. — № 17784. — § 8.

³ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 51. — Арк. 17.

⁴ Дневник Виктора Ипатьевича Аскоченского. Прим. и объясн. Ф.И. Булгакова // Исторический вестник. — 1882. — Кн. 7. — С. 30–31.

⁵ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 229.

⁶ ДАВО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 303.

установи розпочинався о восьмій ранку і закінчувався спершу о тринадцятій¹, а згодом о чотирнадцятій годині. Субота й неділя були вихідними, як того вимагав ще Генеральний регламент 1720 р. Зокрема, у його третьому розділі («О назначенных к сидению днях и часах») говорилося: «Коллегиям сидение своё имеют во всякой неделе, кроме воскресных дней и господских праздников, и государских ангелов»². Нерідко аби вчасно вирішувалися справи, кількість яких почала стрімко наростати, особливо після збільшення до 21 року граничного терміну повноліття, суд змушений був працювати і в суботу, і в неділю³.

Про потребу інтенсивнішого вирішення справ постійно нагадували циркуляри генерал-губернатора, який вимагав від чиновників, у тому числі й засідателів совісного суду, бути прикладом старанності та службової ретельності. У разі невиконання розпоряджень начальства, особливо в тих випадках, коли воно двічі нагадувало про це підлеглим, Д.Г. Бібіков погрожував звільненням із посад і доведенням до відома міністрів⁴, що могло обернутися навіть позбавленням права займати будь-яку посаду на державній службі. За відсутності справ для розгляду засідателі студювали основний законодавчий акт — «Учреждения для управления губерний...», про що протоколіст у журналі записував: «За неимением к решению дел упражнялись в чтении законов». Крім того, заслуховувалися циркуляри, які надходили до установи, про останні рішення верховної влади щодо чиновницького складу, переміщення чиновників по Російській імперії з однієї посади на іншу тощо. Так, у Чернігівському совісному суді 11 жовтня 1793 р. слухали указ про призначення генерал-поручика Т.І. Тутолміна генерал-губернатором відторгнутих від Речі Посполитої територій. А 24 жовтня 1793 р. — про вступ на посаду генерал-губернатора в Катеринославській губернії й Таврійській області генерал-поручика графа П.О. Зубова. У такий спосіб кожен регіональний посадовець приєднувався до великої армії чиновництва Російської держави та мав перейматися імперськими завданнями.

Досить часто до слухання виносилися й доповіді протоколістів про кошти, що надходили до установи з губернської казенної палати, та на що витрачались. Приміром, у Київському совісному суді 1790 р. заслуховували накази городничого, управи благочиння, пропозиції до виконання будь-якого змісту київського губернатора С.Є. Ширкова та намісницького правління. Крім того, засідателі могли навчатися такій процедурі, як перепитування («переспрос»), до якої найчастіше зверталися при допиті малолітніх злочинців⁵. Неповною зайнятістю засідателів совісного суду намагалися скористатися губернатори,

¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 25.

² ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 6: 1720–1722. — № 3534.

³ Орлов-Давыдов В. Воспоминания совестного судьи (1848–1852). — С. 403.

⁴ ДАВО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 375.

⁵ ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 25–26, 35, 52.

які відкомандировували їх на виконання нагальних завдань чи то в ревізійних комісіях дворянських справ, чи то в комітеті земських повинностей, не кажучи вже про приказ громадської опіки, участь у роботі якого була узаконеною. Особливо активним у цьому плані став військовий міста Житомира і волинський цивільний губернатор Маслов, котрий, як генерал, щиро вважав, що йому на пряму повинні підпорядковуватися всі губернські чиновники.

Для посадовців совісного суду запроваджувався мундир, який, як і в інших чиновників губернського рівня, прошивався по коміру¹. На службу вони повинні були з'являтися у форменому одязі, на що зверталася особлива увага відразу після набуття чинності положення про мундири цивільних чиновників, схваленого Миколою I 27 лютого 1834 р.² Однак, як зауважував В.І. Аскоченський, посадовці Подільського совісного суду ще в 1849 р. віддавали перевагу фракам³. Подільський губернатор Г.С. Лашкар'єв вимагав від чиновників совісного суду присутності у храмі в табельні та святкові дні. Такий наказ він видав, коли зауважив, що жоден із них — ані засідателі, ані чиновники — не були присутні на панахиді 1836 р. за Олександром Павловичем⁴.

Жалування видавалося чотири рази на рік, за кожні відслужені три місяці. Його в казенній палаті отримували один із канцеляристів і за розпискою видавав членам присутствія та службовцям. Так само один із засідателів, найчастіше від міщанства, отримували гроші на канцелярські витрати й заготовку палива на зиму. У Чернігівському совісному суді для виготовлення чорнил закуплялися галяс і купорос, як і свічки для освітлення приміщень та пера для писання. Дров на зимовий період потрібно було заготовити до 20 возів⁵.

Верховна влада постійно звертала увагу на посаду совісного судді, аби зміцнити його авторитет у суспільстві та стимулювати службу — радше морально, аніж матеріально. На цю посаду поширювалася система нагород орденами, яка чітко визначала заслуги та види відзнак. Зокрема, у 1829 р. при ухваленні статуту ордена Св. Анни вказувалося, що в разі недопущення совісним суддею перенесення справ на формальний судовий розгляд («законним порядком»), він може претендувати на цю нагороду. І хоча на час ухвалення статуту це був один із найнижчих орденів, його кавалери при виході на пенсію могли претендувати на такі її розміри: перший ступінь — 350 або 200 руб., другий ступінь — 150 або 120 руб., третій ступінь — 100 або 90 руб. щорічної пенсії⁶. Утім, якщо довіряти спогадам М.І. Лазаревського, перші ордени на цивільній службі малоросійські дворяни почали отримувати досить пізно.

¹ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1832. — Т. 7: 1832. — № 5316. — § 4.

² Шепелев Л.Е. Чиновный мир России XVIII — начала XX в. — Санкт-Петербург, 2001. — С. 226–232; 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1834. — Т. 9. — Отд. 1: 1834. — № 6860.

³ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7816. — Арк. 4.

⁴ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 24. — Арк. 3.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 4. — Спр. 398. — Арк. 43.

⁶ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 4: 1829. — № 2820.

Мемуарист називає 1797 р., коли конотопського повітового маршала А.Д. Кандибу було вперше нагороджено орденом Св. Володимира четвертого ступеня¹².

Посадовцям совісного суду, якщо вони належали до давнього дворянського роду, присвоювалися також почесні придворні звання камергера й камер-юнкера. Незважаючи на те, що системи чиноприсвоєння призначуваної та виборної служб не завжди збігалися, запроваджувалися однакові стягнення за посадові порушення — як перші, так і другі отримували зауваження, догани й стягнення, а також підлягали судовому переслідуванню.

Держава гарантувала совісним суддям, як й іншим посадовцям, право на щорічну 28-денну відпустку, яку вони відбували влітку. Про збільшення відпустки (зокрема для популярного у той час лікування мінеральними водами за кордоном) слід було клопотатися спеціально. Крім чергових засідателям надавалися й вимушені відпустки, здебільшого викликані хворобою батьків (до 8 днів). За станом здоров'я можна було достроково звільнитися зі служби, узгодивши це з губернським предводителем дворянства. Совісним суддям, їхнім дружинам і дітям надавалося пенсійне забезпечення¹².

Таким чином, умови служби у совісних судах визначалися завданнями, які на ці установи покладала верховна влада, вони відповідали історичному рівню розуміння служби державних посадовців, що його демонструвала Російська імперія наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

¹ Лазаревський М.І. Пам'яті мої // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських. — К.; Самара, 2004. — С. 88.

² 2 ПСЗ. — Т. 6. — Отд. 2: 1831. — № 4989. — § 92, 95; Санкт-Петербург, 1844. — Т. 18. — Отд.1: 1843. — № 17225.

Розділ 4

ПРАКТИКИ СОВІСНОГО СУДУ

Простежити діяльність, як і повноваження, совісного суду лише за законодавчими актами Катерини II навряд чи вдасться. З'ясування практичного механізму їх функціонування набуває суттєвого значення уже через те, що в «Учреждениях для управления губерний Всероссийской империи» не давалося детальних пояснень, яким чином совісні суди здійснюватимуть судочинство на нових принципах. Не конкретизувався спосіб співпраці з посередниками. Не прописувалося жодних рекомендацій, як незаконно затриманим вимагати звільнення під заставу та в який спосіб гарантувати їх безпеку, а також як відбувалося б їх повернення до суду після звільнення. Очевидно, усе це здійснювалося на основі щоденної практики, яка відобразилася в діловодних документах цієї судової інституції. Саме вони допоможуть з'ясувати, чи прижилися совісні суди, вимріяні їхньою авторкою, звірені з французькою та англійською судовими практиками, серед української людності? Практика їх реалізації є конкретним виміром правових вимог.

4.1. Земельно-майнові суперечки та недоторканність особи

4.1.1. Земельно-майнові суперечки

В натуральном состоянии человек имеет природные права пользоваться беспрепятственно своей жизнью, здоровьем, честью и собственностью имения¹.

Потреба з'ясувати справи, захищати власність і гідність зумовлювала реформування суду, цього інструменту соціального примирення, створеного верховною владою. Процедура совісного суду культивувала давно відомі, звичні норми, віддаючи перевагу позивачеві — особі, не обтяженій ані владними повноваженнями, ані будь-якими іншими умовностями, що ініціювала судовий розгляд майнового конфлікту. Розгляд справ у совісному суді був менш тривалим та дешевшим, адже підкоморські судді відшкодовували свої послуги так званім правним (або кінцевим) прибутком зі сторони, визнаної винною². Натомість совісний суддя та засідателі отримували державне жалювання.

¹ Десницкий С.Е. Из примечаний к книге Блекстона // Юридические произведения прогрессивных русских писателей / Под общ. ред. С.А. Покровского. — Москва, 1959. — С. 261.

² Лазаревський М.І. Пам'яті мої // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських. — К.; Самара, 2004. — С. 66.

Із повноважень совісного суду сучасників чи не найбільше вразила його «должність» мирити сторони суперечки, про що йшлося у ст. 400 «Учрежденный для управления губерний...»¹. Функція примирення описується в літературі оглядово й лише за цим законодавчим актом, тоді як наше завдання полягає дещо в іншому — дослідити діловодну документацію совісних судів із тим, щоби більш зримо вирізнити, чи збігалися (та наскільки) реальні суспільні явища з вимогами закону.

Сторони суперечки хоча й не часто, але все ж пояснювали причину звернення до совісного суду — припинення в найкоротший термін незгод і тяганини, притаманної решті судових установ. До того ж, тут можна було уникнути зайвих витрат. Саме на цю характерну рису совісного судочинства звернула увагу англійська дослідниця Дж. Гартлі². Учасники суперечки могли запропонувати власні умови виходу з конфліктної ситуації, довірити її залагодження посередникам та суддям. Досягнуті домовленості фіксувалися у мировій угоді, котра набувала сили офіційного акту, легалізуючи в такий спосіб нову ситуацію з власністю. Після її укладення сторони втрачали право повертатися до розгляду цієї ж справи — як у совісному, так і в будь-якому іншому суді. Коли ж позивач та відповідач не з'являлися на засідання, суд залишав за собою право закрити справу («оставить её без действия»). Коли траплялися випадки обмови, відповідач, не відчуваючи за собою провини, не погоджувався на заведення справи в суді, проте змушений був давати відповідні пояснення.

За частотою позовів до совісного суду на перше місце виходять звернення про стягнення грошового боргу. Так, Чернігівський совісний суд, розглядаючи в 1796 р. позов дворянина Федора Борсука до козака Кліма Олійниченка із сином, не заперечував проти пропозиції винуватців повернути 200-рубльовий борг частинами, по 25 руб.³ Секретар-протоколіст у цьому випадку (та інших подібних) обов'язково згадував про його віддачу без зволікання, фіксуючи запевнення відповідача дотримуватися термінів, а також якою монетою він повертатиме борг — срібною чи мідною, що теж вносилося до тексту мирової угоди. Мобілізуючим чинником ставав запис про покарання сторони, якщо вона вчасно не поверне борг, у тому числі й збільшенням його суми вдвічі. Своєю чергою відповідач обіцяв беззастережно дотримуватися умов угоди. Через совісний суд можна було повернути гроші, що їх позичив будь-кому покійний батько, якщо його син подав позов проти боржника.

¹ 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — Москва, 1987. — С. 275.

² Hartley J.M. Catherine's Conscience Court — An English Equity Court? // Russia and the West in the Eighteenth Century / Ed. A.G. Cross. — Newtonville, Mass., 1983. — P. 306–318.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 3.

Згідно з протоколом Чернігівського совісного суду від 19 листопада 1796 р., ніжинський козак Іван Піддубник скаржився на міщанина Степана Зубаху, який не доплатив йому 93 руб. за продане подвір'я. У суді з'ясувалося, що обидві сторони мають безліч взаємних претензій. Так, І. Піддубник не повернув С. Зубасі «церковную деревню». Крім того, обидва були боржниками ніжинського купця Чандри, разом з яким будували ту «деревню». Укладена мирова угода влаштувала сторони, а контроль за її виконанням покладался на ніжинського городничого Волховського¹.

До суду зверталися й для того, щоби відповідач повернув незаконно отримані кошти, як, наприклад, за навчання сина перукарському фаху, коли їх було сплачено, а професійних умінь набуто так і не було. Совісний суд розглядав позови й у тих випадках, коли несповна виплачувалися гроші найманим працівникам за виконану роботу. Іноді вказувалися чинники формування боргу. Серед них несплачені кошти за кріпака («проданного человека»), заборгованість унаслідок смерті батьків та дітей, повернення грошей за взяті в борг спиртні напої, відмова від добровільної сплати й т. ін. Заборгованість з'являлася також через невчасно й неповністю отримані кошти за переуступлення поля, винного відкупу тощо². Одна зі сторін пояснювала, що, наприклад, конкретні гроші позичалися на купівлю колісних обручів, плісу (груба бавовняна тканина), коней, а то й людей. Як зауважував М.М. Кноррінг, найважливішою рисою цього суду, на відміну від інших, була участь самих сторін суперечки у судовому процесі³. Так, 1793 р. у Чернігівському совісному суді корнет Тимофій Кудинович-Пероцький позивався до підпоручика Івана Миловича стосовно того, що останній сповна не сплатив йому за Костянтина Закулу з дружиною Феодосією і донькою Катериною та не оформив купчої на них⁴. Поручик Василь Речицький через той же суд у 1795 р. повернув собі гроші, які йому заборгувала вдова військового товариша Бабичева, у справах котрої він був повіреним. Сама відповідачка хоч і не з'явилася на розгляд справи, утім борг повернула, про що совісному суду повідомив борзнянський городничий⁵. А от дяк із села Попівки Чернігівської губернії Мойсей Данилевський за невчасно оплачені послуги свого повіреного, реєстратора Матвія Вольховського, поплатився двома німецькими каптанами, атласним камзолем та грошима (10 руб.), вислухавши до того ж образи й усілякі «непотребные слова». Приймавши виклик, той 4 лютого 1793 р. з'явився до совісного суду й подав пояснюючий документ, що в такий спосіб (неповерненням) він відшкодував свої витрати як повірена особа⁶. Із палітри життєвого

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 125.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 9, 43, 123.

³ Кнорринг Н.Н. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. — Х., 1917. — С. 61.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 20.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 149, 173.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 32.

повсякдення кінця XVIII ст. уваги заслуговує звернення Івана Малахова — власника чернігівського трактиру, котрий подав позов проти дворянина із села Плехів, кількох козаків з інших сіл і міщан Чернігова, що ті не сплатили йому за спиртні напої. Усі відповідачі на виклик з'явилися до суду, і дехто таки віддав борг, хтось написав розписку про його повернення у спільно з судом визначений термін, двоє ж — відмовилися від сплати¹.

На підтвердження своєї правоти або несправедливості домагань опонентів суду надавалися векселі, розписки, купчі («урядові крепости»), уступні записи чи інші боргові документи, навіть копії духовних тестаментів (або посилалися на них), викликалися свідки, давалися совісні свідчення під присягою. Щодо останнього, мається на увазі запис про відповідачку в Чернігівському совісному суді, козачку із села Білоус Уляну Даладаниху, яка після виклику в суд дала совісні пояснення з приводу позову проти неї козака Петра Поклади, котрому покійний чоловік відповідачки заборгував чвертку жита. З'ясувалося, що це був не борг, а плата за користування конем, що позичався на три дні, а був повернутий через шість тижнів².

Часом достатньо було одного звернення до суду, щоби відповідач повернув борг, «звільнився» від нього. Так було у жовтні 1795 р., при розгляді позову дворянина Афанасія Широгородського, якому чернігівський міщанин Іван Іванов заборгував 5 руб. та «хліб». Не порушуючи справи, борг було повернуто, про що позивач повідомив суд³. Іноді борг сплачував не сам винуватець, а за нього робили це інші члени родини — найчастіше батьки, рідше — брати, матері.

При сплаті боргу позивач подавав прохання про віддання справи вічному забуттю (або вічному знищенню), адже його позов задоволено («истец удовольствован») ⁴. Не часто, але були випадки, коли одна особа подавала позов проти кільканадцятьох, як у випадку титулярного радника Петра Каменецького з села Терехове, якому 25 козаків заборгували збіжжя. Невдовзі позивач повідомив суд, що більшість їх борг повернули, а комусь він його відтермінував, відтак претензія знімається⁵.

Якщо відповідач не погоджувався на мирне залагодження справи, навіть не даючи згоди на повернення боргу він усе одно мав з'явитися до суду й пояснити ситуацію, подавши прохання про звільнення його від участі в розгляді. Запрошення-повідомлення відповідачеві надсилалося через канцелярію земського суду, який у разі неявки знову наполягав на його появі в інший термін для розгляду справи. У цьому разі відповідач найчастіше обстоював можливість розгляду справи за формальним судочинством. Якщо позивач та відповідач кілька разів не з'являлися у призначений термін — справа закривалася, але за

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 43.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 15.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 139.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 61.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 25.

поважної причини (хвороба або відсутність однієї зі сторін) її розгляд можна було перенести. Відмова фігурантів від продовження розгляду справи фіксувалася у письмовій формулі: «До той распри суду уже дела нет», яка застосовувалася й тоді, коли сторони, не дотримуючись умов, що їх раніше визначив совісний суд, повторно зверталися до нього практично з тією самою конфліктною ситуацією¹. Траплялося (щоправда нечасто), коли совісний суд звертався до нижнього суду, аби той стягнув борг із винуватця.

Надзвичайно ваговою та авторитетною була присяга про сплату боргу, яка могла замінювати або підсилювати документальні свідчення. Відповідачі, козаки села Талалаївки Ніжинського полку Іван Мохай та Хома Котюха, на позов колезького протоколіста Андрія Спицького про те, що вони не сплатили за взятую в нього горілку, готові були совісно ствердити, що вони з ним повністю розрахувалися². Корнет Михайло Карана, обвинувачений у неповній сплаті купленої ним у чернігівського козака Василя Товстого оселі, ціна якої становила 30 руб., а також барила горілки зобов'язувався виплатити борг лише в тому випадку, коли позивач присягне, що не отримав від нього з першого разу повної сплати. Інакше він змушений буде звертатися до суду з формальним судочинством³.

Наступними за кількістю звернень, а також ступенем складності були справи про незаконне («неналежне») заволодіння нерухомим та рухомим майном, що розпочиналися зі скарги-позову, яку до совісного суду подавали як чоловіки, так і жінки безпосередньо або через повірених. Ними були, як правило, сотенні писарі, військові товариші й канцеляристи. Суд прихильно ставився до сторін, які, обговоривши між собою причину конфлікту, припиняли суперечку та пропонували шляхи виходу із ситуації, що склалася. У його протоколах мирлюбне з'ясування справ відтворювалося такою словесною формулою: «Обе стороны явились в суд и, поговоря между собой, мирились» (іноді додавалося — «дружелюбно»). Хоча умови, звісно, обговорювалися задалегідь, і, певно, не раз, адже мали влаштовувати обидві сторони. Так, у 1796 р. Чернігівський совісний суд підписав мирову угоду про повернення братами Федором і Мойсеєм Путеевими орної землі й сінокошу козакові з села Ладанки Чернігівського повіту як відшкодування за відбування «государевой службы» із застереженням, що обидві сторони втрачають право звертатися з цього приводу до будь-якої відповідної установи⁴.

Проте далеко не всі справи з'ясовувалися шляхом добровільного примирення. Коли позов не знаходив порозуміння у відповідача, що найчастіше було притаманне козацькому середовищу, протилежна сторона пояснювала у суді

¹ Двоюридні брати Покровські — Олексій та Іван з міста Городні — не змогли дотриматися умов, що їх визначив Чернігівський совісний суд у 1794 р. про повернення одному з них грошового й «хлібного» боргу; судова установа відмовилася розглядати їхній позов у 1795 р. (див.: ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 163).

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 75, 77.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 97.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 102.

причини, згідно з якими вона не уступить власності. Серед них — давність володіння (від 50 до 100 років), наявність достатнього числа свідків, причому літніх, які пам'ятали, що земля належала батькам відповідачів, а також їх свідчення під присягою про давність набуття останніми власності. У цьому разі, відкидаючи обвинувачення та не бажаючи вступати в подальшу суперечку, відповідачі повідомляли совісний суд, що позивачі можуть звертатися до формального судочинства¹.

Складні справи, пов'язані з обміном оселями, особливо в тих випадках, коли вони належали батькам, а потім перейшли у власність дітей, вимагали детального переліку майна та будівель (світлиць, хат, сіней, сараїв, клунь тощо) із застереженням, котра частина й кому дістається у «вечное и потомственное владение».

Навіть після з'ясування справи у суді з формальною процедурою позивач, що програв, усе ж намагався зверненням до совісного суду довести власну правоту. Це свідчить про довіру до совісного судочинства та його авторитет серед населення як важливої інстанції для залагодження справ. Як інакше зрозуміти поданий у 1795 р. до Чернігівського совісного суду позов відставного отамана Івана Максименка проти колезького асесора Івана Дуніна-Борковського та його підданого Матвія Савенка, які напали на оселю, розорили її й чинили позивачеві «разные обиды»? Чернігівське намісницьке правління, куди раніше І. Максименко звертався зі скаргою, не змогло, як і формальний суд, відновити зневажену, на його думку, справедливість².

До категорії оригінальних слід віднести спроби поміщиків через совісний суд з'ясувати майнові справи своїх селян, у котрих козаки, як це мало місце у селі Янівці Чернігівського повіту, украли жито³. Відповідач, якщо вважав незаконними претензії на свою адресу, подавав до суду прохання з поясненням безпідставності обвинувачень. Брати, козаки Ященкові з сестрою, доводили своє право на володіння сінокосом і гаєм, адже вони їм дісталися у спадок від батька та діда й перебували у власності їхньої родини ще з 1733 р. Тому не погодилися, щоби позов проти них козака села Муравейки Чернігівського повіту Федора Борисенка розбирав совісний суд⁴.

Функції совісного судочинства з його третейським арбітражем яскраво проявилися також у категорії справ про порушення спадкових прав, що, за підрахунками істориків, становили близько третини від загальної кількості⁵. До такої думки схилився, зокрема, дослідник Полтавського совісного суду І.Ф. Рибаків, який зауважував, що позовні звернення стосувалися перш за все

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 141.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 151.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 29.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 101.

⁵ Яковець Н.М. Катеринославський совісний суд кінця XVIII століття: генеза і напрями діяльності // Грані. — 2003. — № 4 (36). — С. 31.

грунтів та садиб¹. Фігуранти конфлікту, що перебували в родинних стосунках, зверталися до суду й висловлювали пропозиції про поділ родового майна, керуючись при цьому судовою традицією та власним розумінням своїх на нього прав. Коли вони не досягали умов, прийнятних для обох сторін, їх пропонував совісний суд. Якщо ж і його пропозиції відкидалися, сподівання покладалися на третю сторону — посередників. І лише за невдачі зусиль посередників сторони могли звертатися до інших судових інстанцій. Совісний суд не наділявся правом самостійно вирішувати справи цивільного характеру².

Поділу підлягали не лише батьківська чи материнська маєтність, а й дідівська. Розгляд спадкових справ в інших судах міг тривати десятиліттями, а тому члени родини самі ділили майно та визначали частку кожному, спираючись на певні традиції³, чим значно скорочували тривалість судової процедури. Судді не втручалися у цей процес, із розумінням ставлячись до позицій кожної зі сторін, дозволяючи їм власне тлумачення, аби лише воно влаштовувало їх, сприяючи примиренню. Відповідач зобов'язаний був виконати обіцяне, що набувало певного виміру — у частинах маєтку, орного поля, майбутнього врожаю (найчастіше жита), а також грошей. Розміри земельних ділянок не завжди вказувалися, а якщо й зазначалися, то у четвертях або в днях їх оранки з визначенням кількості сох. Коли йшлося про діброви, осикові гаї, то їх розміри окреслювалися досить приблизно (наприклад, у межах урочищ за назвою власника (Бондареве, Богданове), або за близькістю якогось об'єкта (Мостове)). Розмір сінокошу визначався кількістю возів сіна. У точних цифрових вимірах ішлося лише про гроші. Від моменту, коли умови поділу, часом досить складні, записувалися в мировій угоді, позивач втрачав право з'ясовувати справу, що у рішенні суду фіксувалося, як «истец дело предаёт уничтожению».

Сестра, котра успадковувала материнський маєток, мала виділити іншій сестрі частину землі («ниву»), проте якщо останню не влаштовувало де вона розташована, вона могла погодитися на сплату вартості лану грошима. Брати, як правило, ділили спадщину порівну. Натомість козаки Гавриленки з села Церковиці на Чернігівщині не лише поділили її між собою, а й віддали четверту частину племінникові, про що вказали в мировій угоді⁴. Подібним чином було вирішено позов козака Микити Івашутича із села Микишиного Городнянського

¹ *Рибаков І.* Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. — К., 1928. — С. 41. Фонд Полтавського совісного суду не зберігся, за винятком двох справ.

² *Омельченко О.А.* Монархия просвещённого абсолютизма в России: политическая доктрина, государственные реформы: Дис. ... д-ра юрид. наук. — Москва, 2003. — С. 309.

³ Див. детальніше: *Шахрайчук Г.А.* Спадкове право України (Ретроспективний аналіз). — Дніпропетровськ, 2000. — С. 26 – 47.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 13, 27; Спр. 404. — Арк. 153.

повіту проти козака Якима Мехедина, котрий одноосібно «успадкував» тещину маєтність, проте зобов'язався сплатити вартість частини позивача, подавши до суду річний графік виплат¹.

Майнові спадкові справи у документації совісних судів часто проходили як невиділення («невыделка») членам родини частки з батьківської або материнської спадщини. Ясна річ, що найчастіше сперечалися за землю, однак не лише за неї. Казенний селянин із села Хоробріч того ж Городнянського повіту Ілля Гончаренко подав у 1795 р. позов проти свого дядька, адже той, не чекаючи поділу маєтності, продав горілчаний котел і три труби. У результаті сторони домовилися, що він відшкодує позивачеві їх ціну — 6 руб. сріблом. Подібним був позов у Чернігівський совісний суд козачки Наталки Сенчучки проти своєї тітки, котра не виділила їй частку з материнської спадщини². У 1850 р. спадкоємці не могли поділити майно херсонського міщанина Шмуля Золотошвея без звернення до совісного суду³. Ця справа дозволяє зробити висновок, що совісні суди не зважали на віросповідання сторін.

Частими були звернення від жінок, які, залишаючись удовами, потерпали від родини чоловіка, особливо його братів, що «забували» виділити їм належну частину маєтку. Так, дружина корнета Анна Саковалова не змогла переконати брата покійного чоловіка, ротмістра Йосипа Лопутку, аби той повернув їй частину спадщини⁴. Позови надходили не лише про схвалення умов поділу, а й про такі вразливі аспекти, як утаювання заповітів, без котрих виділення певної частини маєтку чи його грошового еквіваленту із загальної вартості було проблематичним. Братова дворянина Василя Дубровського обвинувачувалася у приховуванні золотих, срібних та мідних грошей, які залишилися після смерті брата й батька⁵. Утаювання речей, котрі не потрапляли до поділу, практикувалося досить часто тими, хто успадковував батьківську оселю.

До совісного суду зверталися й сироти, зазначаючи у позовах, що «позываться в судах в сиротстве не в силах». Агафія Георгієва пояснювала в 1790 р. у Київському совісному суді, що її мачуха заволоділа батьківським маєтком, а їй — дитині від першого шлюбу — не залишила нічого. Хоча вдова Гридова й виправдовувалася, що отримала у володіння лише «поганенький» хутір, який продала за 300 руб., аби сплатити чоловікові борги, проте суд, посилаючись на статті Литовського статуту, наполіг на виділенні пасербиці четвертої частини майна⁶.

Виявляється, що в разі смерті сестри належна їй частина спадщини мала

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 71.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 3, 135.

³ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф. 1385. — Оп.1. — Д. 983. — 1851 г. — Л. 17.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 15, 89.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 90.

⁶ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк.138.

перейти не чоловікові, а її кровним родичам. Складність такого виділення спричиняла звернення до посередників. Якщо пропозиції приймалися, совісний суд їх схвалював, стверджуючи своєю печаткою, а сторони втрачали право порушувати цю справу в будь-якому іншому суді. Нелегкими, проте, як виявляється, результативними ставали звернення вдів, коли їх дорослі діти не залишали їм спадщини. Так, у вдови полкового канцеляриста з Чернігова Ірини Красновської в 1793 р. сини забрали батьківське подвір'я, сад та город. Пропозиції совісного суду родина відкинула, приставши лише на ідею посередників, котрі запропонували оцінити двір у 130 руб. і повернути частину цієї суми матері, урахувавши її витрати на перебудову світлиці, сіней і комори¹.

До совісного суду надходили звернення, пов'язані з посагом, виділеним у зв'язку з заміжжям доньок. Невіддавання його (або часткову віддачу замість повної) можна було вирішити у суді. Дворянин Олексій Горбик із містечка Любеч у 1793 р. саме через Чернігівський совісний суд намагався отримати придане від свого тестя, священика церкви Покрови пресвятої Богоматері Діонісія Чернявського. До посагу він зарахував одяг, білизну, посуд, а також грошову суму (100 руб.). Що саме такою була попередня умова, готові були свідчити дяк Андрій Гончаренко і священики з Любеча — Гаврило Горбик та Козьма Котович².

Надзвичайно складним для цього ж суду виявився позов удови полкового осавула Івана Дубовика проти зятя — капітана Андрія Красновського, який затримав повернення приданого за її дочкою Мариною, котра вийшла заміж у 1784 р. Шлюб виявився невдалим, донька зазнавала образ, побоїв і померла в 1792 р. від отруєння. Дитину, що народилася, зять віддав на виховання тещі, та не цікавився нею. Удова підготувала для суду список речей, котрі відійшли як посаг: гроші (100 руб.), по 3 срібних чарки та склянки, коляска для виїзду, 10 овець, по 3 корови та воли, по 2 цинкових тарелі й полумиска, скрині, 5 малих подушок, біле ситцеве простирадло, 2 персні, з котрих один з алмазом («очком»), сережки п'ятирубльові, а також червоні шовкові ковдри. Вона прислала повіреного, свого сина, Андрія Дубовика, який подав судові уточнений реєстр речей. Кількість срібного посуду збільшилася до 12 предметів, додалася ще срібна таця, а серед одягу з'явилися сукня й нова шуба. На пропозиції суду сторони не пристали, удавшись до посередників. З однієї сторони ними стали титулярний радник Іван Куценко та колезький секретар Михайло Міхно, а з іншої — писар Никифор Говоров і хорунжий Йосип Мазур, котрі, спираючись на відповідні норми «Устава благочиния или полицейского», зокрема ст. 10 про обов'язки батьків забезпечувати дітей харчуванням, одягом та добрим і чесним вихованням відповідно до статків, запропонували компромісний вихід із ситуації — онука вдови полкового осавула Івана Дубовика переходила жити до батька, а він повертав колишній тещі придане³.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 129.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 1.

³ 1782 г., апреля 8. Устав благочиния или полицейский // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 334; ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 99–104.

Посаг нареченої повертався у разі смерті чоловіка, і справи такого характеру також вирізнялися заплутаністю з поділом, адже велися вони між сторонами некровної спорідненості — найчастіше між невістками та свекрухами, а також мачухами й пасинками. Із переліку детально означеного майна, навіть з описом кольору матерії, якщо йшлося про одяг¹, відчувається, що мирова угода давалася нелегко, проте для залагодження конфлікту сторони все ж обирали совісний суд. Більше того, удова корнета Параска Шихуцька, подаючи позов проти пасинка та його дружини за невиділення їй законної частки з маєтностей чоловіка, наполягла, аби в мировій угоді Чернігівського совісного суду в 1796 р., крім щорічного її забезпечення (20 руб., 6 чверток жита, півчверток ярвини ячменю й гречки, котрі б віддавалися їй через кожні півроку до заміжжя або ж до самої її смерті), було записано ще два досить суттєві застереження — що вона мала мешкати на тому самому подвір'ї, як і раніше, а також у разі невиконання цієї домовленості пасинок Стефан Шихуцький зобов'язувався передати мачусі третю частину маєтку². І все ж не було великої різниці під час поділу майна, коли йшлося і про кровних родичів. Так, тоді ж відставний вахмістр Степан Дмитренко в позові проти братанича дворянина Якова Дмитренка за невиділення частки зі спільної спадщини домогся повернення хати із землею³.

Посаг ставав предметом суперечок також між доньками й матерями, особливо у тих випадках, коли останні не до кінця виконували обіцянки й придане нареченої виявлялося меншим від спершу заявленого. Дворянка Єлизавета Клеофас, вийшовши заміж, подала в 1849 р. позов до Херсонського совісного суду проти матері Олени Морозової, яка не передала їй у власність обіцяного будинку⁴.

У катерининському законодавстві щодо совісного судочинства не йшлося про можливість звернення до нього селян-кріпаків. Однак через те, що в Малоросії ступінь закріпачення був слабшим, аніж у власне російських губерніях, ця норма тут сприймалася досить своєрідно. Так, час від часу піддані того чи іншого пана зверталися до совісного суду, і він приймав ці скарги до розгляду. Підтвердженням цього унікального явища може бути позов підданої колезького асесора Івана Дуніна-Борковського Катерини Шебетовської, поданий у 1793 р. проти чернігівського міщанина Івана Берденкова, який без відома позивачки вчинив «неправильний» продаж майна її покійного чоловіка, зокрема подвір'я, де була хата на нових брусках, сіни та кошара⁵.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 117. Примітно, що у переліку майна зустрічаються не лише предмети повсякдення, а й книжки, проте, на жаль, без назви (див.: ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 13).

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 119.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 121.

⁴ РГИА. — Ф. 1385. — Оп. 1. — 1851 г. — Д. 983. — Л. 15.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 47.

До окремої категорії слід віднести справи, пов'язані з виплатами позичок від заставлених поля, сінокоосу, а також повернення їх первісному власникові. Особливо заплутаними вони були у випадках смерті однієї зі сторін, коли, скажімо, покійні батьки не узаконили застави, а спадкоємці намагалися повернути її. Найшвидше тут спрацьовувала стара традиція Гетьманщини. Кредитори, узявши в заставу маєтність, часто «не випускали» її, і через совісний суд укладали мирову угоду з позивачами, де ті описували межі ниви, її вартість, яку зобов'язувалися сплатити на запропонованих умовах, зазначаючи час повернення коштів. Через совісний суд з'ясовувалися її «правильність» та можливість запропонувати й узаконити нову ситуацію, що склалася. Досить часто нива залишалась у кредитора «в вечном и потомственном владении навсегда»¹.

У всіх випадках, коли сторони знаходили порозуміння, складався документ — знову ж таки мирова угода, де виписувалися досягнуті умови, і яка схвалювалася судом та скріплювалася його печаткою. У цьому разі позивач втрачав право поновлювати суперечку не лише у совісному, а й апелювати до будь-якого іншого суду². Про власні рішення, якщо вони впливали на сплату податків, совісний суд повідомляв намісницьке або губернське правління. Примітна справа 1796 р., що розпочалася зі скарги Домнікії, доньки бунчукового товариша Йосипа Гамалії (за чоловіком — Ольховської), до Чернігівського совісного суду на свого брата Івана, який її саму, її чоловіка та дітей під час ревізії 1782 р. записав як своїх підданих. Відповідач з'явився до суду в призначений час і погодився з пропозицією сестри віддати йому замість себе й членів її родини селян, хоча й виставив зустрічні вимоги — аби ті були молодими й здоровими, щоби могли справно відбувати повинності³.

Проте далеко не завжди відповідач погоджувався на компромісне з'ясування конфліктної ситуації, особливо тоді, коли відчував за собою право володіти певною власністю. Даремно брати дворяни з села Гущина поблизу Чернігова Афанасій, Василь і Карпо Даль позивалися проти колезького реєстратора Михайла Лопатина за захоплення 11 возів сіна. Викликаний повісткою до суду той упевнено захистив своє право на сінокіс, підтвердивши його купчою («крепостью») й віддатковим листом Чернігівського нижнього земського суду⁴. Брати Конон, Юхим і Павло Хмелі не випускали зі свого володіння заставленого позивачем козаком Тимофієм Короленком з Івангорода Борзнянського повіту маєтку, не брали від нього грошей, та в 1795 р. доводили у Чернігівському совісному суді, що це їхня родова власність уже впродовж 70 років, хоча підтвердити цього вони й не могли, адже документи згоріли в пожежі, але можуть, мовляв, заявити це

¹ *Падох Я.* Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. — Л., 1994. — С. 68; ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 93; Спр. 404. — Арк. 19.

² *Мишунова Т.Л.* Совестный суд Екатерины II // Закон и право. — 2007. — № 2. — С. 118.

³ Див. додаток, док. 2: ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 17.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 26.

під присягою, висловивши готовність, щоби скаргу-позов розглядав інший суд¹. Більше того, відповідачі для доведення своїх прав зверталися до формального судового процесу і вигравши справу, посилалися на неї, коли позивачі знову намагалися через совісний суд повернути заставлений батьківський ґрунт². Так само вчинив колезький реєстратор Іван Кулишов, брат якого звинуватив його у привласненні 20 руб. гуртових грошей, тоді як той їх віддав матері та сестрі. При цьому Чернігівський совісний суд приймав рішення, посилаючись на ст. 397 «Учрежденный для управления губерний...», де йшлося про відразу до насилля й утисків, а тому примусити сплатити борг братові він не може й справу припиняє³.

Незважаючи на вимогу Катерини II, яка у своєму законодавчому акті 1775 р., запроваджувала інституцію посередництва, у перші роки функціонування совісних судів до неї зверталися не часто, що й не дивно, адже сторони, апелюючи до цієї судової інстанції, самі пропонували умови примирення. До посередників останні зверталися у складних випадках, зокрема тоді, коли їм було важко примиритися, і коли їх не влаштовували пропозиції совісного суду. Так, сестри Марія й Меланія подали позов проти брата, Андрія Кисіля, козака із села Івашківки Городнянського повіту з дружиною, котрі після смерті батька захопили все майно, рухоме й нерухоме, про що позивачки склали докладний реєстр. Один із посередників, посилаючись на статутні артикули, пропонував поділ на рівні три частини, що збігалося зі свідченням духовного наставника, священника Вихвостова, який зазначав, що батько перед смертю вказав, що не вирізняє нікого з власних дітей. Додавалися й інші аргументи: у кого з дітей батько мешкав, кому віддав ключі від господарства тощо. Кінець-кінцем було взято до уваги думку посередників і, посилаючись на ст. 400 «Учрежденный для управления губерний...», суд запропонував умови для примирення родини⁴.

Посередниками призначалися люди авторитетні, освічені, котрі знали справу. Ними могли бути в тому числі писарі та дрібні канцелярські службовці. Натомість в одному з конфліктів щодо продажу солі на Чернігівщині від однієї сторони посередниками стали надвірний радник, директор губернської економії Андрій Руновський і колезький асесор, голова губернського магістрату Ничипір Шарой, від іншої — члени Чернігівської казенної палати, таємний радник Іван Купилов та колезький радник Василь Оболонський. У з'ясуванні суперечки між чернігівськими міщанами Іваном Якимовичем і Микитою Зозулею, які розсварилися, продаючи спільну рибу, посередниками стали іменитий громадянин Яків Глебовський та купець Іван Гварта⁵.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 173.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 145.

³ 1775 г., ноябрь 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 275; ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 10.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 19–20.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 39; Спр. 404. — Арк. 25.

Утім, посередники далеко не завжди відігравали відведену їм роль. Так, у позові секунд-майора Романа Столиці проти сотника Іллі Шрамченка, котрий порушив умови утримання поштової станції, запрошені посередники не змогли примирити сторони¹. Тож позови про недотримання однією зі сторін зобов'язань, письмово зафіксованих умов договору, також стали можливими для вирішення у совісних судах. Якщо їх порівнювати з іншими категоріями справ, вони залишатимуться в меншості, проте все одно варті дослідницької уваги, адже відображають важливу складову суспільних відносин, в основі котрих були договір, а також моральні аспекти. Про них малоросійський генерал-губернатор П.О. Румянцев-Задунайський зауважував, пояснюючи установам призначення совісного суду, що тут сполучаються «милість і суд, влада закону та глас людинолюбства»². Процедура розгляду цих справ не відрізнялася від інших, хоча була полегшена існуванням письмових документів, що дозволяло у короткі терміни запропонувати вихід із конфліктної ситуації. Наслідки позову київського купця Івана Котляревського в 1790 р. проти дружини прем'єр-майора Бутишевої, яка порушила умови, утримуючи його гуральню, було практично відразу занесено до мирової угоди, згідно з котрою та сплатила йому збитки в розмірі 10 руб.³

До цієї категорії справ наближалися й ті, що розбирали дотримання духовних заповітів. Нерідко родичі, особливо діти, заперечували духівницю батьків, котра їм часто-густо здавалася несправедливою, а то й фальшивою. Звернення такого характеру від дворян вирішувалися із залученням предводителя, як представника станової корпорації. Так було у Херсонському совісному суді, коли тут у 1850 р. розглядався позов дворянина Матвія Кухаревича, мати котрого, дружина штабс-ротмістра Альберта Кухаревича — Уляна, за заповітом залишила чоловікові, а не синові, вексель на 15 тис. руб.⁴

Совісний суд, як бачимо, вирішував земельно-майнові суперечки, що виникали в осіб різної станової належності. Стороною у совісному процесі могла бути кожна людина, якщо вона мала правоздатність та виступала від свого імені: дворянин і козак, міщанин і козак, козак і військовий, чиновник і посадовець, казенний селянин і дворянин. Перелік можна продовжити ще кількома парами учасників конфліктів: міщанин і канцелярський службовець, чиновник і канцелярист, підданий селянин і козак, колезький канцелярист і козак, купець і священник, міщанин і священник, козак і державний селянин. Не було застережень й щодо статі позивача та відповідача, а також їх віросповідання. У 1796 р. Чернігівський совісний суд прийняв позов військового товариша Миколи Костянтиновича проти дружини військового товариша Єфросинії Борисенкової за «неправильний» продаж ниви в урочищі Загора. Того ж року подав позов канцелярист Наум Лобас проти козачки Євдокії Дубровської, яка заборгувала

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 46.

² ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 73.

³ ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 93.

⁴ РГИА. — Ф. 1385. — Оп.1. — 1851 г. — Д. 983. — Л. 15–16.

йому 8 руб.¹ У діловодстві совісних судів кінця XVIII ст. зустрічаємо факти нечіткого уявлення та небажання сторін визнавати свою станову належність. Позивачі, звертаючись до суду як селяни, у ході слухання справи апелювали до свого козацького походження, наполягаючи повернути землі в їхню родину².

Хоча в катерининському законодавстві не йшлося про духівництво, воно також виступало позивачем чи відповідачем у суперечках про дотримання земельних меж, повернення боргів, незаконно захопленого майна (найчастіше сіна). Часом священнослужителі та їхні дружини самі ініціювали справи, причому їх пропозиції щодо врегулювання спірних питань були добре продуманими та прагматичними. При невіддачі боргу священику із села Киянки сотенним писарем, свідченням чого була платіжна розписка, той ставав власником сінокоосу, розмір котрого вимірювався 20 возами сіна³. Більше того, священик Олексій Раловський, аби не гаяти часу, переніс розгляд свого позову проти козаків із Чернігівського нижнього земського суду до совісного — таким чином йому вдалося уникнути ще й додаткових витрат, а також незмінної тяганини під час з'ясування межових суперечок у судах із формальною процедурою⁴.

Чимала кількість наведеного фактичного матеріалу про розгляд земельно-майнових справ у діловодстві губернських совісних судів дозволяє зробити певні висновки, що мають загальний та конкретний характер. До першого віднесемо те, що український соціум кінця XVIII ст. був далеким від класичного станового суспільства, котре намагалася створити Катерина II, не маючи чітких станових перегородок із виразним поділом на привілейовану й непривілейовану частини. У цьому розмаїтому середовищі, у всіх соціальних мікрогрупах, досить яскраво спостерігалася розуміння ролі та місця закону, поваги до нього, справедливості з проявами правосвідомості як норм досягнення порозуміння під час з'ясування конфліктних ситуацій. Звернення до совісного суду вказувало на значний рівень правової культури, оскільки населення віддавало перевагу законному вирішенню суперечок, а не, скажімо, самосуду. Саме тому катерининське законодавство про функціонування совісного судочинства, зокрема з його налаштованістю на полюбовне, мирне з'ясування суперечок, прийшлося до вподоби людині, котра скористалася ним, аби уникнути затяжних формалізованих судових процедур. Відразу впадає у вічі, що правогарантійність совісного суду, як ключова функція — примиряти сторони — почала використовуватися у земельно-майнових суперечках населення українських губерній, адже тут уже була досить розвинута традиція з'ясування подібних відносин⁵.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 73, 111.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 105.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 41.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 103.

⁵ Детальніше про глибоке проникнення в українське суспільство судового права див.: *Падох Я.* Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. — Л., 1994.

Пропонуючи шляхи з'ясування конфліктів, сторони виявляли знання законів, визнавали права й обов'язки та використовували совісний суд для залягнення справ щодо боргових непорозумінь, незаконного захоплення майна, спираючись на спадкове й заставне право, а також із розумінням ставилися до дотримання укладених угод і простих договірних відносин. Совісний суд виявив традиційність українського суспільства, котра полягала у високій довірі до словесного зобов'язання, обіцянки, присяги, даного слова, що відіграло важливу роль у відносинах між людьми, пов'язаних спільністю середовища проживання. Функціонування совісного судочинства засвідчило більш широкі його можливості порівняно із законодавчими вимогами верховної влади, що проявилось в доступі до нього підданих селян і духівництва, можливості вирішувати широке коло земельно-майнових справ.

4.1.2. Недоторканність особи як спосіб запобігання свавіллю з боку влади

Стаття 401 «Учрежденный для управления губерний...» визначила надзвичайно важливе повноваження совісного суду, ту складову права, до якого практично не зверталось попереднє законодавство Російської імперії, і яка випливала з принципів та ідей заснування цього суду. Вона визнавала право, а значить і можливість, кожної людини, затриманої та ув'язненої, якій протягом трьох днів не було оголошено про причини арешту, звертатися по захист до совісного суду. Тільки-но до суду надійде таке звернення, — проголошував нормативний акт від 1775 р., — його присутствіє, не залишаючи приміщення, має надіслати розпорядження («повеление») до в'язниці, аби підозрюваний був доставлений з поясненням причин арешту. Виняток становили кілька злочинних учинків, за які дозволявся арешт без оголошення причин: образа особи імператора, зрада, вбивство, злодійство, розбій. Розпорядження совісного суду повинні бути виконані без зволікань, інакше судові посадовці можуть поплатитися значними штрафами: суддя на 300 руб., а засідателі — на 100 руб. Термін визначався, як тоді було прийнято, із розрахунку відстані, що її долав за день кінь — 25 верст. Ув'язненого можна було відпустити на поруки з тим, що підозрюваний самотійно обере суд, який з'ясує ступінь його провини¹.

Ця стаття, як, утім, і інші, несла відлуння просвітницької епохи. Її далеким прообразом був акт про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язнення за морями від 26 травня 1679 р., що його схвалив англійський парламент². Свою монаршу місію Катерина II вбачала у створенні нової «породи» людей — самостійних, розважливих, здатних покладатися на самих себе. Утім, зробити це, не переламавши російську дійсність, було вкрай важко, а то й неможливо.

¹ 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 277.

² *Омельченко О.А.* Всеобщая история государства и права: Учебник. — Москва, 1998. — Т. 2. — С. 50.

Постановка цього питання у законодавчому акті цікава не лише тим, що вперше проголошувалися особисті права людини, які бралася захищати верховна влада, а й тим, як розуміли та чи користувалися цим правом російські піддани? На відміну від майново-земельних конфліктів справи про недоторканність особи трапляються вкрай рідко й саме тому викликають підвищений інтерес. Уперше таке подання зустрілося у фонді Чернігівського совісного суду, тієї його частини, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в місті Києві. 28 червня 1793 р. судді розглядали подання з Городнянського нижнього земського суду, в якому утримувався під вартою корнет Андрій Василевський, затриманий виборним із села Тупичева Іваном Харченком. Обставин події у протоколі не зазначено, було лише з'ясовано, що заарештований — чесної поведінки, не обвинувачується у жодному злочині, про які йшлося у ст. 401 «Учреждений для управления губерний...», тому його можна взяти на поруки, а також він має право обрати будь-який суд для розгляду своєї справи¹.

У можливість захистити себе через совісний суд повірив стамбульський архітектор Зофіра Семенов, який у 1782 р. надіслав до Чернігівського совісного суду звернення свого повіреного, грека Димитрія Хаджи. У його донесенні йшлося про те, що архітектор із 1779 р. утримується в Ніжинському магістраті під вартою за несправедливим звинуваченням, висунутим проти нього греком Костянтином Киркою. З отриманої інформації, про деталі якої у журналі засідання не йшлося, суд відмовився від розгляду, аргументуючи це тим, що підсудний був допитаний, йому було висунуте конкретне звинувачення, а також через те, що з часу його затримання пройшло не три дні, а три роки, відтак справа не належить до компетенції совісного суду². Успішним стало звернення до цього ж суду 23 травня того ж таки 1782 р. внука священика з села Козел Чернігівського повіту Олександра Барановського, якого було взято під варту й утримувано при кафедральному Чернігівському монастирі п'ять днів. Більше того, як повідомив син затриманого, Кирило, священика закували в кайдани, перевели до в'язниці, так жодного разу не допитавши та не пред'явивши звинувачення («за что содержится»). Цей випадок, до честі совісного суду, був розглянутий згідно з вимогами нормативного акту. Із посиланням на відповідну статтю «Учреждений для управления губерний...» чернігівському й новгород-сіверському єпископові Феофілу було повідомлено, що завдання совісного суду полягає у перешкоджанні позбавляти будь-кому і будь-кого приватної або особистої безпеки, а тому О. Барановського слід доставити «к лицу совестного суда» з визначенням причин його затримання. На другий день на запит суду надійшло повідомлення про добропорядну поведінку священика та про обрання ним Чернігівського повітового суду для розгляду своєї справи. За судовою ухвалою ієрея було взято на поруки, передано його справу до Чернігівського

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 108.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 41.

повітового суду, який він сам обрав, а також попереджено, що у цій справі оскарженого ніхто не має права притягати до відповідальності ще раз¹.

У 1789 р. до Київського совісного суду звернувся козак Остерського повіту Н. Конах, оголосивши, що його батько перебуває у в'язниці шість днів, протягом яких нижній земський суд не висунув йому жодного обвинувачення й він так і не був допитаний². У 1795 р. ніжинський міщанин Хома Литвиненко поскаржився до Чернігівського совісного суду на поручика Якова Сурмачевського за тримання його безневинно під вартою «немалий» час, унаслідок чого його справи зазнали втрат. Невідомо, яких заходів ужив совісний суд у першому випадку, проте у другому — сторони примирилися самостійно³. Про нечасті звернення до совісного суду із вимогами захисту прав особи писав історик І.Ф. Рибаків, якому при опрацюванні архіву Полтавського совісного суду вдалося виявити лише один такий випадок. Так, 17 жовтня 1804 р. суд заслухав косянтиноградського возного Івана Косенка, якого поліція утримувала під вартою більше двадцяти днів без оголошення причин затримання⁴. Дослідник Тульського совісного суду, харківський професор М.М. Кноррінг, проаналізував усього два звернення подібного характеру, одне з яких належало купцеві Іванові Шумоватову, якого, як виявилось, затримали в 1779 р. за погрози на адресу веньовського ратмана Федора Брежнева, а інше — коронному повіреному Петрові Свешникову, котрого також було затримано у місті Веньові городничим, однак причини затримання у справі відсутні⁵.

Здавалось, що справи про дотримання прав особи розглядалися лише катерининськими совісними судами, а пізніше до них перестали звертатися з цього питання. Поставити під сумнів таке твердження дозволяє сенатський указ від 21 липня 1817 р., причиною появи якого стало звернення до совісного суду одного зі столичних чиновників — його без оголошення причини затримала поліція, відправивши до Петербурзької карної палати, потім до кордегардії губернського правління, а звідти — до градської в'язниці. Проте ніде його так і не було допитано й не оголошено про причини арешту. Керуючись катерининським законодавством, він звернувся до совісного суду, який узяв потерпілого під захист, однак судова палата, уважаючи совісний суд підлеглою інстанцією, не вирішила цього питання й поскаржилася Сенату. Таку ж скаргу подав совісний суд. Дотримуючись букви закону, Сенат підтримав совісний суд у його праві захищати недоторканність особи⁶.

¹ Див. додаток, док. 1: ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 63.

² ЦДІАК України. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 1255. — Арк. 1.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 125.

⁴ *Рибаків І.* Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. — С. 44.

⁵ *Кноррінг Н.Н.* Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. — С. 54–55.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 34: 1817. — № 26936.

Справи про порушення недоторканності особи належали радше до тієї сфери компетенції совісних судів, яку б ми сьогодні визначили як арешт без причини. Проста людина могла викликати «до бар'єру» владу, позиваючись щодо незаконних дій її представників. Утім, із самого початку цю гарну ідею спотворили бездарним утіленням у життя. Громадянські права так і не стали суспільним надбанням, більша частина населення не розуміла їх цінності, а отже й не прагнула їх, навіть у тій формі, що пропонувалася совісними судами.

4.2. Злочини, «судьбу отягощающие выше мер содеянного», та справи про чаклунство й забобони

4.2.1. «Несчастное стечение обстоятельств...»

Совісний суд, за задумом Катерини II, повинен був найперше розглядати злочини, що у ст. 399 «Учреждений для управления губерний...» визначалися як скоєні ненавмисно, через несприятливий збіг обставин, за які сам звинувачений уже розплатився так немилосердно, що жодне запропоноване судом покарання не змогло б перевершити шкоду від скоєного. Наслідки нещасливого збігу обставин у законодавчому акті рекомендувалося сприймати як кару долі, яку не варто обтяжувати ще й додатковим покаранням ненавмисного злочинця. Оскільки справи такого характеру належали до карних, то їх розглядали у судах першої інстанції, а потім вони вже потрапляли до колегії совісного суду, яка й мала переконатися, що конкретний злочин належить до його юрисдикції.

Спробуймо з'ясувати, як вимоги законодавчого акту, за всієї хиткості трактування ознак злочину та його невизначеності, на що звернув увагу ще М.М. Кноррінг¹, вилились у судовій практиці. Однією з перших став розгляд Київським совісним судом у 1790 р. слідчої справи, що надійшла з Козелецького нижнього земського суду, про ненавмисне вбивство (через необережність та невміння поводитися з рушницею) козаком Семеном Опеньком із села Опеньки свого власного сина. І хоча совісний суд визначив, що він може «от наказания быть свободным», проте спираючись на високий авторитет церкви та зважаючи на Великий піст (справа розглядалася у січні) присудив С. Опенькові церковне покарання — упродовж посту здійснювати церковне каяття через сповідь, контроль за чим покладался на духовне правління². До сповіді залучалися вірні, починаючи з семи років — вважалося, що з цього часу дитина стає юнаком («отроком»), і вже здатна розрізняти добро та зло, для чого й знайомили з поняттям гріха. Без сповіді людина не мала права причащатися, а причасть, за православним каноном, належало до найголовнішого таїнства. У травні того ж року совісний суд отримав повідомлення, що С. Опенько відбув сповідь³.

¹ Кнорринг Н.Н. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. — С. 33.

² ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 29–31.

³ ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 67.

Справи про ненавмисне вбивство з рушниць — найбільш чисельні з цієї категорії. Волинський совісний суд лише впродовж 1837 р. розглянув 15 справ, пов'язаних з необережним поводженням зі зброєю¹. За всієї, здавалося б, їх очевидності совісний суд, як остання інстанція у винесенні рішення, прискіплював з'ясувати всі деталі та обставини, а також урахував щиросердність зізнання. Аби з'ясувати, що справа, яка надійшла з Волинського намісницького правління про вбивство з рушниць селянином Ф. Копцом шляхтича в 1797 р., була не заздалегідь продуманим наміром, совісний суд зажадав перевірки деяких фактів. Оскільки кількох документів у слідчій справі бракувало, зокрема свідчень деяких очевидців, та не було доставлено до суду для допиту підозрюваного, її було повернуто на додаткове розслідування².

Чималу групу справ становили ті, що відносилися до дітозгубництва, до якого призводили різні обставини та ситуації. Найчастіше — безвідповідальність та невміння передбачати ситуації, що можуть призвести до смертельного випадку, або з боязні батьків, що їм через нестатки важко буде виростити дитину. Прикладом першого може бути випадок з єврейкою з містечка Рахманова С.М. Квітель, яку селянська родина Булкових найняла доглядати малолітню дитину. Почуття безвідповідальності призвело до того, що вона залишила легко вдягнуте немовля на морозі, і воно загинуло. Волинський совісний суд, до якого надійшла справа з Кременецького городского магістрату, в 1839 р. визнав винною і матір, і найняту няньку-єврейку. За власний кошт її місяць протримали у градській поліції, а матері призначили церковне покаяння³. Неможливістю прогодувати дитину пояснював свій учинок селянин К. Ігнатенко, який у 1838 р. убив власну доньку-близнючку. Не витримавши докорів сумління він повідомив про це городничому міста Старокостянтинова. На попередньому допиті розповів, що його обсіли злидні, обтяженому роботами на поміщика йому важко буде прогодувати двох доньок. Совісний суд у цьому випадку присудив не лише відбутися церковне покаяння, а й вислав К. Ігнатенка на поселення до Сибіру⁴. Натомість згвалтованих жінок-калік, якщо вони народжували неживих дітей, жорстоко не карали, віддаючи родичам на поруки. Більше того, совісний суд міг скасувати накладені розправою покарання, мотивуючи пом'якшувальний вирок тим, що ті вже й так покарані долею⁵.

Справ про нещасливий збіг обставин, які спричинили злочин, совісні суди розглядали не так уже й багато. Не останню роль тут відіграло нечітке тлумачення можливих ситуацій, що вплинуло на незначну кількість справ

¹ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 4–5. Підрахунок здійснено на основі записів журналу Волинського совісного суду.

² ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 63. Журнал засідань суду від 8 січня 1797 р.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. Запис від 14 квітня 1839 р.

⁴ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 326.

⁵ *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Х., 2008. — С. 144.

подібного характеру. Спираючись на попередню практику, карне законодавство, що укладалося за Миколи I, у переліку справ, котрими займався совісний суд, ця їх категорія перейшла з першої на останню позицію¹. Проте вже «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» від 15 серпня 1845 р., у ст. 98 якого йшлося про причини, які дозволяли б скоєне не зараховувати до провини, практично уникнуло такого формулювання, як нещасливий збіг обставин².

4.2.2. справи про чаклунство й забобони

Із заснуванням совісного суду він став основною судовою інстанцією, що займалася справами про чаклунство та забобони. Про ці його повноваження йшлося у ст. 399 «Учреждений для управления губерний...», де пояснювалося також, чому держава перебирає на себе функцію боротьби з забобонами. Із властивою Катерині II рішучістю заявлялося, що чаклунство та чарування повинні бути віднесені до категорії справ совісного судочинства, адже перебувають у площині людської дурості, ошуканства та невігластва³. Вона не була першою, хто намагався долати чаклунство за допомогою законодавчих норм. У Росії певні кроки на цьому шляху в 1731 р. здійснила Анна Іоаннівна, яка оголосила чарівників шахраями⁴. Злочини, якими раніше займалася церква й церковний суд, тепер відносилися до категорії цивільних, потрапивши до компетенції совісного суду⁵, а отже, долати їх слід було не лише покаранням, а й переконанням, роз'ясненням, усвідомленням їх безперспективності, із тим набором понять, що наповнювали означення совісті. За спостереженнями В.С. Іконникова, справи такого характеру, зокрема в Київському совісному суді, конкурували навіть із земельно-майновими зверненнями⁶.

Оскільки у законодавчому акті процедурні деталі, заходи запобігання й покарання самих правопорушників та решти учасників чародійних дійств докладно не виписувалися, надзвичайно великий інтерес викликають відповідні судові практики. Адже суд, не маючи чітких законів, повинен був узгоджувати свої ухвали не лише з нормативними актами, але й брати до уваги звичні умови народного життя, що видавалось особливо важливим при розгляді справ, пов'язаних зі знахарством та чаклунством, які відносилися до карних і надходили на розгляд совісних судів від губернських та повітових адміністративно-

¹ Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 396.

² ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1846. — Т. 20. — Отд. 1: 1845. — № 19283.

³ 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 275.

⁴ Дуса К. Історія з відьмами: Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. — К., 2008. — С. 37.

⁵ Вдовина Л.Н. Право и суд // Очерки русской культуры: XVIII век. — Москва, 1987. — Ч. 2. — С. 173.

⁶ Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг.: Исторический очерк. — К., 1904. — С. 62.

судових установ. Чаклунством, що засуджувалося та переслідувалося владою, як правило, займалася місцева поліція, котра, провівши розслідування, передавала сформовані справи на розгляд совісного суду. Попри те, що в «Учреждениях для управления губерний...» про «колдовство» йшлося узагальнено, у судовому повсякденні воно поділялося на кілька підвидів, у тому числі ворожіння, віщування, чаклування, пророкування, знахарство, забобонність, приворожіння, розкриття могил тощо.

До окремої категорії справ належали магичні дії, пов'язані з намаганнями вплинути на інших людей чи «скорегувати» дійсність на свою користь. Про те, що такими речами займатися заборонялося, знали як віщунки, так і їх «клієнтура». Якщо хтось щиро вірив у допомогу чаклунів, то інші, боячись наслідків ворожіння, або відчуваючи себе ошуканими, самі зверталися до влади, сподіваючись на захист та покарання шарлатанів. Приміром, підсусідок із села Бобровиці Козелецького повіту Гаврило Кошик, котрий тримав шинок, належав до першої групи осіб, адже коли до нього завітала якась бабця і з почуття вдячності за піднесену чарочку горілки розповіла «секрет», як зробити, аби його заклад став більш прибутковим, він на це повівся. Отже, слід було вдатися до чаклування — таємно вибрати землю з-під вулика, розчинити її у воді й помити нею весь посуд та підлогу в шинку. Після цього, мовляв, люди почали б сюди масово «злітатися», немов ті бджоли до вулика. Утім, у шинкаря не було пасіки, зате вона була в козелецького бургомістра Гонтаревського, де наймиував його син і якому легковірний батько доручив роздобути землю з-під вулика. Звісно, уся ця езотерична процедура не дала бажаних результатів, натомість бургомістр запідозрив і батька, і сина, що ті або бажають йому смерті, або хочуть занапастити його господарство! Київський совісний суд, у 1782 р. детально розібравши цю справу, розпорядився звільнити затриманих з-під варті, адже їх дії підпадали під ознаку злочину, що його вчиняють через «простоту и невежество». Щоби відвадити сім'ю Кошиків від звернень до чаклунства, суд присудив провести публічне церковне покаяння, мотивуючи це тим, що воно викличе «страх для других» та сприятиме «избежанию от подобных действий»¹.

У 1790 р. в Київській управі благочиння було сформовано справу про вчинок міщанина Микити Сторожила, який, відвідуючи свого зятя, сотенного писаря Чернявського, замість того, щоби сидіти за столом, двічі виходив із хати у сіни, а на третій раз, вихопивши з вулика землю, сипонув нею в очі дружині. Допитаний М. Сторожил пояснював, що цією землею він нібито лікує подагру — збирає її на второваних шляхах та змішує з сіркою, а вулик, мовляв, розв'язався випадково. Однак таке пояснення не задовольнило Київський совісний

¹ *Андриевский А.* Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782) // *Киевская старина.* — 1891. — Кн. 7. — С. 125–126. Покаяння запроваджувалося до церковного життя з початку XVIII ст., і верховна влада почала його активно використовувати в державних інтересах — для дисциплінування та контролю за населенням.

суд, адже сотенний писар свідчив, що при осипанні землею той промовляв: «Нехай тобі лихо і земля!». М. Сторожилові було присуджене публічне церковне покаяння, що його мав здійснити священник¹. У подібних випадках (за виливання води на розпутті, закопування овечих голів на кладовищі тощо) Київський та інші совісні суди присуджували чаклунам публічне церковне шеститижневе покаяння, а тим, хто до них звертався — двотижневе².

Справи Київського совісного суду вирізняються з-поміж решти тим, що він детально з'ясовував обставини чаклування, ставлення до нього оточуючих, аби розібратися у природі магічних явищ, які були малозрозумілими, однак приваблювали чимало людей. Часто ворожбитів передопитували безпосередньо у совісному суді. Справа про ворожку Ірину Ошумчиху, яка мешкала на подвір'ї бориспільського протопіпа Назарія Яворського, особливо зацікавила суддів, адже до неї зверталось не лише місцеве населення, а й сам протопіп (який би мав відвертати її від ворожбитства!) та військовий товариш Афендик. Уміння й здатність ворожити передалося їй від матері, робила вона це на хлібові, який кидала на воду, і в такий нехитрий спосіб давала відповіді на болючі питання: кількість вкраденого добра, можливості його повернути, хто насправді винний, якщо підозри падали на сусіда, односельця чи зайду тощо. Потрапила вона до суду за скаргою однієї з жінок — причому спершу до Остерського нижнього земського суду, який, не вникаючи у суть справи, а лише відібравши показання І. Ошумчихи, припровадив її, передавши порушену справу, до совісного суду в Київ. І поки вона там упродовж двох місяців перебувала під вартою, були допитані очевидці та учасники ворожіння (зокрема ті, у кого зник кінь, речі, гроші), які під присягою засвідчили його результативність. Жоден із допитаних не вбачав у вчинку ворожки злочину, більше того — усі свідчили, що ворожіння І. Ошумчихи не мало «злых действий и одобрили её состояние»³. Київський совісний суд виніс рішення, що засновані на легковір'ї, пов'язаному з обманом, дурістю та невігласством, дії І. Ошумчихи хоч і протизаконні, проте все ж не мали злих намірів і не становили загрози суспільству, відтак ураховуючи людські слабкості та керуючись гуманними принципами, а також побоюючись можливих порушень громадського спокою, як покарання їй зараховувалося перебування під вартою під час слідства. А для того, щоби відвернути її саму та людей з її оточення від ворожіння, І. Ошумчиха мала відбути публічне одноразове покаяння та привселюдно визнати своє гріхопадіння. Після цього ворожка передавалася на поруки⁴.

¹ ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 100.

² Шандра В.С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст.: структура та судові практики // Український історичний журнал. — № 2009. — № 2. — С. 93; ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 105.

³ Цит. за: Андрієвский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782) // Киевская старина. — 1891. — Кн. 7. — С. 126.

⁴ Андрієвский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782). — С. 127.

Подібні справи розглядалися совісними судами впродовж всієї першої половини XIX ст., зокрема серед них кілька кваліфікувалися як забобони. Так, Дубенський повітовий суд у 1837 р. передав на розгляд Волинського совісного суду справу про вкидання до покинутого колодязя трьох хлібин, що нібито мало збільшити надої в корів. Оскільки за цим забобонним учинком совісний суд не вбачав недоброго наміру чи чаклування, то селянці Христині Романюковій, яка цим займалася, покарання не присуджувалося, її лише застерegli на майбутнє¹.

Схожою була й справа, що надійшла з Рівненського земського суду на розгляд Волинського совісного суду. Її в 1838 р. було порушено проти Тетяни Дідухової з села Пісків, яка «употребляла волшебство». І хоча вона сама зізналася у чаклунстві, однак підтвердити, що її дії мали злочинний, антигромадський характер, суду не вдалося. Більше того, односельці поведінку Т. Дідухової схвалювали, проте совісний суд таки визнав її винною в діях, що суперечили релігії. Та й сама підсудна не виявила міцної прихильності до християнської віри, а тому для очищення власного сумління й запобігання подібного в майбутньому чаклунка повинна була відбутися духовне покаяння. Оскільки йшлося про регіон, де співіснували різні конфесії, суд указав на її «греко-російське» віросповідання, поклавши відповідальність за дотримання покути на місцеву духовну консисторію².

Натомість інший совісний суд, Чернігівський, за заломки жита на полі, що належало прем'єр-майорові Василеві Красовському, присудив козачку із села Білоуса Євдокію Ющенкову до відповідальності на основі указу від 10 лютого 1763 р., щоправда, не зазначивши, за якою саме статтею³. Цей вид чаклунства — заламування стебел колоскових культур на полях — був досить поширеним і його П. Литвинова віднесла до особливого відьомства, яке викликало у людей страх через можливу смерть і хворобу⁴. Зокрема, за нього притягувався до відповідальності й 50-річний знахар Іван Мороз із села Жири Ковельського повіту. Власник поля, що й повідомив повітовий суд про цей учинок, як міг протидівав магічним діям, читав «Отче наш», однак перемогло бажання врятувати свій врожай. Дванадцять опитаних селян засвідчили, що І. Мороз — лиха людина, п'яниця і сам «прибрав» собі знахарство. Це й вплинуло на присудження йому суворішого покарання — крім церковного покаяння ще й десять ударів різками⁵.

¹ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 66.

² ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 321, 1368.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 87. Указ від 10 лютого 1763 р. називався «О порядке производства уголовных дел по воровству, разбою и пристанодержательству», та був спрямований на зменшення часу досудового утримання злочинців (див.: ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 16: С 28 июня 1762 по 1765 г. — № 11750).

⁴ Литвинова П. Закрутки и заломки // Киевская старина. — 1899. — Кн. 3. — С. 139.

⁵ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1149.

У 1836 р. Подільський совісний суд розбирав справу, порушену губернським правлінням і яка вже розглядалася судовою карною палатою. Суть її полягала в тому, що дві дворянки — Магдаліна Русецька (24 роки) і Марія Замрикітова (18 років) — ворожили й віщували події. А коли кілька разів їх пророкування підтвердилися, вони зажили слави серед місцевого населення. Поліція виявила, що підсудні вдавалися до таких магічних дій, як «збирання» слідів і «замазування» їх у печі, зрізання волосся, збирання поту і підмішування його у настої з дуже отруйної трави чемериці тощо. Саме використання отрути зумовило ретельне ставлення поліції до розслідування — виготовлені ворожками порошки було надіслано до Подільської лікарської управи на лабораторні аналізи. Суд призначив покарання (схвалене губернатором): після утримування під вартою ворожок повертали в колишнє місце проживання, де їм на певний час обмежувалася свобода переміщення. Крім того, на них накладалася церковна покута, що її, як і належні духовні настанови, мав забезпечити місцевий священик¹.

За віщування до судової відповідальності було притягнуто й селянку з Ямпільського повіту Феодосію Комишину, яка провістила пожежу в будинку поміщиці Аснашевої. Повітовий суд, що з'ясував причини пригоди, допитав її та встановив, що вона вже давно практикує чаклування та ворожіння. Подільська духовна консисторія, за вимогою совісного суду, розпорядилася, аби місцевий священик переконав Феодосію, що, ворожачи, вона порушує істини християнського віровчення². Потреба з'ясувати, хто спричинив пожежу, провокувала появу тих, хто міг «провістити» її винуватців. Таких звернень до віщунів було чимало³, що свідчило не на користь поліції, якій не дуже-то й довіряли через низьку ефективність її діяльності.

Подільський земський суд, порушивши відповідну справу, за нібито надприродні здібності притягнув до відповідальності селянського дванадцятирічного сина Якова Василькова з села Жердя Кам'янецького повіту. Свідчення 12 односельців і допит самого хлопчика переконали совісний суд, до якого потрапила справа, що бідність його батьків, котрі, власне, і пустили поголос про винятковий хист дитини, і аж ніяк не вроджена здатність віщувати, «виявлена» в нього якимось зайдою, літнім чоловіком, стала причиною того, що до Я. Василькова по допомогу почали масово звертатися люди. У результаті Подільський совісний суд заборонив хлопцю передрікати майбутнє, поклавши відповідальність за це на його батьків⁴.

Схожою була й справа Волинського совісного суду 1839 р., коли розбиралися віщування малолітнього (13 років) селянського хлопця Якова Підгайчука

¹ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХМО). — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 1.

² ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 30.

³ У 1853 р. Заславський земський суд передав на розгляд Волинському совісному суду справу чаклуна Івана Котужанського, який «спеціалізувався» на називанні призвідників пожеж (див.: ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 19).

⁴ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 79.

із села Глинки Рівненського повіту. У результаті ретельного розслідування, проведеного земським судом, було встановлено, що хлопець називав крадіїв майна і худоби у селян, відтак до нього зверталось чимало людей. Можливо через конкуренцію (або й бажання з'ясувати істину) поліція вирішила достеменно розібрати цю справу, яка, передана до совісного суду, багата на деталі та життєві подробиці. Отже, нічим не примітний юнак після перенесеного внаслідок хвороби безпам'ятства почав віщувати. Його оглядав штаб-лікар, за ним вели шеститижневе спостереження в рівненській градській лікарні, однак медики не виявили жодних відхилень у здоров'ї. Не обмежуючись цим, поліція провела допити тих, з ким спілкувався віщун, зокрема з його власником та батьками. Десять селян присягнули, що знають Я. Підгайчука з найкращого боку, а сам він дав свідчення про себе та підпису, що його допитували без упередженості. Розгляд справи прискорила скарга селянина Івана Добровольського з сусіднього Острозького повіту, на якого свого часу вказав Я. Підгайчук як на палія хати іншого селянина, Пантелеймона Гуменюка. Причому вказав, звичайно, без прізвища, а як на власника рябого вола. А оскільки вола такої масті ніхто більше не тримав, то захищаючи своє чесне ім'я, той спеціально приїжджав на зустріч із хлопцем, який повторив своє попереднє твердження. Це спонукало безневинного селянина звернутися до острозького справника, який саме проїжджав його селом. Таким чином, два повітові суди об'єдналися у своєму дізнанні й дійшли висновку, що плата за віщування, яку отримував Я. Підгайчук, змушувала його займатися подібними «пророкуваннями». Цієї думки дотримувався і Волинський совісний суд, поставивши хлопцеві у провину порушення громадського порядку, зваблення простих людей фальшивими пророцтвами та визначивши йому покарання — десять ударів різками за місцем проживання. Місцевому священикові ставилося в обов'язок переконувати Якова у шкідливості його дій¹.

Про потребу державного судового втручання, особливо у тих випадках, коли, довірившись ворожбитові, люди не мали очікуваного результату, яскраво свідчила справа Чернігівського совісного суду, розглянута в 1787 р. Тоді до Гадяцької нижньої розправи звернувся андріяшевський козак Данило Іванченко зі скаргою на Кіндрата Ульяновченка, який називав імена злодіїв та місце приховування вкрадених речей. До цього його спонукало зникнення власних грошей (24 руб. 40 коп.), що трапилося з ним у Гадячі. К. Ульяновченко дав скаржникові пораду — відібрати у своїх товаришів присягу, що вони не крали в нього грошей і, повернувшись на місце крадіжки, чекати, що вони самі з'являться. Проте дива не сталося, гроші безслідно зникли. Совісний суд виніс у цій справі просте рішення — передати ворожбита на поруки родичам, застерігши, щоби він надалі утримувався від шарлатанства².

¹ Див. додаток документ 9; *Шандра В.* Совісний суд в Україні кінця XVIII — першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди // Український археографічний щорічник. — К., 2009. — Т. 16/17. — С. 546–550.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 215. — Арк. 54.

Порушена Літинським повітовим судом справа про ворожіння по руці проти селянки з Яцковець Агафії Гончаручки також була передана до Подільського совісного суду. Оскільки підсудна сама зізналася, що займається ворожінням, це кваліфікували як незначне порушення, тож жодного покарання вона не зазнала¹. Подібною була й справа, надіслана до Чернігівського совісного суду з Прилуцького повітового суду про ворожіння на kwasолі Уляни Назаренкової, порушена зі слів козачки Марії Плаксової, синові якої підсудна так і не змогла вказати, хто ж поцупив бджіл з його пасіки. Під час слідства з'ясувалося, що 35-річна піддана прапорщика Кулябки У. Назаренкова із села Щуровки ще до звернення до неї з приводу злочасних бджіл назвала, хто вкрав кобилу та пару волів. Успішними були також ще кілька подібних звернень. Шкоди у своїх діях вона не вбачала навіть тоді, коли її соромив священник. Лише у совісному суді повідомила, що в такий спосіб вона змогла, будучи незаможною й потерпаючи він тогорічного недороду, уникнути злиднів. Суд узяв до уваги її щирість, постановивши віддати ворожку на поруки родичам, які б заохочували в ній працьовитість, добрі звичаї та пристойну поведінку, за дотриманням чого мав наглядати нижній земський суд².

Ворожінням на картах у містечку Радзивиліві займалася 45-річна єврейка Фрейда Васертрейгерова, по допомогу до якої досить активно зверталася місце-ве населення, особливо після того, як вона один раз назвала винуватця покражі худоби. Під час розслідування було відібрано свідчення 12 місцевих євреїв, які підтвердили, що та ворожить не лише на картах, а й на kwasолі. Помічницею підсудної була «вольноживущая» К. Царська, яка збирала з «клієнтів» гроші. Оскільки остання у ході слідства померла, совісний суд виніс рішення лише по Ф. Васертрейгерівій, якій було зроблене зауваження й попереджено, щоби надалі вона утримувалася від ворожіння³.

Як встановив І.Ф. Рибаків, Полтавський совісний суд удався також до покарань псевдознахарів, не пояснивши, щоправда, різниці між останніми та знахарями, що лікували різними немедичними засобами. Як правило, їх сікли різками і саджали до в'язниць⁴. За нашими спостереженнями, до совісного суду потрапляли лише ті справи, що їх як карні вирішували повітові суди, і які, потрапивши на апеляцію до судових карних палат, передавалися для остаточного з'ясування до совісного суду. Траплялося, що судам не вдавалося довести, що знахарство мало злочинний характер. Принаймні так було у справі державного селянина із Борисоглібівки Івана Царика, якого в 1837 р. запідозрили, що внаслідок його знахарювання помер унтер-офіцер Новомиргородського уланського полку Дмитро Сергієнко. Розслідування не дало чіткої відповіді про його провину, а сам він її

¹ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 18.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 232. — Арк. 30.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 34.

⁴ Рибаків І. Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. — С. 43.

не визнав. Дев'ятеро селян, засвідчивши його знахарські здібності, заявили, що вони ніколи не завдавали людям шкоди, а поведінку підсудного кваліфікували як добропорядну, із тверезим способом життя. Чернігівський совісний суд, посилаючись на ст. 202 Зводу карних законів Російської імперії, виніс рішення звільнити його з ув'язнення, повернути в колишнє місце проживання та заборонити займатися знахарством, за чим мав наглядати сільський уряд¹. Згадана стаття доповнювала катерининське законодавство, підтверджуючи, що чаклунство та чарування є обманом і забобонами, у природі яких — невігластво, ошуканство й шахрайство. Проте в ній уже наводилися різні їх прояви, узагальнені совісними судами за час відповідної практики, як-от креслення на землі, паління, залякування потворами, віщування на повітрі й воді, тлумачення снів, пошуки скарбів за допомогою чарів і привидів, нашіптування на папір чи траву тощо².

Розумів потребу судового втручання також поміщик Добриня, до якого в 1854 р. звернулась одна з його селянок, запримітивши, що її невістка готує зілля, яким, нібито, збирається отруїти її сина й свого чоловіка. За цим повідомленням пристав ініціював розслідування, а Житомирський повітовий суд передав вузлики із зіллям на аналіз провізору Волинської лікарської управи. Речовина виявилася не отруйною, та й допитаний син став на бік своєї 26-річної дружини Анни, заявивши, що вона його любить і не збиралася труїти. Місцеві селяни під присягою підтвердили його показання, а тому совісний суд, спираючись на зібрані факти, виніс ухвалу, що невістка невинна та «от наказания свободна»³. У цьому випадку радше маємо справу зі звичайним сімейним конфліктом.

Натомість справа того ж таки 1854 р. про селянина з Іванівців Брацлавського повіту Подільської губернії Федора Ломегу, який, згідно з матеріалами проведеного приставом розслідування, кілька разів поспіль розкопував могилу повішеного хлопчика, сповнена справді глибоких забобонів. Про плондрування поховання, як і про те, що він при натопві бив мертве тіло різками та забивав у нього осиковий кілок повідомила у земський суд мати нещасного небіжчика — Марія Якименкова. Крім поліції земського суду, яка детально розслідувала справу, допитавши самого 32-річного Ф. Ломегу, провівши очну ставку з селянами з натопву та оглянувши могилу, справу розглядала Подільська карна палата і врешті совісний суд, котрий виніс остаточний вирок, схвалений цивільним губернатором. Ф. Ломега за свої спотворені уявлення, що похований без дотримання християнського обряду хлопчик після смерті нібито «ходить» селом, лякаючи людей, а також за спробу в такий спосіб викликати дощ, про що він дізнався від старожилів, отримав покарання — 50 ударів різками в Брацлавській градській поліції⁴. Утім, практично за таку саму провину 33-річний селянин Оникій Захарченко практично не зазнав покарання.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 247. — Оп.1. — Спр. 25. — Арк. 38.

² Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — Ст. 202. — С. 72.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 59.

⁴ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 2–150.

Волинський совісний суд, що розглядав його справу, надіслану з однойменного повітового земського суду, 25 вересня 1839 р. лише роз'яснив, що забивання вільхових кілків у гріб повішеного свідчить про глибоке невігластво. Очевидно, таке рішення совісного суду зумовлювалося щиросердним зізнанням О. Захарченка у всіх своїх діях. Він пояснив, що, забиваючи кілки (один у горлянку, другий — в «ядра»), прагнув позбавити людей страху перед покійником, який, мовляв, бродить світом, переслідуючи односельців. Причому на допиті він спершу заявив, що діяв за намовою місцевого священика, але потім відмовився від цього свідчення¹.

Розкопування могил каралося жорсткіше, ніж віщування та ворожіння. Так, у 1854 р. у селі Терноватій Балтського повіту Подільської губернії за наказом соцького й за участю місцевого дячка проходив обряд поливання викопаного тіла потопельника, що, за народними уявленнями, мало викликати дощ. Справу розбирав совісний суд, за рішенням якого соцького та інших активних учасників на півроку було відправлено в гамівний будинок².

Відповідно до вимог закону вчинив Волинський совісний суд, коли 1836 р. розглядав справу, що надійшла з Новоград-Волинського повітового суду про вїйта економії з села Сюмаківки, який, аби викликати дощ, топив селянок у викопаній ямі. Його дії було розцінено як «противные человечеству и закону». За покарання суд визначив не лише традиційну церковну покуту, а й привселюдну порку: вїйтові 40, а його спільникам — по 10 і 20 ударів нагайкою. Крім того, підсудного усували з вїйтівства³.

Окрему категорію становили справи про скотолозтво, причому кожного разу совісний суд сумнівався, чи його це компетенція, і як їх кваліфікувати — чи то фізіологічна вада, відхилення від норми, або прояв недоумкуватості та глупства? Якщо суд схилився до останнього трактування, то приймав справу до розгляду, адже у цьому випадку вона підпадала під ст. 399 «Учреждений для управления губерниями...». Так було, коли в 1785 р. до Чернігівського совісного суду надійшов рапорт від Прилуцької нижньої розправи, в якому йшлося про козака Михайла Зленка, викритого у скотолозтві. Допитаний у совісному суді, він у всьому зізнався та пояснив свої дії дурістю, невіглаством, а також нестриманістю та відсутністю «законного жития» з власною дружиною⁴. Останнє й вирішило долю М. Зленка, оскільки, маючи дружину та дітей, його вчинок розцінювався як карний, відтак він підлягав юрисдикції не совісного суду, а розправи, де покарання було набагато жорсткішим.

Катерина II, пропонуючи поділ справ у совісному суді на кілька категорій, можливо, і не сподівалася, що до однієї й тієї самої особи можна буде застосувати

¹ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. Запис протоколу засідання суду від 25 вересня 1839 р.

² ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 71.

³ Шандра В.С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст.: структура та судові практики // Український історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 93; ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 210.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 148.

декілька санкцій. Саме такою виявилась одна з перших справ Київського совісного суду в 1782 р. Надійшла вона з Київського земського суду й стосувалася селянки з села Старого Явдохи Дубогреєвої, яка, живучи на господарстві свого двоюрідного брата, сама про себе свідчила, що має унікальні здібності, зокрема може накликати морози, і, мовляв, небувалі холоди, що тоді пошкодили посіви — це справа її рук. Совісний суд зажадав дорозслідування, аби на місці розібратися з її чаклунством. Запрошеному священику Я. Дубогреєва так нічого довести й не змогла, зате суд переконався, що вона таки несповна розуму, і відправив жінку в божевільню¹.

В інших випадках за поширення про себе такого характеру чуток совісний суд міг присудити тілесні покарання. Прикладом може служити справа, порушена у Волинському совісному суді в 1854 р. з ініціативи священика, який звернувся до губернського правління з тим, що серед його парафіян об'явився поміщицький селянин, 27-річний неписьменний Ф.І. Білоусюк, який поширював про себе забобонні чутки, що він, мовляв, вампір, і що падіж худоби, який тоді вразив село — це справа його рук. У цьому випадку совісний суд удався до серйозного покарання — винному присудили 50 різок та церковну покуту².

Совісний суд не поспішав давати правову оцінку фактам, а також вчинкам, якщо вважав, що вони не мають відношення до його компетенції, тоді як місцеві суди намагалися передати їх на розгляд саме совісного судочинства. Зокрема, так було зі справою, порушеною Козелецькою нижньою розправою, яка звинуватила Параску Кордашеву-Прусиху в чаклуванні, адже та готувала зілля, що спричинило «обезумление» козака Трохима Плюща. З'ясувавши обставини, Київський совісний суд дійшов висновку, що у справі відсутні «колдовство и суеверие», та повернув її до Козелецької нижньої розправи³.

Таким чином, совісні суди, особливо катерининського періоду, досить ретельно ставилися до розгляду справ про чаклунство, віщування й чародійство, намагаючись розрізнити їх найперше за ознакою шкідливості для оточуючих. Аби переконати населення, що чаклунство насправді не що інше, як звичайнісіньке шарлатанство, совісні суди посилалися на матеріали розслідування, під час якого поліція зверталася до медицини. Ставлення місцевої людності до чаклунів та знахарів, як правило, різнилося — хтось їм безумовно довіряв, а хтось від «магічних» дій і постраждав. Саме останні найчастіше ініціювали звернення до влади з приводу покарання таких людей. Перебирання державою на себе давніх церковних повноважень у цьому питанні свідчило про широке розуміння верховною владою своїх завдань щодо спільного з церквою наступу на забобони. Населення українських губерній із розумінням поставилося до цих завдань, підтримавши починання влади, відтак совісні суди досить успішно вирішували подібні справи.

¹ Андрієвский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782) // Киевская старина. — 1891. — Кн. 7. — С. 124–125.

² ДАЖО. — Ф. 21. — Оп.1. — Спр. 42. — Арк. 53.

³ Андрієвский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782). — С. 127.

4.3. Злочини підлітків та душевнохворих

Мета покарання полягає не в катуванні та муках, а в тому, щоби не дозволити злочинцеві завдавати шкоди суспільству, а також стримувати від цього інших¹.

4.3.1. Покарання гріхом, різкою та засланням

Вік малолітніх злочинців став тим критерієм, за яким учинені ними порушення відмежовували їх від дорослих, становлячи у судових практиках окрему групу справ. За судовою реформою Катерини II в Росії вперше з'явився суд, який спеціально займався дитячою злочинністю. Його створення було результатом благотворного впливу ідей західного гуманізму, тих глобальних змін у ставленні до дітей, які пережила Європа в добу Просвітництва. Згідно з ними, до неповнолітніх злочинців слід ставитися по-особливому, не як до дорослих, зважати на вік, адже діти не здатні повною мірою осмислити власні вчинки та їх наслідки. Відповідно й покарання мало відрізнятися від застосовуваного щодо повнолітніх. У докатерининських законодавчих нормах, як в українських, так і в російських, діти каралися нарівні з дорослими. Однак в «Учреждениях для управления губерний...» підліткова злочинність виявилася найменш артикульованою, можливо, через те, що верховній владі важко було перекласти просвітницькі ідеї на механізми державних інституцій. На її переконання, достатньо було створити совісний суд і наділити його законодавчим актом, на основі якого судді могли б більш кваліфіковано вирішувати цю категорію справ. Аби совісні суди не випадали із загальної судово-правової системи держави, вони послуговувалися тими самими законами, що й решта. Утім, уже при їх заснуванні суддям, розглядаючи вчинені дітьми карні злочини, рекомендувалося керуватися сенатським указом від 26 червня 1765 р., в основі якого лежало схвалене верховною владою положення від 2 травня того ж року², де визначався граничний вік, з якого починалося повноліття, наступала карна відповідальність (17 років — як для юнаків, так і для дівчат) та встановлювалася градація покарань для малолітніх. До 10 років діти вважалися неправоздатними, не підлягали покаранню, а віддавалися батькам, родичам або поміщикам; поліцейський нагляд за їх поведінкою не встановлювався. З 10 до 15 років вони отримували покарання різками. Від 15 до 17 років їх карали батогами («плетьми»). Про всі карні порушення малолітніх злочинців вимагалось доповідати у Сенат³.

¹ Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях. — Москва, 1939. — С. 243.

² ДАХмО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 2.

³ Маслійчук В.Л. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 41; ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 17: 1765–1766. — № 12424.

У тексті «Учрежденный для управления губерний...» Катерина II, не відступаючи від указу 1765 р., звертала увагу суддів на принципи гуманності, поваги та ставлення до злочинця як до ближнього. Ішлося також про необхідність зважати на обставини, за яких було скоєно злочин. Контроль за рішеннями совісного суду залишався за державним чиновником — губернатором, який у разі незгоди з судовою ухвалою міг через міністра юстиції апелювати до імператора.

Розгляду питань дитячої злочинності совісні суди приділяли надзвичайно багато уваги. Із розвитком держави та судівництва верховна влада вдосконалювала законодавство щодо малолітніх правопорушників, відкинувши деяку поблажливість катерининських часів. Формування дисциплінарного суспільства, що стало головною рисою політики Миколи I, найперше проявилось при укладенні «Свода законов уголовных», куди практично без змін було перенесено статті про совісний суд з «Учрежденный для управления губерний...»¹. Спираючись на вимоги Катерини II щодо відповідальності неповнолітніх удосконалювалася відповідність між їх правопорушеннями й видами покарань. Справи ж про найтяжчі злочини, які каралися каторгою та батогами, контролювалися Сенатом і надсилалися до Санкт-Петербурга на схвалення².

В «Уложениях о наказаниях уголовных и исправительных» (1845 р.) впроваджувалася нова вікова градація, згідно з якою змінювалася й система покарань. Діти до 7 років не каралися, а віддавалися батькам «для вразумления», від 7 до 10 років вважалися неповнолітніми і каралися відповідно до їх віку та вчиненого злочину. Карна відповідальність запроваджувалася з 10 років, а вік повноліття тривав до 21 року. Значно гнучкішою ставала система покарань, яка враховувала збитки, заподіяні злочинцем, а також зменшувалася різниця в покаранні між неповнолітніми й повнолітніми, які вчинили тяжкі злочини, та за які позбавляли прав стану³. Запропоновані схеми покарання, що спиралися на життєві ситуації, змушували суддів урахувувати норми закону, позбавляючи їх можливостей самостійно пропонувати, як карати малолітніх і неповнолітніх порушників. Пильніша увага зверталася на малолітню злочинність та пропонувалися нові норми для покарання, якими мав керуватися у своїй діяльності совісний суд. У третьому розділі «Уложениях о наказаниях уголовных и исправительных», який мав назву «О определении наказаний по преступлениям», передбачалося враховувати обставини, що зменшували провину та, відповідно, розмір покарання.

Серед іншого було уточнено поняття малоліття та неповноліття підсудних і запропоновано нову вікову градацію для цієї категорії правопорушників. До першої відносилися діти від 7 до 10 років, які порушують норми через нерозуміння своїх обов'язків, а тому не підлягають покаранню. Їх слід віддавати під

¹ Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 1343–1357.

² Там же. — С. 42.

³ Уложения о наказаниях уголовных и исправительных // Российское законодательство X–XX веков. — Москва, 1988. — Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. — С. 193, 202, 215, 217, 321–322.

нагляд батьків чи родичів, які мали б, виправляючи їх поведінку, наставляти на добрі вчинки. Рекомендувалося вдаватися до послуг духівників, священнослужителів. Ці ж засоби впливу пропонувалися й для дітей від 10 до 14 років — якщо вони вчинили злочин, не розуміючи його наслідків. Натомість карати їх слід було за свідомі дії (проте й у цьому випадку покарання пропонувалося пом'якшене).

**Порівняльна таблиця покарань дорослих і дітей 10–14 років
(за «Уложением о наказаниях уголовных и исправительных»)**

Покарання дорослих	Покарання дітей 10–14 років
<p>Позбавлення прав стану, тілесні покарання катом, заслання на каторжні роботи.</p> <p>Позбавлення прав стану, тілесні покарання, заслання до Сибіру на поселення.</p>	<p>Позбавлення прав стану, заслання до Сибіру на поселення без тілесних покарань.</p> <p>Ув'язнення на 5–8 років без тілесних покарань у монастир відповідно до віросповідання або в будинок примусової праці з окремим від дорослих утриманням.</p> <p>Ув'язнення в монастирі від 2 місяців до 1 року або в будинку примусової праці з окремим від дорослих утриманням на 5–8 років.</p>
<p>Позбавлення особистих та набутих станових прав і переваг, заслання до Сибіру та в інші віддалені губернії або віддача до виправних арештантських рот цивільного відомства чи в будинок примусової праці.</p> <p>Віддача до будинку примусової праці.</p>	<p>Домашні виправні покарання.</p>

Категорія неповнолітніх злочинців зазнала суттєвих змін через подовження граничного терміну повноліття на чотири роки, відтепер це був віковий зріз від 14 до 21 року. Для цих порушників запроваджувалися ті самі покарання, що й для повнолітніх, із деякими винятками. Якщо злочинець карався позбавленням усіх прав стану, у цьому випадку фізичні покарання неповнолітніх здійснював не кат, а поліцейські службовці, і били не батою, а різками. Термін примусових робіт скорочувався на третину. Безстрокові каторжні роботи на рудниках замінювалися на двадцятирічні. За менш тяжкі злочини неповнолітні віддавалися у військову службу рядовими, а за інші — їх також карали, проте розмір покарання за визначенням суду зменшувався на два ступеня. Окремо йшлося про неповнолітніх, які брали участь у злочинах разом із дорослими. Суд зважав на цю обставину, зменшуючи розмір покарання. При вчиненні злочину повторно неповнолітні втрачали право скористатися зменшеним покаранням¹.

¹ 1845 г., августа 15. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. — С. 201–203.

Порівняння норм покарання для дорослих і дітей свідчить, що при їх кодифікації верховна влада не надто зважала на вік та найчастіше вдавалася до ув'язнення як форми розплати за нерозсудливі вчинки. Цей висновок, якого дійшов петербурзький совісний суддя, граф В.П. Орлов-Давидов, спонукав його порушити питання про скасування цього закону, або хоча б зменшення покарання. Тим більше, що з набуттям з 1 травня 1846 р. чинності «Уложения о наказаниях...» потік справ збільшився вразі, унаслідок чого зросло число неповнолітніх, яких за незначну крадіжку віддавали у рекрути. Совісний суд, на думку В.П. Орлова-Давидова, почав втрачати своє первісне призначення як місце примирення й посередництва, набуваючи рис «величезного кримінального присутствія». Очевидною була неспівмірність провини та покарання¹.

30 листопада 1850 р. Державна рада повернулася до питання про вік неповнолітніх злочинців — цього разу на вимогу Міністерства юстиції, і не в останню чергу через наполягання петербурзького совісного судді В.П. Орлова-Давидова, детально розглянувши його на спільному засіданні департаменту законів та загального зібрання. До малолітніх відносилися правопорушники, котрі на момент вчинення злочину мали не більше 14 років, і розгляд їх справ здійснювався лише совісним судом. Їх покарання не передбачало позбавлення прав стану й висилання на каторжні роботи чи на поселення до Сибіру. Остаточне рішення совісного суду оголошувалося батькам та опікунам із правом апеляції впродовж чотирьох місяців. Вироки, що стосувалися тяжких злочинів, учинених малолітніми, подавалися на ревізію до Сенату через губернатора. Більш детально розглядалися правопорушення, в яких разом із дорослими брали участь і неповнолітні. У цьому випадку їх підсудність з'ясовувалася на спільному засіданні судових палат із членами совісного суду, однак лише останній наділявся правом стверджувати, наскільки свідомою була участь малолітнього у злочині, відштовхуючись від чого встановлювалася міра покарання. На розмір покарання впливав не лише вік, а й соціальне походження правопорушника. Згідно з цим рішенням, неповнолітніх злочинців (від 14 до 21 року), якщо за соціальним походженням їх не можна було карати тілесно, а категорія злочину підпадала під позбавлення прав стану, били різками (щоправда, вони одержували вдвічі меншу кількість ударів). Частина справ випадала з юрисдикції совісного суду й передавалася поліцейським управлінням.

Цей висновок Державної ради вніс значні корективи у систему покарань дітей і підлітків. Менше уваги зверталось на їх станове походження, за винятком привілейованої верстви. Для цього норма покарання, виписана для дорослих в «Уложении о наказаниях...», зменшувалась з огляду на вік неповнолітніх злочинців та обставини скоєння правопорушення. Совісні суди отримали більш прав для проголошення остаточного вироку для 14-річних злочинців.

¹ Орлов-Давыдов В. Воспоминания совестного судьи (1848–1852) // Русский архив. — 1880. — Кн. 2. — С. 401, 403.

Передбачалось обов'язкове ревізування цих справ карними палатами та прокурорами, які звертали увагу найперше на наявність підписки, що дітей допитували неупереджено¹.

Слідство у дитячих злочинах здійснювали градська та земська поліції, які оформлені у справи результати розслідування надсилали до совісних судів². Малолітні, якщо вони проходили у справах разом із дорослими, в обов'язковому порядку під вартою доставлялися для очних ставок і передопиту у совісний суд. Утримували їх окремо від дорослих. Про покарання та передачу малолітніх злочинців на поруки поліція доповідала совісному суду.

За видами дитячі злочини практично нічим не відрізнялися від дорослих, адже жили ці правопорушники в дорослому світі й копіювали поведінку старших. І все ж за діловодними справами совісних судів спробуємо їх згрупувати, щоби виявити, які з них були найбільш притаманні дітям. Найпоширенішим злочином серед малолітніх стали крадіжки. Обставини їх скоєння місцева поліція з'ясувала досить ретельно, зокрема у тих випадках, коли покража була значною — відповідно й покарання призначалося суворіше. Найчастіше підлітки крали коней, волів, бичків, гроші, взуття, кінську упряж (хомути, вуздечки), полотно, рідше — годинники, плащі, голубів, мед, вулики, а також курей і гусей. Були й неординарні покражі — наприклад, липовий лубок із приватного лісу.

Рішення Волинського совісного суду 1839 р. про покарання учня губернської гімназії у Житомирі Антона Чоповського — взірцеве для відтворення можливостей совісних судів у встановленні ступеня провини та визначенні виду покарання. Суддівська колегія, продемонструвавши знання дитячої психології, запропонувала виважений вирок. Отже, 15-річний гімназист, набравши в борг морозива, не зміг вчасно за нього розрахуватися. Поцупивши в губернського архітектора золотий кишеньковий годинник, він сподівався продати його та сплатити вартість морозива розноснику, який уже почав був погрожувати доповіді гімназійному начальству. Невміння зіставити ціну золотого годинника та морозива, таких спокусливих для дитини ласощів, вказувало на розгубленість підлітка, якою скористався дорослий продавець морозива, і замість того, щоби повідомити про борг директорів гімназії, він узяв у неповнолітнього хлопця крадений годинник для продажу. Аби не зламати ще не зіпсовану дитячу душу, юнакові за покарання було зараховано всі ті переживання, яких він зазнав, зокрема відрахування з гімназії, перебування у в'язниці, сором за свій учинок. Батькові хлопця ставилося в обов'язок краще виховувати сина. Також було зауважено ганебний учинок розносника морозива, про який Волинський совісний суд повідомив городовий магістрат Житомира, передавши туди сформовану судову справу³.

¹ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1851. — Т. 25. — Отд. 2: 1850. — № 24633.

² *Кнорринг Н.Н.* Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. — С. 31.

³ Див. додатки док. 8: ДАЖО. — Ф. 21. — Оп.1. — Спр. 8.

Проте, звісно, не всі рішення совісних судів відзначалися такою розважливістю та поміркованістю. Так, у справі Київського совісного суду 1790 р., яка надійшла від миргородського городничого князя Пхеїдзе, ішлося про покражу малолітніми (13–16-річними хлопцями) гусей і курей. Незважаючи на буденність злочину, совісний суд провів передопит і з'ясував, що крали вони «по глупости и несовершеннолетию», що вимагало відповідного покарання — побиття різками: найстаршого «побольше», а менших — «умеренно». Інколи, замість точної кількості ударів, писали — побити «покрепче»¹. Про покарання, що його здійснювала поліція, доносилося совісному суду, а при передачі злочинців на поруки поміщикаві застерігалось, що він несе відповідальність, аби вони надалі стримувалися від подібних вчинків та жили чесно. Копія рішення про поруку поміщика передавалася губернському правлінню або губернаторові². У такий спосіб держава покладала на конкретні місцеві органи нагляд за місцевою ситуацією, яка й змушувала поміщика відповідати за морально-правовий клімат в його маєтку.

За спостереженнями В.Л. Маслійчука, на Слобожанщині періоду намісництва найпоширенішим видом дитячих злочинів, якими займався Харківський совісний суд, була крадіжка коней, адже саме тут формувався ринок конярства, а багатьох підлітків захоплювала швидка їзда верхи. Зауважено й вплив циганської присутності, як і можливість завдяки продажу крадених коней швидко збагатитися та втекти до Степової України³.

Чернігівський совісний суд до крадіжок малолітніх злочинців ставився суворіше, особливо тоді, коли вони не визнавали своєї провини, очевидної для суду, та аби зняти з себе відповідальність обмовляли інших. Саме такою була поведінка підданого дійсного таємного радника, сенатора П.В. Завадовського — 14-річного Кузьми Жирченка із села Товкачівки Прилуцького повіту, який украв на ярмарку в ічнянського міщанина три пари чобіт та шматок ремня. Щоби довести його провини поліція провела очну ставку, а священик — усовіщання. Урешті-решт совісний суд присудив покарати малолітнього крадія 20 різками. Відшкодувати вартість чобіт (по 1 руб. за пару) мав батько Кузьми, якому син передавався на поруки. Причому з батька бралася письмова розписка про чесне життя сина в майбутньому, за яке той відповідає (мовляв, щоби «лучше за сыном своим в поведении имел наблюдение»)⁴.

¹ Ст. 27 «Свода законов уголовных» (Санкт-Петербург, 1833. — С. 14) забороняла вживати цей зворот, вимагалось вказувати точну кількість ударів відповідно до скоєного злочину.

² ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 46, 53; ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 26.

³ *Маслійчук В.* Вияви рухливості та підліткова злочинність (конокрадство, крадіжки волів, утечі) у Харківському намісництві 80-90 років XVIII століття // *Україна модерна.* — 2010. — Ч. 6 (17). — С. 84–86.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 5–6.

Того ж 1796 року до судової відповідальності притягнувся інший малолітній — Семен Приходько, який прислужував у домі чиновника Чернігівської судової палати й украв його мундир. На своє виправдання він твердив, що в темряві помилився, не зауваживши зеленого кольору форменого одягу господаря. У цьому випадку совісний суд вирішив за потрібне провести публічне покарання його у Чернігові різками (25 ударів), про виконання чого поліція повідомила намісницьке правління¹.

У 1850 р. Подільський совісний суд розглядав справу підлітка Ксаверія Ясинецького, який украв коня. Хоча й назвав він себе дворянином, і за рішенням совісного суду не позбавлявся прав та переваг стану, проте віддавався в батальйон кантоністів із тим, що при досягненні повноліття його буде переведено на військову службу. У разі непридатності до стройової, за рішенням уже військового начальства, мав перейти до іншого виду служби, яка для рядового могла бути з вислугою².

Якщо підсудний належав до селянського стану чи був однодворцем і підлягав виселенню до Сибіру, громаді, звідки він походив, давалося право взяти такого на поруки, про що слід було винести мирську ухвалу. Утім, сільські громади не поспішали ручатися за злодійкуватих дітей, навпаки, їх прагнули позбутися, хоч би й у такий спосіб. Так, селяни дали згоду, аби однодворця Домініка Кордона, який судився Подільським совісним судом за покражі, виселили з постійного місця проживання й відправили до Сибіру³.

Були випадки, коли батьки сумнівалися у власній здатності та можливостях вплинути на дітей. Приміром, Київський совісний суд на прохання батька віддав його сина, Якова Красовського, на службу в малоросійські козацькі полки. Волинський совісний суд узяв до уваги характеристику сина, записану зі слів батька, шляхтича Луцького повіту другої категорії К. Вільчевського («вовсе худого поведения и злых наклонностей») та 10 березня 1839 р. за крадіжку коней присудив його до перебування у військовому сирітському відділенні з переходом після досягнення повноліття на військову службу. І хоча спершу йшлося про те, щоби позбавити його всіх прав стану й відразу віддати у службу, проте судді врахували його зізнання, бажання свідчити, а також ту обставину, що це був перший злочин неповнолітнього⁴.

Довірливістю й нерозсудливістю дітей часто користувалися дорослі злодії, які намовляли їх винести з дому цінні речі. Так, у 1826 р. неповнолітня донька корнета Івана Білецького — Стефанида просто віддала відставному солдатові з дружиною батьківські гроші та сувій полотна. Що мав вдіяти Чернігівський совісний суд у цьому випадку, як не витримати її під вартою при земській поліції Конотопа, аби дівчина зрозуміла, що не треба виносити чужим людям сімейне добро?!⁵

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 34.

² ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 12. — Спр. 184. — Арк. 13, 32.

³ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 184. — Арк. 17, 25.

⁴ ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 87; ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8.

⁵ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 13.

Розмір покарання за злочинство присуджувався, ураховуючи можливість повернення вкраденого та зізнання у крадіжці. Чернігівський совісний суд, визначаючи покарання, намагався його зробити публічним, аби іншим була «наука» — не красти. 17-річна козачка Явдоха Саловна, справа якої розглядалась спершу в Гадацькому нижньому суді, а потім — у Гадацькій розправі (1795 р.), уже мала за своїми плечима дві крадіжки. Спершу вона поцупила в єврея Мойсея Абрамовича, котрий утримував «питейную продажу», 1 руб. 80 коп., а потім у підданого графа К.Г. Розумовського Федора Ляха — речі на 3 руб. 40 коп. Зізналася після умовлянь священника, повернула частину грошей, а суд, звільнивши її з-під варті, розпорядився покарати привселюдно в рідному селі Хитцях 25 різками із передачею на поруки родичам, які б напучували неповнолітню дівчину на чесне життя в майбутньому¹.

«В острах другим» 15 різками привселюдно карався 13-річний міщанський син, який, аби вкрати 50 руб. у грекині Софії Білоусової, коли смеркло, заліз на дах, а вже вночі пробрався до комори. Проте невдаха-злочій там заснув, уранці був спійманий і переданий Ніжинському городовому магістрату. Крім покарання різками Чернігівський совісний суд, віддаючи його на поруки батькам, звертав їх увагу на відповідальність за виховання сина «о честной впрядь жизни»². Так само публічно, однак 20 ударами батога, тобто значно жорсткіше, був покараний 17-річний різночинець із міста Коропа Степан, який утік від батьків та пристав на службу до нахічеванського вірменина Іванеса Аведикова, що саме приїхав на Роменський ярмарок. Як виявилось у ході слідства, обікрасти свого хазяїна його напоумив такий собі Дмитро Голеницький («великорусской породы» чоловік), усі вказівки якого той точно виконав — увійшовши в довіру до купця та скориставшись його відсутністю розрізав валізу, звідки поцупив асигнації, срібний годинник та хустку. Невдовзі крадіїв затримали на караулі у Кременчуці й передали роменській поліції³.

За співучасть у групових покражах неповнолітні, особливо 16-річні юнаки, каралися сповна батогами, а кількість ударів визначалася індивідуально — до 10 разів зі встановленням поліцейського нагляду до повноліття. Проте совісні суди враховували й сімейний стан малолітніх. Зокрема, Альберт Глембицький, який крав разом із вітчимою, уник покарання, адже Волинський совісний суд, розглядаючи в 1837 р. справу, що надійшла з Волинської карної палати, узяв до уваги його сирітство, присудив повернути в колишнє місце проживання та зобов'язав тамтешню поліцію наглядати за його поведінкою⁴.

Якщо під час слідства факт крадіжки доведено не було, а сам підозрюваний не визнавав провини, совісний суд приймав рішення залишити його на свободі. При цьому бралися до уваги результати слідства, обшуків, присяжні показання

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 13.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 133.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 16.

⁴ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 37.

свідків. Так, за всіх намагань власника звинуватити учня, який вивчав у нього ткацьке «рукомесло», у крадіжці в 1790 р. наміток, плаhti, запаски, пояса, жіночої свити, полотна та намиста, совісний суд не побачив у надісланій Лубенським нижнім земським судом справі достатніх доказів. Та й сам учень не дав на передопиті жодних показань, які б свідчили про його провину¹. У цьому та й в інших випадках (наприклад, у 1847 р. проводилося слідство в Глухові через звинувачення купцем 3-ї гільдії Олександром Коробейниковим двох неповнолітніх у крадіжці товарів з його крамниці) вражає ретельність розслідування. Незважаючи на те, що фабрикант Никифор Сапожников був надзвичайно зацікавлений у виявленні крадіїв «сукна шести штук» із власної фабрики у Клинцях, поліція не виявила фактів, що це зробили вказані ним неповнолітні². У подібних випадках підозрюваних звільняли з-під варти, повертали на попереднє місце проживання під нагляд місцевої поліції. У судовому діловодстві це називалося «оставить в сильном подозрении»³.

У 1840–1850-х рр. на покарання малолітніх зlodіїв помітно впливав економічний чинник. Совісні судді дедалі частіше вдавалися до присудження відробітку вартості вкраденого, визначаючи для цього кількість робочих днів, інколи досить значну. Так, 13-річна селянка Ірина, що належала дружині губернського секретаря Софії Фесенковій, за втечу, погрози підпалу та покражу речей мала розплатитися 90-денним відробітком. Однак ніхто не виявив бажання взяти її на роботу, і поміщиця погодилася повернути її у маєток. Проти такого рішення Чернігівський совісний суд не заперечував⁴.

Совісні суди правобережних українських губерній були переповнені справами неповнолітніх зlodійкуватих єврейських дітей. Резонансною можна вважати справу Волинського совісного суду 1796 р., за якою проходив 17-річний сирота Чертко Меєрович, котрий, перебуваючи в родині орендаря як учитель, привласнив жіночий головний убір із перлами та дукатом («католос»), 3 червінця, ситцеві фартушки, хустки, ковдри й панчохи. Десятьох ударів різками, на думку суддів, було достатньо, аби він зрозумів, що злочин карається. Ч. Меєровича також було попереджено, що таке покарання годиться лише для його першого негідного вчинку — за наступний він відповідь за всією суворістю закону⁵. Неповнолітнього Берка Прилуцького за покражі та втечу з-під варти Подільський совісний суд присудив до позбавлення станових прав, 30 різок та виселення у віддалені райони Сибіру. Це рішення, подане на апеляцію, було схвалене Сенатом⁶.

¹ ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 119.

² ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 46–47.

³ Так учинив Волинський совісний суд з 14-річним дворянином другої категорії Антоном Петровським, на якого впала підозра в покражі коней з економії. Поліція, однак, не змогла довести, що це справа його рук (див.: ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8).

⁴ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 85, 87.

⁵ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 3.

⁶ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 184. — Арк. 31.

Незаконний перетин кордону, справ про що особливо багато було у Волинському совісному суді, зумовлювався прикордонним становищем губернії та процвітанням контрабандної торгівлі, участь у чому брали малолітні, часто єврейського походження. Давалося взнаки й неусвідомлення населенням природи державного кордону, особливо на перших порах, коли ще донедавна вільний перехід між селами, які тепер опинилися по різні боки російсько-австрійського кордону, виявився забороненою справою. Для того, щоби ці нові політичні реалії швидше стали зрозумілими населенню, совісний суд доклав чимало зусиль.

У судовій документації чітко розрізнялися злочини двох видів: контрабандна торгівля і волоцюгство («бродяжничество»). Затримані на кордоні (або на Радзивилівській митниці) неповнолітні передавалися поліціям за місцем проживання, а вже ті надсилали їх справи до совісних судів. За незаконне переміщення через кордон товарів, особливо зброї (карабінів), фальшивих грошей (польських двозлотних монет) карали жорсткіше, ніж за волоцюгство. Здебільшого таких порушників відправляли в кантоністи. Аби цього уникнути дітей, особливо юдеїв, брали на поруки. Зокрема, так у 1793 р. вчинили купці слободи Добрянки Городнянського повіту. Від їх імені до совісного суду звернувся міщанин Сидір Мінаєв, який подав засвідчену в ратуші розписку відпустити на поруки затриманого за таємний перехід кордону Ісака Секерина. Чернігівський совісний суд хоча й прислухався до цього звернення, проте не лише дав настанови щодо дотримання законності, але для «остраху другим» присудив покарання згідно з віком малолітнього правопорушника — 15 ударів батоном¹. Дітям, які перетинали кордон таємно, без документів, відвідуючи родичів, а то й батьків, призначалося, як правило, фізичне покарання — від 5 до 15 різок (кількість ударів збільшувалася пропорційно до віку неповнолітніх). Тим із них, які засвідчили, що були насильно вивезені до Царства Польського, совісний суд сприяв в отриманні російського підданства. А тих, чиї батьки опинилися в Австрії, як це було з 13-річним Андрієм Жилою, який після смерті батька був затриманий на кордоні, сподіваючись жити у своєї бабки у Кременецькому повіті, совісний суд, виконуючи російсько-австрійську конвенцію, повертав назад².

Невипадково серед затриманих переважали 16-річні, вони самостійно визначали свої роки й обачно «зупинялися» на межі повноліття. Совісний суд намагався встановити справжній вік, а це не завжди вдавалося, адже батьки й родичі його приховували з тим, щоби дітей-правопорушників покарали саме як малолітніх. На підтвердження неповноліття совісний суд вимагав виписок зі «сказочних відомостей» або метричних книг, але духовні консисторії не завжди мали їх у своєму розпорядженні³. Подекуди ці документи заміняли показання

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 44.

² ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 4.

³ Як один із прикладів: неповнолітній син військового товариша Петра Красовського, затриманий за завдання побоїв ірклівському поліцейському в 1790 р., не мав метричної виписки. Золотоніський повітовий суд пов'язував її відсутність із новим губернським поділом (див.: ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 75–81).

свідків, які під присягою визначали вік, зв'язуючи події свого життя з життям злочинця. Якщо він перевищував названий, то справа вже не передавалася назад до земського суду, а міра покарання автоматично зростала — до 15 ударів батоном. Безпритульним пропонувалося вибрати «род життя», тих, що мали постійне місце проживання, повертали громадам із вимогою стежити, аби вони не відлучалися за кордон.

Не в останню чергу засоби впливу на малолітніх злочинців визначала суддівська колегія, яка не завжди слідувала вимогам законів. Адже як інакше пояснити, що за одні й ті самі провини були різні покарання? Так, 16-річний єврейський юнак, затриманий за таємний перехід кордону, не карався тілесно, а лише був попереджений. Суд дав можливість йому виправитися, перекресливши цим самим його незаконний вчинок¹.

Дитяче волоцюство, як вид злочину, не обмежувалося перетином кордону. До нього зараховувалися втечі неповнолітніх від поміщика та перебування поза маєтком. Кілька років числилася «в бігах» 17-річна селянка Феодосія Шкора, котра належала генерал-майору О.Д. Бренкіну. Як з'ясувала казенна палата, вона втекла в 1843 р. і найнялася до міщанки Іванюкової в робітницю, проте рахувалася за восьмим переписом 1834 р. як його селянка. Затримана Феодосія намагалася втекти від провозжатою, а тому Чернігівський совісний суд не лише присудив їй до побиття різками, а й передав під нагляд місцевої поліції². Зростаюча чисельність малолітніх волоцюг змусила Державну раду прийняти закон, який зобов'язував совісні суди, враховуючи їх походження, повідомляти про винесені дітям вироки, якщо ті належали поміщикам — їх власникам або повіреним; якщо відносились до категорії державних селян — стряпчим державних маєтностей, удільних — удільним стряпчим; належним до інших прошарків (або ж якщо взагалі не знали свого походження) — карних справ стряпчим³. Відтоді вони були відповідальними за малолітніх бездомних.

Кількаразове притягнення до совісного суду за крадіжки, а таких випадків було небагато, збільшувало покарання. Так, Ніжинська нижня розправа тричі передавала на розгляд совісного суду справу козацького сина Василя Половки. Четвертий раз, у 1795 р., він судився за покражу в повітового лікаря Луки Кричевського різних речей на суму 28 руб. 50 коп. За три попередні крадіжки його сікли різками, побував він і в будинку примусової праці, однак належних висновків не зробив. Цього разу термін перебування у «смирительном доме» було збільшено до двох місяців. У цій справі, як і в багатьох інших катерининського періоду, бринить суддівська ностальгія за суворістю колишніх покарань, адже за неодноразові крадіжки в минулі часи хлопця вже давно б скарали на горло. Судді, пославшись на «человеколюбивый» указ 1765 р., усе ж урахували

¹ Кизеветтер А. Совестные суды при Екатерине II // Воспитание и правопорядок. — 1992. — № 1/2. — С. 80; ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. Протокольний запис совісного суду від 18 жовтня 1839 р.

² ДАЧО. — Ф. 147. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 39, 45.

³ 2 ПСЗ. — Т. 25: 1850. — № 24547.

й інтереси потерпілого лікаря, якому злочинець мав повернути вартість вкраденого. Тим більше, що для цього була прописана норма арт. 14 Литовського статуту, книги права. Свого часу О.О. Кізоветтер зауважив, що саме в будинках примусової праці малолітні могли заробити кошти, аби відшкодувати втрати потерпілих¹.

Із запровадженням «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» совісні судді визначали покарання, посилаючись на нові законодавчі норми. За статтями цього документа можна було більш детально співвіднести злочин і кару, не дозволяючи собі жодних відступів. І все ж таки суперечливість між віком і заняттями неповнолітніх злочинців давалася взнаки. Саме до таких висновків підводить справа, що її в 1848 р. розглядав Харківський совісний суд. Охтирська градська поліція провела слідство за скаргою відставного бомбардира Спиридона Моложанова, квартирант якого, писарчук першої категорії повітового суду М. Ніколаєв (16 років), украв 235 руб. сріблом та деякі речі. Харківський губернатор, не схваливши вирок совісного суду, передав справу на додаткове слідство у Сенат, який кваліфікував цю покражу відповідно до третього ступеня ст. 35 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», згідно з якою, незважаючи на дворянське походження писарчука, дворічну висилку до Томської чи Тобольської губернії йому замінили на військову службу рядовим².

Серед скоєних неповнолітніми злочинів були й зі смертельним кінцем, найчастіше в результаті бійок на сільських гулянках або у шинках. Участь їх у дорослих бійках розглядалась окремо, і каралися вони знову ж таки залежно від віку, як, наприклад, 13-річні — п'ятьма ударами різок із церковною покутою. Останню, згідно з рішенням совісного суду, призначав єпархіальний архієрей³. Результати розслідування злочину (справа до 500 аркушів), з присяжними показаннями свідків та висновками штаб-лікарів, надходили до совісного суду. До неповнолітніх і в цих випадках він, згідно з настановами Катерини II, ставився поблажливо, спираючись на акт від 26 червня 1765 р., про що зазначалося у судових ухвалах. Так, Хому Шаповаленка, який брав участь у груповій бійці в шинку, під час якої було вбито підданого секунд-майора Стефана Милорадовича — Тимофія Федорова, як 14-річного лише відшмагали різками (20 ударів), передавши родичам за розпискою, аби надалі вони відповідали за його поведінку⁴. Виховний аспект покарання полягав у тому, що воно мало відбуватися на місці злочину, у присутності людей. Однією з форм контролю було донесення намісницького правління совісному суду про його відбування.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 40; *Кизоветтер А.* Совестные суды при Екатерине II // Воспитание и правопорядок. — 1992. — № 1/2. — С. 79.

² Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. — С. 181; ЦДІАК України. — Ф. 1893. — Оп. 1. — Спр. 5.

³ Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 82.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 31.

Раннє заміжжя спричиняло певні проблеми для совісних судів, про що зауважив В.Л. Маслійчук, досліджуючи насильство в родині. Харківський совісний суд відразу після заснування, у 1781 р., з'ясовував обставини злочину, що його вчинила 16-річна жінка, підпаливши будинок свекра. У такий спосіб вона прагнула помститися за побої від нього та свекрухи. Ураховуючи неповноліття правопорушниці, свідчення сусідів і обивателів про її добру поведінку й засуджуючи родину чоловіка за жорстоке поводження з невісткою, суд її виправдав¹. У 1795 р. з Речицького повітового до Чернігівського совісного суду надійшла справа на цей раз про отруєння підданою графа Юдицького — 16-річною Мариною Тростяноюю — свого чоловіка Сергія (підсипала у страву миш'як, від чого той на другий день помер). Допитана у совісному суді, вона заявила, що придбала отруту в єврея Лейби, а зробила це через те, що її силоміць видали заміж за малолітнього чоловіка. Суперечність визначення неповноліття тут очевидна, адже для заміжжя М. Тростянова була вже дорослою, а відповідала за карний злочин, причому зі смертельним кінцем, як неповнолітня. Судді присудили їй, як дорослій, 50 ударів батогами, та підкресливши, що намісницьке правління має доповісти совісному суду про його виконання. Додаткове покарання було традиційним — узяти підписку з батьків про відповідальність за її чесний спосіб життя надалі². Отруєння, як помста за приневолення, розплата за обман, до якого найчастіше вдавалися молоді жінки, кілька разів зустрічається у судових практиках, і покарання за це було відповідним. Замість шмагання різками поліція, як того й вимагав совісний суд, удавалася до биття батогами.

Двадцять різок та церковна покута — так була покарана 16-річна дівчина, якій доручили доглядати грудну дитину, і яку вона випадково впустила в криницю. Також до побиття різками (на цей раз п'ять ударів) присудили 12-річного хлопчика, який під час боротьби відсік своєму товаришеві ножем литку. Оскільки бійка відбувалася в полі, медичної допомоги вчасно надано не було, відтак через значну втрату крові потерпілий помер³.

На розгляд совісних судів надходили настільки моторошні справи, що їх важко читати навіть сьогодні. Про такі випадки в одному із законодавчих актів, присвячених совісним судам, писалося, що діти своєю жорстокістю не поступаються найлютішому розбійникові⁴. Найперше йдеться про дітей дворянина Федора Колембека — Омелька (12 років) і Параску (10 років), які, зайшовши у хату козачки Анни Левадної, «погралися» з її немовлям, як із лялькою — били

¹ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. — 2007. — Вип. 7. — С. 261.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 169. Крім миш'яку отрутою служила також сулема — порошок білого кольору, який має дезінфікуючу дію.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 7.

⁴ 1806 г., мая 23. О представлении из совестных судов в Сенат о малолетних преступниках // ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 29: 1806–1807. — № 22144.

кужелем по голові та кололи ножем. За це малолітні вбивці відбулися лише церковною покутою¹. Очевидно, що в арсеналі совісних судів фізичних покарань та виховних заходів було замало.

До цієї категорії справ примикало вбивство неповнолітніми народжених поза шлюбом дітей. Розслідування таких випадків проводилося досить ретельно, з судово-медичним оглядом тіла дитини. Поліція могла перепитати до 60 свідків, аби переконатися у навмисному чи ненавмисному характері вбивства. Совісний суд і в цих випадках передопитував неповнолітніх матерів-убивць, залучаючи на допомогу священника².

Справи про порушення морально-вікових норм статевого життя, а до них відносилося розтління, блуд та згвалтування, покликані були не лише покарати за ці відхилення, але й зміцнити усталені сімейні традиції. До категорії розтління практика совісних судів відносила позбавлення цноти дівчини, яка не досягла статевої зрілості, здійснене неповнолітніми, як правило 16-річними юнаками. Факт розтління встановлювали лікарі, котрі готували для суду письмовий висновок. Волинський совісний суд крім церковної покути присуджував таким порушникам одномісячне тюремне ув'язнення, яке вони мали відбувати за власний кошт³. Справи про блуд неповнолітніх також потрапляли на розгляд совісних судів, хоча статева розпуста, як правило, межувала з іншими злочинами. Так, Волинське губернське правління передало на рішення совісного суду справу неповнолітньої М. Чилієвої, яка служила в дружини протоієрея Помєранської і вкрала гроші, але до суду її було притягнуто з іншої причини — за «плотские сношения» (ім'я свого партнера вона так і не назвала). Совісний суд узяв до уваги, що її кілька разів уже карала дружина протоієрея, а тому обмежився церковною покутою⁴. Серед людських гріхів «лютая страсть свирепеющей плоти» вважалася чи не найбільшим гріхопадінням, і священники отримували особливу настанову, як із цим боротися⁵.

У 1839 р. Кременецький повітовий суд передав на розгляд Волинського совісного суду справу про підлітків із міщан, з яких 12-літня дівчина, згвалтована хлопчачками й покарана матір'ю, покинула родину та почала бродяжничати з жебраком, віддаючись йому за «харчі». За рішенням совісного суду її було покарано п'ятнадцятьма, а насильників — десятьма ударами різок та передано під нагляд місцевої поліції, аби вона припинила блудне життя⁶.

¹ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп.1. — Спр. 28.

² ЦДІАК України. — Ф. 1893. — Оп. 1. — Спр. 3.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 8.

⁴ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 12.

⁵ Практическое изложение церковно-гражданских постановлений в руководство священнику на случай совершения важнейших церковных треб. — Санкт-Петербург, 1870. — С. 89.

⁶ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр.8. Протокольний запис від 1 листопада 1839 р.

Проти статевої розпусти совісний суд мав небагатий набір покарань. Незважаючи на те, що слідством було з'ясовано аморальну поведінку 17-річної покоївки Марфи Коробейчинкової, яка, плутаючись у показаннях, свідчила, що це вона обікрала підпоручика Софійського морського полку Лютика, заволодівши його 50-рубльовим кредитним білетом та золотою каблучкою. Під час обшуку виявилось (про це вказали й свідки), що М. Коробейчинкова придбала собі хороший ситець, почала користуватися духами, помадою й т. ін. Чернігівському совісному суду складно було прийняти виважене рішення в такій делікатній життєвій ситуації, якби не усвіщання священика, якому дівчина призналася, що вона — не злодійка, просто в такий спосіб підпоручик розрахувався з нею за те, що позбавив її цноти. Урешті-решт за блудне життя вона підлягала церковній покуті¹.

У практиці совісних судів досить часто зустрічалося згвалтування, у чому «відзначалися» підлітки, що не могли стримати статевого потягу. Про ці факти повідомляли поліції батьки, родичі, а то й сусіди. До розслідування залучалися повітові лікарі, повивальні бабки, священики. Якщо перші констатували факт згвалтування, то священик намагався схилити юнаків до добровільного зізнання. Принаймні такого висновку можна дійти у справі, що її в 1844 р. порушив Балтський земський суд проти 18-річного юнака Осипа Олешкевича з сім'ї однодворця, який мав статевий акт з 11-річною Марією Балабасовою. Під час слідства було встановлено, що трапилося це в полі й про закривавлену дівчинку селяни повідомили посесорові. Крім свідків, до справи долучався висновок лікаря, який, на відміну від запевнення батька Осипа, що у них і раніше «были отношения», і що діти збиралися одружитися, встановив факт згвалтування. На оголошення вироку вплинув знову ж таки лікар, який за відсутності метричного свідоцтва встановив, що Осип мав 18 років, а тому підлягав серйозному покаранню — дворічному засланням до Сибіру на каторжні роботи з подальшим там поселенням². Чернігівський совісний суд, розглядаючи справу про згвалтування козацьким сином із Глухова Пантелеймоном Вертилецьким козацької 12-річної доньки Єфросинії Рожкової, не маючи у своєму розпорядженні його зізнання, залишив парубка в підозрі з обмовкою, що перший же доказ його провини стане приводом для перегляду справи³.

Як святотатство розцінював совісний суд злочини, пов'язані з крадіжками речей і грошей із храмів⁴. У цих випадках місцева поліція здійснювала ретельне слідство, результати якого надсилалися до совісного суду. Проведене Ніжинською нижньою розправою в 1785 р. дізнання встановило, що гроші з Преображенської церкви у містечку Носівці крав 13-річний школяр цього ж храму Пантелеймон Нечипоренко — він збирався придбати собі на них чоботи. Суд

¹ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 194.

² ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 87.

³ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 40.

⁴ Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 75.

узяв до уваги його зізнання, і за відсутності в губернії робітного будинку присудив віддати його на службу, під час відбування якої той мав заробити й відшкодувати церкві вкрадені 12 руб. 80 коп.¹

Київський совісний суд однією з перших також розглядав справу про церковну покражу срібних підвісок та золотої китиці з ікон, скоєну 16-річним киянином Петром Сінниченком. Майстер Йоганн Домінік, купивши ці предмети в нього, усе ж запідозрив, що речі вкрадені, і повідомив магістрат, який передав хлопця у совісний суд. Як виявилось, той уже двічі попадався на крадіжках у київських церквах, його сікли різками монахи Києво-Печерської лаври, де він цупив монети, що їх залишали прочани. У магістраті його побили різками за покражу золотих і срібних монет на 54 руб. Однак належних висновків хлопець так і не зробив. Совісний суд, зауваживши, що, згідно з книгами магдебурзького права, за вчинене святотатство він підлягає такому жорстокому покаранню, як колесування, послався, проте, на указ від 26 червня 1765 р. Відтак П. Сінниченка слід було висікти батогами та віддати на поруки батькам, а ті вже мали подбати про його подальше чесне життя². Волинський совісний суд, врахувавши 16-річний вік одного з трьох братів Воронців — Гната, та взявши до уваги його добровільне зізнання, присудив йому в 1838 р. заробити гроші та віддати їх священику храму в селі Скоморохи Володимирського повіту, де він їх перед цим украв³.

У 1844 р. 16-річний селянський хлопчак Матвій Сохацький викрав із Сатанівського костелу золоті дукачі й коралове намисто, що були на іконі Божої Матері, а також корогву, почавши розпродувати здобич. Спійманий, він зізнався про крадіжку та виказав своїх співучасників. Справа, що виходила за межі буденного, була передана на схвалення не лише в. о. військового губернатора Кам'янка-Подільського й подільського цивільного губернатора, а й на ревізію Сенату. Вищий судовий орган імперії, утім, зменшив міру покарання, що її встановив совісний суд — каторжні роботи були замінені на поселення у Сибіру⁴.

У справах подібного характеру траплялися випадки (щоправда нечасто), коли злодії, відчувши докори сумління, самі з'являлися до земського суду і повідомляли про обставини злочину та кількість вкрадених із церковної кружки грошей, а той уже передавав справу на розгляд совісного суду. У всякому разі так вчинив Іван Пархун із села Семидуб Балтського повіту, який уночі викрав 40 руб. сріблом, а також Йосип Жолондковський зі Степанівки Гайсинського повіту, котрий крім грошей украв із карнавки калач і кавалок ковбаси⁵.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 37.

² Андриевский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782) // Киевская старина. — 1891. — Кн. 7. — С.127–128.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр.8. — Арк. 6.

⁴ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 89.

⁵ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 195. — Арк. 3; Спр. 228.

При розгляді справ щодо церковного святотатства враховувалися присяжні показання свідків, бралася до уваги характеристика малолітнього злочинця, як і свідчення, на що витрачалися вкрадені гроші. Так, Йосип Ющенко, син паламаря із села Кропивного, вкрадені з сундучка Успенської церкви 3 руб. 40 коп. витратив на купівлю горілки та люльки для куріння тютюну, що не могло не вплинути на його покарання — висікти різками у земській поліції, а батькам — відшкодувати церкві вкрадені гроші.

Найбільш зухвалим став учинок 16-річного паламаря зі Свято-Михайлівської церкви у місті Бобровиці Пантелеймона Подольського, який, будучи церковнослужителем, украв із сундучка в олтарі 8 руб. Під час слідства він зізнався, і повернув 4 руб., які ще не встиг витратити. Свідки ж не схвалили його поведінки та засвідчили, що раніше вже помічали за ним злодійкуватість і п'янство. Чернігівський совісний суд наказав побити П. Подольського батогами (12 ударів), він (або його батьки) мав відшкодувати церковні гроші. І найголовніше — паламар позбавлявся духовного звання та підлягав засланням на однорічні каторжні роботи до Сибіру. Ця справа потрапила на розгляд Сенату й вибірково Миколи I, який полегшив покарання. Замість каторги П. Подольський віддавався у військову службу, а якби виявився до неї непридатним підлягав поселенню у Сибіру¹. Лише підозри, без фактів вчинення злочину, уточнювалися показаннями свідків, число яких було немалим (до 13 осіб), і якщо ті стверджували, що малолітній «в худих пороках не замечен», його совісний суд звільняв від фізичного покарання, посилаючись вже на ст. 107 і 108 «Свода законів уголовных», запровадженого Миколою I, де в першій ішлося про присудження покарання лише за наявності доказів, а у другій — коли їх не вистачає, слід керуватися правилом «лучше освободить от наказания десять виновных, нежели приговорить невинного». Цей вислів, запроваджений Петром I у Військовому статуті 1716 р., повторений Катериною II, залишався актуальним для совісних судів до самого кінця їх функціонування. Однак судді у цих випадках не вважали зайвою церковну покуту, обов'язкову для дітей, починаючи з 7 років².

Випадки інцесту (в діловодстві совісних судів — «кровозмішення») між неповнолітніми також потрапляли на розгляд совісних судів³. Утім, таких справ було небагато. Так, подільським совісним суддям чи не вперше довелося розглядати її лише в 1846 р. Причому тут пильної уваги вимагало не лише кровозмішення, що відбулося між двоюрідними братом і сестрою, а його наслідки. Тіло дитини, народженої від «заблудной жизни», було поховане таємно й так

¹ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 27.

² Практическое изложение церковно-гражданских постановлений в руководство священнику на случай совершения важнейших церковных треб. — С. 82; ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 19–21.

³ У ст. 666 «Свода законів уголовных» (Санкт-Петербург, 1833. — С. 210) давалося його визначення: «Кровосмешением называется блудное совокупление родственников, которым по законам в супружество вступать между собою запрещено».

недбало, що його вирили собаки, і люди повідомили про це поліцію. Підозрювана Явдоха, котра мешкала в будинку свого дядька Єзерського, виключеного з дворянства, на допиті вказала на свого звабника — ним виявився 17-річний син господаря¹.

Не менш драматичними були обставини справи, що її розглядав цей же суд у 1849 р. Надійшла вона з Подільської палати карного суду й передавалася на апеляцію Сенату, який двічі повертав справу на дорозслідування, оскільки порушувалася процедура слідства, а також Синоду, що залучався для визначення ступеня гріховності. Неповнолітня 17-річна селянка Уляна Слободянюкова мала статеві зносини з 22-річним зведеним братом Ларіоном Головацьким. Справа ускладнювалася тим, що батьки юнака підкупили якусь солдатку, яка дала неправдиві свідчення про відсутність кровної спорідненості, а також тим, що підписки про неупередженість допиту молодих людей не було. У результаті Синод і Сенат уточнили вирок Подільського совісного суду: перший наклав покуту («епитимію») на 12 років, а другий — обмежив термін перебування в монастирі для Уляни трьома, а для Ларіона шістьма місяцями, оскільки обоє щирсердно визнали своє гріхопадіння².

Учинені дітьми підпали також потрапляли на розгляд до совісних судів, і каралися залежно від віку. Серед підліткових злочинів вони становили значний відсоток і далеко не завжди кваліфікувалися як дитячі пустощі та необережне поводження з вогнем. Нерідко діти таким чином мстилися дорослим за насилля. Так, Онисим Осіровий навіть не приховував ані в Роменській нижній розправі, ані у Чернігівському совісному суді, що це він у 1793 р. підпалив будинок прем'єр-майорші Марфи Янової, зі «злости» таким чином «розплатившись» із нею за всі образи³. А 13-річна Параска, дізнавшись, що її власниця вже заготувала різки для її покарання за загублений наперсток, спалила два сараї, завдавши збитків на 395 руб. Посилаючись на ст. 1030 «Свода законів уголовных» совісний суд присудив їй 20 різок⁴. Таким чином, бачимо, що за підпал дітей карали фізично, причому кількість ударів (навіть до 50) залежала від віку та усвідомленості вчинку, а також бралася підписка з батьків, що ті наставлятимуть дітей на «добру поведінку». За відсутності батьків цей обов'язок покладався на опікунів та родичів. Найменших, як правило, не карали, відразу передаючи батькам.

У 1796 р. 14-річна невістка козака Євстафія Левченка підпалила будинок свого свекра, намагаючись у такий спосіб помститися родині чоловіка, від якої зазнавала постійних побоїв. Про це вона добровільно заявила в Гадяцькій нижній розправі, як і описала спосіб підпалу: жаринки з печі заклала у стріху

¹ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 125. — Арк. 14.

² ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 196.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 30.

⁴ Свод законів уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 307; ДАЖО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 32 а. — Арк. 20.

комори. Совісний суд у рішенні чітко виписав, посилаючись на норми «Соборного уложения» 1649 р., зокрема ст. 228 (розд. 10), ніби шкодуючи, що її за такий вчинок слід було б якщо не скарати на смерть, то спалити живцем¹, однак на основі указу від 1765 р. її буде привселюдно покарано 50 різками з передачею на поруки родичам². Того ж року 17-річній Уляні Селецькій, яка підпалила солому, винісши жаринки з печі, Чернігівський совісний суд пригрозив вічним засланням до Сибіру, яке змінив побиттям різками (25 ударів) з передачею на поруки родичам³.

Оскільки виявити паліїв було нелегко, повітові суди доволі часто без повальних обшуків (один зі способів опитування свідків) і ретельного слідства відсилали справи підозрюваних у підпалах малолітніх до совісних судів. Чернігівський совісний суд у випадку з підпалом 1793 р. кріпаком вдови бунчукового товариша Марії Савичевої стерні на полі, що належало намісникові Стрітенської церкви у Чернігові, навіть не повернув справу на дорозслідування, посилаючись при цьому на невиявлення прямого винуватця та діючи на основі розділів і артикулів статутної книги права й розлого цитуючи указ Катерини II від 10 лютого 1763 р., згідно з яким краще винного відпустити, ніж невинного піддати тортурам⁴. Якщо вину підсудного не було доведено, совісний суд обмежувався поверненням підозрюваного в його постійне місце проживання. Діти селянського походження, особливо у тих випадках, коли вони були сиротами, підлягали фізичному покаранню із віддачею їх у військові кантоністи. Дівчат карали різками — від 5 ударів і більше. Матеріальні збитки від пожеж також впливали на ступінь покарання. Так, за підпал будинку С.Г. Бернатовичевої селянська 13-річна дівчинка Уляна Колодійчукова, найнята для послуг, була покарана різками і вислана до Сибіру на поселення (вона вчинила пожежу, бажаючи пришвидшити своє повернення додому, про що зізналася під час умовлянь священика)⁵.

¹ Ст. 228: «А будет кто некия ради вражды, или разграбления зажжет у кого двор, и после того он будет изыман, и сыщется про него допряма, что пожар он учинил нарочным делом, и такова зажигалщика казнити зжечь» (цит. за: *Тихомиров М.Н., Епифанов П.П.* Соборное уложение 1649 года. — С. 146; [Електронний ресурс]: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649.htm>).

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 92.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 12.

⁴ Указ називався «О порядке производства уголовных дел по воровству, разбою и пристанодержательству», в одному з пунктів якого зазначалося, що краще «не имея точного обличения виновного освободить, нежели невинного истязать по утверждению одних пыток; ибо одна пытка не может быть верным изобличением оговорному, а особливо, когда оговорный человек неподлого состояния» (цит. за: ПСЗ. — Т. 16: С 28 июня 1762 по 1765 гг. — № 11750; ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 32).

⁵ *Шандра В.С.* Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст.: структура та судові практики // Український історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 92.

Каралися й ті, хто знав про винуватців підпалу, але не повідомив власника маєтку чи владу. За однієї лише підозри, але без належних фактів підпалу, совісний суд не виносив рішення про покарання, навіть у тих випадках, коли сторона, яка зверталась, тиснула на суддів, бажаючи добитися певного вироку. Так, ігуменя Різдяно-Богородицького дівочого монастиря Феодора, подаючи пристапу прохання, наполягала, що обитель підпалила 11-річна дівчинка з села Спаського, яку мати віддала сюди на навчання. Однак і черниці, і селяни під присягою засвідчили її добру поведінку, сама вона також не визнала себе винною у підпалі. Посилаючись на ст. 107 зводу законів, Чернігівський совісний суд у 1838 р. залишив Анну Туземкову без покарання¹. Натомість коли малолітній Корній підпалив сіно в поміщицькому господарстві й добровільно «не винился», допитані свідки вказали, що це справа його рук. Відтак палій отримав серйозне покарання — у міській поліції Чернігова його висікли різками (15 ударів), а потім передали у розпорядження військового відомства².

У справах про пожежі з метою помсти поміщик усе ж не завжди карав неповнолітніх своїх підданих, а передавав їх совісному судові, заявляючи поліції та надаючи в її розпорядження докази підпалу. Були випадки, що дітей використовували дорослі, знаючи про пом'якшене покарання малолітніх або взагалі його відсутність, і бажаючи в такий спосіб поквитатися з поміщиком чи сусідом. Так, 15-річна Анна Комашевська підпалила будинок Антона Батюшкіна, однак прямих свідчень поліція не мала, сама ж підозрювана не зізнавалась у скоєному. І лише коли її посадили у в'язницю, вона вказала, що діяла за намовою сусіда, який їй спочатку погрожував, а потім навіть обіцяв дати 1 руб., проте так і не дав³.

Серед карних справ малолітніх цікава ще одна категорія — про недонесення («недонесение»). Судовому переслідуванню підлягали ті діти, які знали про вчинення дорослими злочинів, але не донесли про це. Так, 14-річний колодник (саме так він проходив у судовому діловодстві) Родіон Іванов, знаючи, хто в 1795 р. вкрав гроші у його господаря, ніжинського купця Ничипора Харченка, в якого він проживав як підмайстер, у поліцію не повідомив. Хоча він і зізнався та визнав себе співучасником крадіжки, Чернігівський совісний суд присудив йому 25 різок⁴. Натомість десятьма ударами було покарано селянських дівчат 12-ти, 13-ти й 16-ти років, причетних до підпалу сукняної фабрики у селі Бегне Рівненського повіту, власники котрої, поміщик К. Богуш і купчиха 3-ї гільдії Р. Беринштейнова, втратили майна, перший — на 1050, а друга — на 580 руб. сріблом⁵.

¹ Ст. 107: «Никто не должен быть присуждён к наказанию без точных доказательств или явных улик в преступлении» (цит. за: Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 36; ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 35).

² ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 34.

³ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 40.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 124.

⁵ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. Протокол засідання совісного суду від 20 грудня 1839 р.

Збитки від пожеж були настільки значними, що це викликало потребу в доповненнях та уточненнях віку малолітніх правопорушників. Юридичним прецедентом стала справа 15-річного селянського хлопця, який належав смоленському поміщику Артемові Никифорову та обвинувачувався в підпалі його маєтку. На вимогу обер-прокурора Синоду О.О. Яковлева свій висновок запропонувала також консисторія, яка вважала, що досягнення 15 років дозволяє вважати правопорушника не малолітнім, а неповнолітнім. У цій справі особливу позицію зайняв смоленський губернатор, який був переконаний, що совісний суд розглядає справи, вчинені молодими людьми, котрі не досягли 17-річного віку. Її врахував Сенат, який також погодився з тим, що досягнення 17-ти років не можна вважати зрілим віком, а тому злочинці все ще заслуговують на пом'якшення, і при визначенні покарання суду слід керуватися милосердям¹.

Поранення або вбивство з рушниці (рідше з пістолета) кваліфікувалося у судовій практиці як ненавмисні замах і позбавлення життя. Зброя вабила неповнолітніх, проте невміння з нею поводитися нерідко призводило до фатальних наслідків. У цих випадках совісний суд, ураховуючи малолітній вік правопорушників, найперше застерігав батьків. Зокрема, так у 1782 р. учинив Київський совісний суд, коли розглядав справу про ненавмисне вбивство 10-річним хлопцем служниці з рушниці, яку зарядженою залишив його старший брат². При розгляді в 1790 р. подібного випадку цей же суд зауважив, що за магдебурзьким правом ненавмисне вбивство каралося б смертю, проте за катерининським законодавством малолітнього злочинця слід було звільнити, попередньо відшмагавши різками у присутності родичів (крім яких на езекуції мали перебувати й однолітки)³. У 1839 р. за подібний злочин Волинський совісний суд покарав 12-річного селянського хлопця 9 різками із відбуванням церковної покути. Застосовувався й такий засіб впливу, як утримування до 30 днів під вартою при земській поліції. Однак найчастіше малолітні через те, що признавалися, і через те, що злочин вчинили «по молодости, а не по умыслу», звільнялися з-під варти без будь-якого покарання. У протоколах суддівське рішення обґрунтовувалося таким чином, що хлопчачи не належать до затятих злочинців, яких обов'язково слід карати⁴.

Крім названих випадків дитячої злочинності у діловодстві совісних судів можна зустріти й інші, у тому числі поширення фальшивих грошей, незаконний продаж спиртних напоїв тощо. Наприклад, справа, порушена в Роменському городовому магістраті в 1796 р. проти 16-річного міщанського сина Федора

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 35: 1818. — № 27583.

² Андрієвский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782) // Киевская старина. — 1891. — Кн. 7. — С. 127.

³ ДАКО. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 84.

⁴ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. Протокол засідання совісного суду від 25 травня та 6 жовтня 1839 р.

Дунайського, який заніс на хутір Лозовський горілку («горячее вино»), порушивши у такий спосіб і «Устав о винокурении» від 9 серпня 1765 р., і контракт, що його уклали Роменська міська дума та відкупник Грищенко. Згідно з його восьмим пунктом, усі жителі Ромен — купці, міщани, різночинці, державні посполиті — для власного вжитку мали купувати горілку не на стороні, а лише у Грищенка. Відтак із Ф. Дунайського було відібрано розписку, що він не порушуватиме існуючих правил, за чим мала наглядати поліція¹.

Із численних прикладів легко помітити, що законодавство Миколи I щодо малолітніх злочинців відійшло від катерининських ідей всестановості совісного суду, більше уваги приділяючи саме становому походженню дітей-злочинців. Самосвідчення про дворянську належність неповнолітніх, яке дозволяло їм сподіватися на полегшений вирок, перевірялося у дворянських депутатських зібраннях. Дворянським дітям час, проведений у в'язниці, доки тривало слідство, зараховувався за відбування покарання (а він міг бути досить тривалим — від кількох місяців до року). Дворянські сини, потрапивши за блудне життя до совісного суду, часто не визнавали своєї провини, а не маючи доказів совісний суд не міг довести їх винуватість.

4.3.2. «Преступление, учинённое в безумии, не вменяется в вину»

Душевнохворі та розумово відсталі вимагають особливої уваги суспільства, найперше через небезпеку, яку вони несуть для себе й для оточуючих. Адже специфіка психічних недуг, на перших порах нерідко без якихось явних симптомів, не дозволяє передбачити раптового прояву захворювання. Верховна влада Російської імперії звернула на цих людей пильну увагу, намагаючись відшукати способи їх співіснування у суспільстві. Катерина II віднесла цю проблему до важливого соціального аспекту, а розгляд неадекватних учинків цих людей, що межував зі злочином, або й був ним, опинився в компетенції совісного суду.

Уперше держава перебирала на себе відповідальність, а отже й турботу, за цю категорію населення. Засновувалися спеціальні установи — прикази громадської опіки, які відкривали будинки для душевнохворих, де їх можна було ізолювати та надати медичну допомогу. У «Полном собрании законов Российской империи», згідно з рубрикаторм «Божевильні» («Умалішённые»), зустрічаємо чимало справ психічнохворих, які посягали на життя оточуючих або власне. Однією з перших, внесених до зібрання, був злочин 1776 р., що його вчинив 39-річний відставний капітан поміщик Дмитро Єфимович, який у власному будинку під час обіду в присутності п'ятьох дітей і прислуги зарізав бритвою свою дружину. Слідство, проведене Бельською воєводською канцелярією, на основі допиту домочадців встановило, що жодних причин для

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 17: 1765–1766. — № 12448; ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп.1. — Спр. 408. — Арк. 95.

цього не було, і напередодні трагедії подружжя не сварилося. Під час повального обшуку дворяни-сусіди, священнослужителі, а також обер-офіцери заявили, що Д. Єфимович — доброї поведінки, не пияк, не бешкетник, у бійках, як і в інших «непорядочных» учинках, участі не брав. Сам же відставний капітан вбивцею себе не визнавав. Проте, як з'ясувалося, ще в армії його переслідувала «меланхолія», він навіть перебував в одному з монастирів Смоленська. Згодом душевнохворого віддали під нагляд рідного брата, однак той, як не намагався його «исправить, не получил успеха», і відмовився надавати йому притулок¹.

За Миколи I держава не лише не відступила від попередньої політики, а й підкреслювала, що саме совісний суд, як за «родом» справ, так і за правилами їх з'ясування, повинен «милостиво» їх вирішувати. Судова практика вимагала вдосконалювати закони про душевнохворих, підтверджуючи гуманний принцип, що божевілля пом'якшує покарання, або й зовсім звільняє від нього. У висновку Державної ради від 31 грудня 1836 р., наприклад, з'ясовувалося питання, в який спосіб встановлювати правоздатність тих, хто не мав батьків та опікунів. Ця проблема законодавчо регулювалася Сенатом з огляду на станове походження хворих та державну за них відповідальність. Судове рішення у справі душевнохворих дворянського походження оголошувалося повітовому предводителю дворянства, поміщицьких селян — поміщикам, представники ж інших станів переходили під опіку губернського у казенних справах стряпчого².

Щоправда, суттєвою проблемою було доведення, що злочин скоєно у стані перебігу чи загострення психічної хвороби. В «Уложениях о наказаниях уголовных и исправительных» уперше чітко заявлялося про неосудність душевнохворих. Ішлося також про необхідність примусової передачі їх до будинків божевільних. При цьому розрізнялися хворі, що страждали нападами й потребували разової лікарської допомоги, і ті, кому вона призначалася постійно³.

Серед справ, що їх розбирали совісні суди, злочини психічнохворих за тяжкістю посідали важливе місце. Жодного з них не можна було уникнути або передбачити. Їх причини та наслідки, як і в інших випадках, ретельно з'ясувала місцева поліція, подаючи назви хвороб із народного мовлення — біла гарячка, падуча, «воспалительная горячка», «временное помешательство» тощо. Стан хворого засвідчував повітовий, городовий або штаб-лікар, які описували патологію, що проявлялася в помутнінні очей, неадекватних відповідях на поставлені запитання. Крім цього, як завжди, допитувалися свідки, чиї слова брав до уваги совісний суд. Досудове слідство окремо

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 20: 1775–1780. — № 14539.

² 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1837. — Т. 11. — Отд. 2: 1836. — № 9817.

³ Законодательство первой половины XIX века // Российское законодательство X–XX веков. — Т. 6. — С. 318.

опитувало найближче оточення божевільного — родину, а також сусідів, чії присяжні свідчення долучалися до справи. Проводився також «вальний обыск» із залученням до 30 і більше осіб, як правило, односельців, яких питали про все, що вони знають стосовно стану хворого до вчинення ним злочину, як, на їх думку, проявлялася недуга та ін.

Так, у справі міщанина Юхима Музиченка, який у 1793 р. під час психічного нападу зарізав ножом власного сина, Прилуцький магістрат допитав 33 свідка, дійшовши висновку, що вбивця любив свою дитину, дбав про нього, проте хворобливе очманіння, яке траплялося й раніше, на цей раз завершилося трагічно. Совісний суд, обґрунтовуючи вирок, посилався на положення «Учреждений для управления губерний...» про покарання себе підсудним такою карою, яка межує з долею, і за яку не буває тяжчої розплати, ніж він сам собі заподіяв, тож зарахував злочинцеві в покарання час, проведений у в'язниці. Після поліпшення стану хворого суд усе ж таки наполягав на сповіді, аби недужий міг очистити душу, та ув'язненні його в монастирі¹.

Життєві ситуації підносили совісним судам, особливо в перший період їх існування, справи, які у самих суддів викликали сумніви щодо належності до компетенції цього судочинства. Так, Новгород-Сіверська палата карного суду, ревізуючи справу про вбивство в 1787 р. православним священиком Климентом П'янтковським єврейської родини Авраама Яковлева, засумнівалася, як їй кваліфікувати цей злочин? Сам ієрей, за яким не було помічено ніяких протиправних учинків, заявив, що йому вві сні почувся «голос», який вимагав убити євреїв. Залучений лікар засвідчив, що вбивця хворіє «гипохондрией», яка переросла у «фатализм веры». Натомість допитані односельці твердили, що їхній панотець недоумкуватий. У результаті совісний суд залишив його без жодного покарання². Напевно, О.О. Кізеветтер мав на увазі саме такі факти, коли зазначав, що судді найбільше переймалися особою правопорушника, його здатністю усвідомлювати свої вчинки, а власне призначення бачили у зменшенні покарання³.

Будучи у стані гострого психічного захворювання козачка з містечка Семиполок Олена Сухина завдала своїм дітям смертельних ножових поранень. Чернігівський совісний суд, розглядаючи в 1836 р. матеріали слідства, що їх передав йому Остерський нижній земський суд, визнав за необхідне відправити її в богадільню, а згодом — віддати під нагляд родичів⁴. Наступного року карна губернська палата передала на остаточне рішення совісного суду справу про селянина князя Гагаріна Овсія Василенка, який у стані «білої гарячки» відтяв собі сокирою пальці на лівій руці. Такого висновку дійшли фахівці Чернігів-

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп.1. — Спр. 399. — Арк. 88.

² ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 215. — Арк. 234.

³ *Кизеветтер А.* Совестные суды при Екатерине II // Воспитание и правопорядок. — 1992. — № 1/2. — С. 75.

⁴ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 80.

ської лікарської управи. Його підтвердила й контора богоугодних закладів. Утім, поміщик підозрював, що в такий спосіб О. Василенко намагався unikнути рекрутської повинності. Попри настільки суперечливі дані суд зупинився на версії хвороби, звільнивши селянина від судового переслідування¹. У стані божевілля хворі могли позбавляти себе навіть дітородного органу. Приміром, справа жителя села Рудні Мартина М'яковського, надіслана до Волинського совісного суду Володимирським повітовим судом, навіть без залучення медиків свідчила про глибокий психічний розлад². Подібною або ж такою була й ситуація з хворими на епілепсію.

Серед злочинів, що їх скоювали душевнохворі, окрему групу становлять справи про дітозгубництво. Нерідко совісні суди, навіть тоді, коли практично неможливо було довести, що молоді матері мали психічні відхилення, відносив подібні справи до цієї категорії. Уважалося, що інакше годі пояснити спроби жінок відібрати життя у власних дітей. Обмаль слідчих матеріалів і бажання все ж повернути таких правопорушниць до звичного способу життя змушувало суддів ретельно зважувати всі обставини злочину. Так, у 1839 р. Волинський совісний суд розглядав справу 30-річної селянки Оришки Малинової, кріпосної людини засідателя Махновського повітового суду, яка покинула в лісі власну позашлюбну дитину. Аналізуючи її слова та заяви свідків складно було провести межу між обставинами, які спонукали до такого вчинку, і нерозумінням жінкою ситуації, що склалася. Вона не мала постійного місця проживання, блудила, проте дитину свою охрестила й доглядала за нею, поки та не захворіла. Не маючи коштів на лікування просто залишила її на лісовій дорозі з надією, що хтось підбере. Совісний суд вирішив, що О. Малинова не мала «здорового рассудка», виніс їй м'яке покарання, що мало спонукати її повернутися до нормального способу життя. Час, проведений у в'язниці (10 місяців) було зараховано як покарання. На церковному покаянні священник мав прищепити їй думку про гріх блуду, а поміщику слід було простежити, аби підсудна залишалася в місці постійного проживання³.

Самогубство (або спроби вкоротити собі віку) також стало предметом прискіпливої уваги совісного суду. Досудове розслідування забезпечувала поліція, а її про суїцидальні наміри повідомляли, як правило, сусіди, родичі, виборні посадовці та ін. Так, соцький, шойно дізнавшись про спробу 23-річного кріпосного селянина Прокопа Гурія повіситися, відразу доповів поміщикові, а той — Остерському нижньому суду. З'ясувалося, що молодий чоловік фізично відчув, як його обсідає «чорна журба», паморочиться голова. Хворобливий стан підтвердив і медичний чиновник, який оглянув потенційного самогубця, а також дружина. Подібну картину описав і церковний староста Д. Максимюк з села Хобултового Володимирського повіту, коли його оглядав повітовий штаб-

¹ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 68.

² ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 666.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. Запис від 7 лютого 1839 р.

лікар. Напад «меланхолії» переростав у «невимовну журбу», яка й змусила його накинути на шию зашморг. В обох випадках совісний суд присудив їм церковну покуту, оскільки спроба самогубства — великий гріх, за який священник міг позбавити причащення святих таїнств на 20 років¹.

Дворянин другої категорії М.І. Кумицький, як доповідав Овруцький повітовий суд, вирішив піти з життя шляхом «пробытия ножом груди», але його дружина встигла вихопити лезо з рук самовбивці. Совісний суд, кваліфікувавши його стан як «тимчасове буйство», не виніс жодного покарання².

Волинський совісний суд розглядав передані з місць справи про перетин кордону психічнохворими. Нерідко у цих випадках судова інстанція ставала заручником недбало проведеного слідства. Таке враження залишається після ознайомлення зі справою 1839 р., порушеною Дубенським городовим магістратом проти єврейки з Киселина Володимирського повіту К. Гершкової, яку затримали при незаконному переході російсько-австрійського кордону. Лікар засвідчив, що порушниця страждає недоумкуватістю другого ступеня, «іменуемой глупостью». Відтак суд вирішив залишити її без покарання та передати під опіку кагалу з вимогою наглядати за нею й не допускати відлучень із місця постійного проживання³.

Совісні суди розглядали й такі категорії злочинів, як побої у стані гострого божевілля. Виносячи рішення, суд звертав увагу на свідчення самого правопорушника, членів родини, а також постраждалого. Однак за відсутності будинків для божевільних психічнохворих часто повертали в місця постійного проживання. Такою ж була ситуація й з епілептиками, які під час загострень хвороби впадали в безпам'ятство, а потім намагалися покінчити життя самогубством. У цих та подібних випадках суд ухвалював прогнозовані рішення — звільнити від покарання, що було цілком очевидним.

Серед паліїв також траплялися люди, котрі страждали на психічні розлади. Так, у 1795 р. Конотопський нижній земський суд провів слідство в справі частих підпалів у селі Красному, про що надійшов рапорт від виборного цього ж села Андрія Косенка. Допитані 32 селянина вказали на двох односельців — Ничипора Пожеренка й Мойсея Лободу, які й здійснювали всі ці підпали під час загострення душевних хвороб. Проте, виявилось, що останній не стільки божевільний, скільки хронічний алкоголік. Ці спостереження підтвердив і штаб-лікар, за рекомендацією якого совісний суд вирішив ув'язнити Н. Пожеренка в монастирі, а М. Лободу — в будинку примусової праці⁴.

¹ Практическое изложение церковно-гражданских постановлений в руководство священнику на случай совершения важнейших церковных треб. — С. 100; ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 5; Спр. 1. — Арк. 81.

² ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. Запис від 3 червня 1838 р.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. Запис від 6 березня 1839 р.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 119.

4.4. Сімейні сварки

«Шануй батька та матір своїх»
(одна з десяти заповідей Божих)

Повноваження з'ясовувати відносини в такій делікатній сфері, як сім'я, регулювати стосунки між батьками й дітьми були віднесені до компетенції совісного суду за Олександра I, який схвалив доповідь Сенату від 18 листопада 1802 р. «О рассмотрении дел по оскорблению детьми родителей в совестных судах». Приводом стали скарги батьків і, зокрема, солдатської вдови Дарини Васильєвої, дочка якої хоча й вийшла заміж за поштмейстера Василя Іванова, однак мешкала разом із матір'ю у місті Чебоксарах Казанської губернії. І дочка, і зять сварилися з нею, принижували людську й материнську гідність, до того ж випроводили з власної домівки. Місцевий суд на основі чинного законодавства схилився спершу до того, щоби покарати дочку віддачею в будинок примусової праці на два місяці. Але оскільки вона була заміжжя й залежала від чоловіка та від його влади над нею більше, ніж від батьківської, законодавці, не маючи прецедентів, прагнули на основі цього випадку вивести новий закон, що вимагало певного часу для узгодження з існуючими нормативними актами. У той час, як комісія для складання законів працювала над його підготовкою, Сенат дав морально-етичну оцінку ситуаціям, пов'язаним зі зневажанням батьків, як таким, що заперечують людську природу, межують із затьмаренням свідомості, свідчать про людську слабкість, відтак ця категорія справ підлягає розгляду саме совісного суду. При цьому зверталась увага на соціальне походження порушників сімейної гармонії. У справах щодо дворян або чиновників вирок має бути узгоджено з Сенатом¹. Не в останню чергу через те, що його п'ятий департамент прагнув не лише мати у своєму розпорядженні судові рішення, а й бути обізнаним з усіма обставинами правопорушень задля дальшого вдосконалення законів. Відтак починаючи з 1806 р. до Санкт-Петербурга надсилалися оригінальні справи совісних судів сімейного характеру².

Наступні заходи верховної влади з напрацювання нормативних актів щодо зневажання батьків знову пов'язувалися з практичними питаннями, при з'ясуванні яких законодавець прагнув узгодити життєві ідеали з функціональними можливостями судової влади. У 1806 р. мотивом для Сенату стало заслуховування виписки зі справи Слобідсько-Українського совісного суду про губернського секретаря Дмитра Осетрова, який не дбав про матір, колезьку реєстраторшу Дарину Осетрову, не шанував її, грубіянив. Зверталась увага на його шляхетне походження, з яким брутальна поведінка чиновника була явно

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 27: 1802–1803. — № 20519.

² Тоді розглядалася справа про образи та побиття козачки Агафії сином, колезьким реєстратором Іваном Горкуновим разом із невісткою (див.: ПСЗ. — Т. 29: 1806–1807. — № 22279).

несумісною, а також на те, що совісний суд порушив усталену практику — рішення повинні подаватися на схвалення цивільних губернаторів¹.

Численні звернення до совісних судів зневажених батьків вимагали вдосконалення нормативної бази в новій для російської держави сфері — сімейному праві. У 1809 р. курський губернський прокурор спонукав міністра юстиції з'ясувати проблему, непослух яких дочок мають розглядати совісні суди? Адже, згідно з російською традицією, вони, як одружені, підкорялися не батькам, а власним чоловікам («прилепившиєся к мужу»), а незаміжні й так перебували у батьківській волі. Попереднє законодавство не давало відповіді й на питання про синів, які мешкали разом із батьками і дозволяли собі нешанобливе до них ставлення. Як ілюстрація брався приклад купецької вдови з Белгорода Стефаниди Першиної, син якої непристойно ляв її, а будучи п'яним навіть побив².

Не забарились і не менш важливі справи, за якими не встигало законодавство, і які зачіпали матеріальні інтереси сім'ї, коли діти почали висувати претензії до батьків, пов'язані з власністю та прибутками. Кількома рішеннями 1810–1811 рр. Державна рада дійшла висновку, що «тяжебные дела» між батьками й дітьми також підлягають компетенції совісних судів. Справа про дітей калузького купця Фалєєва стала першою у низці подібних. У 1816 р. вони звернулися до сьомого департаменту Сенату з претензією на свого батька, який під час їх малолітства був опікуном і «неправильно» управляв маєтком та грошовим капіталом, що дістався їм у спадок від матері, діда й тітки. Прийняте Сенатом рішення спрямовувало совісні суди імперії на потребу вирішувати подібні справи, орієнтуючись на примирення родини³.

Звернення до верховної влади скривджених дітьми батьків спонукало її 29 січня 1820 р. видати законодавчий акт, який оголошувався «всенародно» та був видрукований для найширшого ознайомлення. Як ілюстрація, за існуючою законодавчою традицією, у тексті закону йшлося про реальну ситуацію та конкретних людей — братів-поручиків фон Курсів, один з яких перебував у відставці, інший — служив у Белозерському мушкетерському полку. Їх судили з приводу завдання побоїв власній матері — титулярній радниці Шарлотті Тізенгаузен (прізвище за другим чоловіком) та сестрам. Детально змальовуючи родинну ситуацію як типову, верховна влада зверталася до підданих, аби поведінка цих братів та інших подібних «нешанобливих синів» засуджувалась у суспільстві. При цьому вона намагалася спиратися на законність та стримувати поведінку дітей, апелюючи до моралі, адже ті відкинули і страх Божий, і святість заповідей про шанування батьків, і вимогливість державних законів та відкрито повстали проти власної матері. Перший із них, Єгор, вийшовши у відставку та повернувшись до батьківського дому, не займався господарськими справами маєтку, а бешкетував, п'яним скакав верхи по селу. Ігнорував

¹ ПСЗ. — Т. 29: 1806–1807. — № 22672.

² ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 30: 1808–1809. — № 23960.

³ ПСЗ. — Т. 30: 1815–1816. — № 26162.

зауваження матері й навіть намагався її побити. Відтак Шарлотта Тізенгаузен звернулася по захист до держави й закону, подавши скаргу в Псковське губернське правління. Проведене слідство додало нові факти про негідну поведінку сина, який за заборону подавати йому до столу вино побив не лише матів, а й сестер, а справникові пояснював, що ненависть його до матері набула таких розмірів, що йому, мовляв, не страшний і Сибір. Як представник влади справник лише й зміг, що взяти підписку про його виїзд із маєтку.

Ситуація в родині ускладнилася ще й тим, що до матері повернувся інший син — Антон, який разом з Єгором почав вести ще більш розгульне життя, погрожуючи вже не лише власній родині, а й селянам, грабуючи їхні господарства. До того ж, вони спільно подали скаргу проти матері, заявивши, що та насильно заволоділа їхнім маєтком. Звернення скривдженої матері до совісного суду були сповнені драматизму та безвиході, однак той замість вплинути та покарати синів удався до пошуку шляхів примирення, переконував дітей попросити прощення, виправдовував їх поведінку алкоголізмом тощо. Урешті-решт справа дійшла до Сенату, який, посилаючись на Жалувану грамоту дворянству, Статут благочиння та інші нормативні акти дійшов висновку, що Єгор порушив і Божий закон, і людську мораль, відтак його було позбавлено прав дворянського стану, чинів та віддано у солдати з умовою, якщо він не зможе відбувати військову службу за станом здоров'я, то має вирушити у Сибір на поселення. Натомість Антона, як діючого офіцера, було передано військовому суду.

Сенатський указ оголошувався в церквах для «страху и обуздания», адже кількість випадків порушень батьківських прав зростала. Серед них називалася справа підполковника Депрерадовича, з якою до міністра юстиції звернувся катеринославський цивільний губернатор. Відповідно до щойно обнародованого указу підполковника також слід було судити за всією суворістю закону. У підсумку Олександр I схвалив текст законодавчого акту, який об'єднав попередні укази та набув чинності на всій території Російської імперії. Відтепер діти будь-якого віку та статі не повинні були зневажати батьківську владу, оскільки це — порушення закону Божого й осоружне особі його імператорської величності¹.

Здавалося б, питання вичерпане. Однак впровадження цього закону виявило зворотній його бік. Досить жорсткі покарання, особливо позбавлення дворянських прав, чинів, віддача у солдатську службу змушували батьків шукати іншого виходу з ситуації. Вони навіть схильні були пробачити своїм дітям побої та зневажання, коли дізнавалися про можливі судові наслідки. Так, мати братів — відставного штабс-капітана Онисима й колезького реєстратора Леонтія Петрових, — відразу подарувала дітям «гірку образу», учинену їй. Указати вихід із цієї ситуації міг лише імператор, якому Державна рада запропонувала свої міркування. Якщо закон ураховував права батьків, довіряв їхнім скаргам, то, керуючись мотивами примирення, слід піти їм назустріч, коли вони самі пробачають учинки власних дітей. Мовляв, у такий спосіб

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 37: 1820–1821. — № 28121.

прагнуть навчити дітей цінувати батьків та шукають шляхи порозуміння з ними на майбутнє¹.

Проте кількість подібних справ не зменшувалася, і Сенат змушений був повернутися до них через кілька років, конкретизувавши своє попереднє рішення. У сенатському законодавчому акті від 8 листопада 1809 р. визначалося, що до совісних судів повинні надходити справи лише заміжніх дочок². Подібного уточнення зазнали й позовні справи, незважаючи на те, що сторонами виявлялися батьки й діти. Приводом для поновлення цього питання стало слухання справи дітей однієї купецької родини з Калуги. Ті через совісний суд висловили претензії й невдоволення батькові, який під час їх малолітства управляв родовим маєтком, що дістався їм у спадок. Розгляд справи совісним судом і потреба її перегляду Сенатом стали причиною видання указу від 25 лютого 1816 р., згідно з яким майнові справи між батьками й дітьми переходили до компетенції совісних судів³.

Певно, ця проблема потребувала додаткового з'ясування, адже з часом ті ж батьки, які скаржилися на своїх дітей, почали звертатися до совісних судів із проханням скасувати попереднє покарання. Свої звернення вони аргументували тим, що діти, мовляв, покаялися, і вони їх пробачають. Підставою для чергового рішення Державної ради стала справа 1823 р., яка детально розглядалася спершу в департаменті цивільних і духовних справ, а потім була перенесена на слухання до загального зібрання. Отже, реєстратор Слобідсько-Українського губернського правління Іван Мельников пиячив та бив батька, який поскаржився до совісного суду на ганебну поведінку сина. Той присудив досить жорстке покарання — позбавити прав дворянського стану, а також чину колезького реєстратора, та віддати у солдати, якщо ж він не зможе відбувати військової служби, то підлягав висланню у Сибір на поселення. Тоді ж із подібними проханнями зверталися до совісних судів й інші батьки. Як результат, Державна рада запропонувала висновок: якщо закон поважає права батьків і довіряє їхнім скаргам, а совісний суд, не вдаючись до попереднього слідства, виносить покарання дітям, котрі забули про свій синівський обов'язок, у цьому випадку слід піти назустріч проханням батьків — забути попередні ганебні вчинки дітей, віддавши їх «вечному забвению»⁴. Недаремно справи такої категорії І.В. Гессен, юрист періоду після судової реформи, відніс до майнових та зобов'язуючих⁵.

Проте справ про зневажання батьків дітьми, що надходили до Сенату, не меншало, і серед них почали переважати ті, де фігурантами виступали як доньки, так і сини. Ось чому 31 серпня 1826 р. з'явився сенатський указ, згідно з яким совісні суди мали розглядати всі справи, «где право родительское явно

¹ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 38: 1822–1823. — № 29411.

² ПСЗ. — Т. 30: 1808–1809. — № 23960.

³ ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 33: 1816. — № 26162.

⁴ ПСЗ. — Т. 38: 1822–1823. — № 29411.

⁵ Гессен И.В. Судебная реформа. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 4.

оскорбляється дерзостью сына». Цей акт зобов'язав совісних суддів займатися правопорушниками, не зважаючи ані на стаття, ані на станове походження. Наступного року сенатським указом було уточнено, що совісні суди розглядають і ті сімейні справи, коли винними вважаються повнолітні, уже дорослі, діти¹. Батьки одержали право пробачати своїх дітей, якщо вони каюлися та усвідомлювали ницість власного негідного вчинку. Процедура пробачення повинна була відбуватися у совісному суді².

З'ясування відносин між батьками й дітьми, як жодне інше з повноважень совісного суду, викликало постійну потребу корегувати судову практику та її законодавче регулювання. Руйнування патріархальної сім'ї змушувало Миколу I вживати заходів із боку держави й незабаром із властивою йому послідовністю імператор повернувся до цього питання, уважаючи, що ані каяття дітей, ані батьківського пробачення допускати недоцільно, інакше складно буде примусити дітей ставитися до батьків із повагою. Однією зі справ, яка спонукала його прискіпливо поставитися до цієї проблеми, було побиття поручиком Семеном Кадниковим із Костромської губернії власної матері — «артилерії лейтенатши» Аграфени Кадникової. Справу ж про зневажання вірменином Ревановим матері, що розглядалась Астраханським совісним судом, він узяв під власний контроль. Рішучість імператора вплинула на те, що сенатський указ від 31 серпня 1826 р. вимагав, аби справи про зневажання дітьми батьків, до якого б соціального прошарку та статі вони не належали, були відділеними чи мешкали разом із батьками, покаюлися чи були ними пробачені, — усе одно розглядалися лише совісними судами³.

У «Своде законов уголовных» (видання 1833 р.) про непослух та зневажання батьків ішлося вже у п'яти статтях (655–659) розділу «О преступлениях и наказаниях», де було визначено, що суди не мають права приймати скарги від дітей, адже такі вже самі собою ображають батьківську честь. Натомість скарги батьків приймалися без застережень, без розслідування обставин, вони не потребували жодних доказів. Їм дозволялося пропонувати судам за кривди, непослух і розпусту дітей та розбещений спосіб життя віддавати на певний, щоправда короткий, термін до будинку примусової праці. Совісні суди, своєю чергою, наділялися правом приймати від дітей каяття у своїх вчинках, від батьків — прохання про пробачення, що дозволяло припинити провадження справи. І все ж верховна влада підтверджувала свою раніше висловлену позицію, що «дерзость, буйство, бесчиние, побои и поступки, где родительская власть явно оскорбляется» суворо каратимуться аж до позбавлення станових прав, виселенням у Сибір, віддачею в солдати, навіть якщо йтиметься про дітей

¹ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 2: 1827. — № 883.

² *Просьянкина Т.Ю.* Совестьный суд // Государственность России: Словарь-справочник. — Москва, 2001. — Кн. 4 (Р–Я). — С. 130; 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 1: С 12 декабря 1825 по 1827. — № 568.

³ 2 ПСЗ. — Т. 1: С 12 декабря 1825 по 1827. — № 568.

із привілейованих родин. Якщо ж батьків ображатимуть діти з непривільйо-ваних сімей, то їх дозволялося фізично карати батогами¹.

Законодавство Миколи I поділяло кривди й зневаги на кілька видів: зухвала словесна образа, фізичне побиття дітьми батьків та претензії їх на родинну власність. Щодо першої виду справ, найбільше у цій царині попрацював міністр юстиції Д.В. Дашков, на основі пропозицій якого Сенат видав указ від 12 лютого 1838 р., в який спосіб совісні суди повинні з'ясовувати неповагу дітей. Стверджувався авторитет батьківської влади, яка оголошувалася священною, а її охорону брала на себе держава. Від батьків, що подавали скаргу, совісний суд не вимагав жодних доказів і результатів формального слідства. На вимогу суду вони або особисто, або письмово (в разі від'їзду) пояснювали характер та деталі образ, а совісний суд наділявся правом звертатися до дітей, намагаючись з'ясувати їх негідну поведінку. Якщо суд вважатиме, що батьки були несправедливими, справа передаватиметься на розгляд цивільного судочинства. Діти й цього разу позбавлялися права подавати позов проти батьків, за винятком карної відповідальності. У кінцевому результаті після розгляду аргументів обох сторін совісний суд визначав розмір провини, приймав до уваги каяття дітей, а також припиняв судове провадження, якщо батьки подавали прохання, що вони пробачають провини своїх дітей².

За запропонованою Д.В. Дашковим процедурою однією з перших розглядалася скарга жителя хутора Цмоковки (Смоковки) однодворця М. Гвоздзинського, якою він намагався залагодити свої непорозуміння з синами Францем та Іваном, що виявляли непослух та зневажали його. Уже під час розгляду скарги Волинським совісним судом сини розкаялися й, шкодуючи про вчинене, просили в батька пробачення. Однак невдовзі той знову звернувся до суду з аналогічним проханням. У цьому разі справу мав розслідувати Житомирський земський суд³. Натомість поміщиця Баранецька, скаржачись на сина, не зважила на його вибачення, і совісний суд за непокірність, зневажання батьківської влади виніс рішення — покарати Климентія Омецинського, відправивши його до будинку примусової праці. А оскільки такого у Житомирі не було, він відбував місячне ув'язнення у градській поліції за власний кошт. Сама ж мати пояснювала нерозумні вчинки сина тим, що він не засвоїв основ християнської моралі, а тому крім ув'язнення мав відбутися ще й церковну покуту, яку визначить римо-католицька духовна консисторія⁴.

Судовий прецедент, що стався 1829 р. в Малоросії, спонукав Комітет міністрів звернути пильнішу увагу на рішення судів про встановлення винуватості підсудних. Уточнень вимагала й процедура та порядок схвалення

¹ Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 208, 249, 398.

² ДАХмО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 40; ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 237.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 478, 497.

⁴ Див. додаток — док. 7.

вироків. Малоросійський військовий губернатор М.Г. Репнін не погодився з висновком Чернігівського совісного суду в справі підпрапорщика Барзаковського, який вилаяв та намагався побити матір, і відправив справу до Комітету міністрів, а слід було — до Сенату¹.

Тільки-но з'являлася серія однотипних справ, що надходили до Сенату, верховна влада відразу реагувала, укладаючи для них нову законодавчу норму. Такими стали суперечки між батьками й дітьми в майнових позовах, або як їх називали — «интересные иски». У результаті спільного обговорення чиновниками департаментів Державної ради та Сенату, в тому числі й Герольдії, нової правової проблеми в 1851 р. совісним судам було запропоновано керуватися певними нормами. До судового розгляду сторони допускаються тільки в тому випадку, якщо вони свідомо вийдуть на рішення примиритися. У цьому разі совісне судочинство виконуватиме функції третейського суду. Для цього фігуранти справи мали прибути особисто. За неявки у визначений час однієї зі сторін поліція наділялася правом примусового приводу («побуждения»). Совісний суд відмовляється від повірених та посередників, беручи на себе їх повноваження запропонувати заходи для відновлення мирних стосунків. Якщо ті не будуть прийнятними, то справа у складі письмових свідчень та відгуків учасників суперечки передавалася на розгляд Сенату².

Верховна влада, ідучи назустріч батькам та дітям, розмежовувала сімейні та несімейні земельно-майнові суперечки, і, до того ж, пропонувала для останніх навіть спрощену процедуру, якщо її порівняти з іншими справами юрисдикції совісних судів. Найбільш уразливим місцем законодавчих актів була фактична ситуація з неявкою до суду однієї зі сторін, що чітко проявилось впродовж наступних років розгляду совісними судами сімейних майнових конфліктів. А тому за кілька років Державна рада знову повернулася до цього питання, скоріше за все, аби судові справи вирішувалися з урахуванням життєвих ситуацій, зокрема права не з'являтися особисто на засідання совісного суду, а подавати письмові відгуки. Одначе таке дозволялося лише у двох випадках: якщо сторона на час судового засідання виконує важливе завдання на державній службі, про що мало засвідчити безпосереднє начальство чи то позивача, чи то відповідача; а також у разі хвороби, причому якщо її перебіг був нескладний судову справу можна було відкласти до одужання, якщо ж лікар засвідчував невиліковну недугу, дозволялося вдатися до письмового свідчення³.

Дворянин Станіслав Логановський побив матір, і попри те, що Проскурівський земський суд чотири рази надсилав йому повістку, на розгляд справи так і не з'явився⁴. Державна рада, повертаючись до цього питання в 1858 р., дійшла

¹ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 4: 1829. — № 3023.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 770. — Спр. 90. — Арк. 107; 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1852. — Т. 26. — Отд. 1: 1851. — № 25222.

³ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1856. — Т. 30. — Отд. 1: 1855. — № 29829.

⁴ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 108. — Арк. 14.

висновку, що неявка позивача (як і відповідача) без обґрунтованих причин дозволяє совісному суду розглядати конфлікт на основі доводів одного лише позивача¹.

Хоча совісні суди найчастіше розглядали позови батьків, діти також не ігнорували можливість використати їх для пошуку порозуміння з батьками. Так, Мечислав Павша, співвласник села Даничева в Рівненському повіті, намагався вмовити батька, власника іншої частини цього ж села, продати її з публічного торгу. Для переконливості наводилися факти, що батько через старість сам не господарює, а віддав маєток в оренду зятеві, але той також не займається господарством, лише продає ліс. Сам же батько, хоча й бідував, але даючи пояснення у совісному суді, відкинув пропозицію сина продати маєток².

Практика розгляду совісними судами сімейних справ демонструвала строкату палітру життєвих ситуацій, адже кожна родина, яка зверталася до суду, мала власну історію стосунків, які ускладнювалися тим, що батьки по кілька разів одружувалися й дітям від першого шлюбу здавалося, що вони мають більше прав на батьківський спадок, ніж їхні брати й сестри, котрі народилися пізніше. Тим більше, що до справ додавалися фальшиві заповіти й письмові згоди сторін, які не прагнули з'ясовувати конфлікти ані через совісний суд, ані через будь-який інший. Дворянка Олена Піотровська з села Вербки Ольгопільського повіту зіткнулась з тим, що до Подільського совісного суду в 1852 р. надійшов позов від її сина від першого шлюбу, який посилався на заповіт покійного батька й намагався повернути частину маєтку. Сама ж вона відмовлялася брати участь у судовому процесі. Справа надійшла на розгляд до Сенату, але зі смертю сина її провадження було припинене³.

Певною мірою звернення до совісних судів про залагодження сімейних майнових справ нагадували за предметами суперечок земельно-майнові справи, які тепер обмежувалися родинним колом, але в яких ішлося про ті самі майнові інтереси. У 1845 р. Подільський совісний суд розглядав справу поділу будинку між Давидом Іцком та його сином Йосею Шварцманом (дім залишився після смерті матері)⁴. Того ж року до цього суду звернувся з позовом дворянин Петро Козицький, котрий, щоби забезпечити власну старість, уклав кріпосний заповіт, за яким передав маєток своєму синові Антонові, що служив на Гусятинській митниці. Аби син позбувся боргів віддав йому 150 руб. сріблом. Однак той, не будучи ще навіть уведений у володіння, почав розпродувати маєток, розраховуючись із новими боргами. На протести батька відповідав погрозами та побоями, відтак той почав шукати захисту в Подільському совісному суді⁵.

¹ 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. 33. — Отд. 2: 1858. — № 33774.

² ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 11.

³ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 252. — Арк. 258.

⁴ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 253.

⁵ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 108. — Арк. 155.

Прагнення в літньому віці компенсувати витрати на утримання свого часу малолітніх дітей характерне була не лише для батьків, а й для непрямих родичів, — наприклад, дядьків. Так, поміщик Трипольський із села Волосів Житомирського повіту звернувся до совісного суду, аби той посприяв йому відшкодувати кошти, витрачені свого часу на виховання та навчання племінників, дітей його двоюрідної сестри Анелі Богурайської. Вона померла, діти успадкували її маєток, тож він управі розраховувати на компенсацію, і хоча прямих документів, які б засвідчили його участь у вихованні, немає, зате є записи боргів та господарських витрат, що їх вела покійна сестра. Волинський совісний суд прийняв його справу до провадження, і через земський суд викликав небожів для з'ясування дядькових претензій¹.

Однак найбільше звернень усе ж було з приводу поділу маєтків. Ці справи ініціювали як діти, так і батьки, сподіваючись уникнути тривалого процесу в судах із формальним судочинством. Так, удова військового товариша Андрієвського в 1821 р. поскаржилася на свого сина, губернського секретаря, що він не розраховувався з нею за винокуріння. Її заява про незаконні дії сина розглядалася Сосницьким земським судом і правлінням малоросійського військового губернатора. Чернігівський совісний суд наголосив на синівському обов'язку шанувати, поважати й любити батьків, і врешті син покаявся та попросив у матері пробачення. Натомість вона висунула конкретні вимоги: сплатити борг (1500 руб.), можливо частинами, інакше забере садибу в селі Риботині Кролевецького повіту та віддасть її, кому забажає. Навіть при своєчасній сплаті боргу йому було заборонено продавати маєток частинами, а після синової смерті він мав перейти його братам². Зберегти маєток, не дрібнити його, ділячи на частини, як того вимагали діти після смерті батька, поставила собі за мету підпоручиця Катерина Силевичева. Її ж донька, капітанська удова Ольга Шкларевичева з дітьми, звільнений у відставку син — майор Олександр Силевич, навпаки, вимагали від матері розділити маєток у селі Макові, однак ніяк не могли запропонувати Чернігівському совісному суду умов поділу. Мати вдалася до крайніх засобів, звинувачуючи дітей, особливо дочку, у зневажанні її батьківської влади та честі, скаржачись у Глухівський повітовий суд та Чернігівське губернське правління³.

Власник частини села Тарасівки в Ямпільському повіті Войцех Павловський подав у 1843 р. позов до совісного суду проти свого сина, підпоручика Владислава, за образи, унаслідок чого Подільський совісний суд як один зі шляхів залагодження конфлікту запропонував передачу маєтку в опікунське управління. Така пропозиція сприяла тому, що суперечку вдалося швидко припинити, і за спільною згодою син уступив батькові спірні землі⁴. Інші

¹ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 177.

² ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 10–12.

³ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 3.

⁴ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 89. — Арк. 118.

Павловські — брати Ієронім, Антон та Людвіг з Дубенського повіту — ворогували між собою та з батьком Людвігом Петровичем, який, на їх думку, неправильно розділив маєток. За ініціативою одного з них, Ієроніма, почався розгляд сімейної суперечки, у чому брав участь губернський предводитель дворянства. Однак на суд зміг прибути лише останній, батько виявився тяжкохворим, Антон доглядав за ним, а Людвіг, хоча й перебував у Житомирі, на суд не з'явився. Відтак справу було відкладено, а потім і припинено з огляду на смерть батька в 1853 р.¹ Через совісний суд (у цьому випадку Волинський) вирішила оформити поділ маєтку й родина поміщика Снеховського із села Матях Новоград-Волинського повіту, який прискорила смерть батька та поспішний вихід матері заміж удруге. Суд пішов назустріч бажанню сина поділити родовий маєток².

Частину батьківського маєтку в селі Вікна від брата Едуарда отримав Северин Залютинський. Мирову було укладено на шляхетній довірі один до одного та родинній любові й злагоді. І все ж за клопотанням подільського губернського предводителя дворянства совісний суд повинен був оформити цю угоду між братами, тим більше, що маєток перебував в опікунському управлінні та офіційно рахувався за В. Щенсним³.

До совісних судів надходили позови, що відображали ще одну життєву ситуацію, яку прагнули залагодити як батьки, так і держава — коли сини, вийшовши з-під батьківського впливу, замість займатися господарством у маєтках та примножувати статки починали вести розгульне життя. У розумінні батьків, неодноразово описаному в зверненнях до суду, воно проявлялося в тому, що по вітру пускалися нажиті роками маєтності, у тому числі й отримана у спадщину від батьків та дідів земля. Для дворянина Я.М. Михайлова-Невмержицького з села Редчицева Овруцького повіту розпродаж сином Яковом клуні, хлівів, хати з сінми, комори, землі, отриманої як придане за дружиною, дорівнював особистій трагедії, з якою він сам не міг дати ради, звертаючись до суду та в поліцію, адже, мовляв, хтось має стримувати «людей от худого поведенія», — як про це йшлося в «Уставе о предупреждении и присечении преступлений»⁴. Мати Юліана Борковського із села Турбова Махновського повіту, яка скаржилася в Київський совісний суд на свого сина, могла продовжити перелік «розгульності»: намовляння селян ігнорувати її розпорядженням, не сплачувати державні податки, красти її добро й на виручені гроші купувати йому горілку тощо⁵. Саме з'ясування таких людських потреб, які проявлялися у зверненнях до совісного суду, змушувало верховну владу пильніше придивлятися

¹ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 1; Спр. 40.

² ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 49. Протокол судового засідання від 8 лютого 1858 р.

³ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 285.

⁴ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 209.

⁵ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 479.

до сімейних конфліктів, підтримувати моральні норми законом і державним контролем. Батьки, аби врятувати синів від пияцтва, ладні були звертатися до будь-яких інстанцій, у тому числі до бургомістра та ратуші. Саме так учинив 70-річний міщанин Іван Зенченков, прохання якого — врозумити сина й відвадити його від «зеленого змія», помістивши в будинок примусової праці, — було передане Чернігівському совісному суду. Батька у цій справі підтримали бургомістр містечка Середино-Буди Яків Боханов, сусід Іван Ганников, купець Григорій Марухін, які письмово засвідчили, що Артем Зенченков справді пиячить, бешкетує, кривдить матір. Ратуша на прохання суду відправила його до Чернігова, однак той дорогою втік з-під варти і в шинку княжни Голіциної повісився¹.

Міщани та купці, хоча й рідше, проте також зверталися по допомогу до совісного суду в справі вирішення внутрішніх конфліктів, які тільки поглиблювалися через матеріальні втрати, заподіяні дітьми. Так, міщанин із Троянова Житомирського повіту Ш.Е. Броваренко просив притягнути до відповідальності свого сина Мордка, з яким він організував спілку, орендуючи поміщицьку броварню, а той потайки переписав контракт на себе і позбавив батька доходу². Натомість житомирський купець Н.Б. Варшавер скаржився на синів, які, порушивши договір, перестали сплачувати за батька коробочний збір³.

Актуальним виявилось й повернення в повному обсязі приданого. Із такою вимогою у 1852 р. до своїх батьків — штабс-капітана Ксаверія і Лорети Сіревичів — звернулася дружина титулярного радника Францішка Левицька, яка заявила у суді, що ті їй винні 630 руб. сріблом⁴. М. Потехіна втратила право на придане, адже вийшла заміж без відома та згоди батьків. Звернувшись до суду після смерті батька вона щиросердно покалася, просила пробачення в матері, а суд, своєю чергою, усовіщав її й наставляв на прощення, аби вона ставилася до матері з «надлежащим почтением и повинением». Посилаючись на Литовський статут та взявши до уваги каяття, Волинський совісний суд залишив її вчинок без покарання⁵.

До категорії справ, що ними займалися совісні суди, належали й ті, коли батьки, будучи немічними, у літньому віці зазнавали образ від дітей (за визначенням судів — лайки, докори та побиття). У цьому «відзначалися» діти з різних соціальних прошарків, і батьки скаржилися до земських судів та губернаторів, просячи захисту в поліції, яка, з'ясувавши ситуацію, передавала справу до губернського совісного суду. Так, поскаржившись на дочку, рекрутку Тетяну Степаницьку із села Бакорина Дубенського повіту за «ругательства и побои»,

¹ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 3, 10.

² ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 206.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 49.

⁴ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 274.

⁵ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 291, 300.

мати невдовзі померла. Проте Волинський совісний суд таки розглянув цю справу, присудивши дочці церковну покуту¹. Козак Степан Куц із села Талаївки Ніжинського повіту в 1802 р. лаявся й погрожував побити матір, за що був ув'язнений. Під час розгляду цієї справи у Чернігівському совісному суді він утік з-під варти, а мати оголосила, що пробачає йому образу, тож справу було закрито. Колезька реєстраторша Меланія Даничева також подала до Чернігівського совісного суду прохання, що її материнська ласка і прихильність пробачає синові всі образи, просила припинити справу й «предать еє вечному забвению»². Овруцький земський суд у 1844 р. передав на слухання совісному суду прохання, в якому йшлося про образу й побиття 20-річним сином батька в родині Сташкевичів (с. Сташки). З'ясувавши обставини, що спричинили сварку, суд наказав викликати сина і провести з ним виховну бесіду, пояснивши, що його вчинок прирівнюється до злочину, і що лише здобувши батьківську прихильність, він може уникнути покарання³. Навіть якщо батьки не скаржилися, але при розгляді інших ситуацій земський суд чи палата цивільного суду встановлювали факти побиття та зневаги батьків із боку дітей, справа передавалася на розгляд совісного суду.

Законодавство про незаперечність батьківської влади неодноразово підважувалося дійсністю, і в цих випадках совісним суддям доводилося докладати максимум зусиль, аби запропонувати прийнятний вихід із ситуації. До таких слід віднести справу, що її з 1843 р. розглядав Чернігівський совісний суд. Почалася вона зі звернень новозибківського міщанина, 95-річного Фотія Бикова, до міської поліції, губернатора й совісного суду, в яких той звинувачував свого сина Тита в образах і побитті. Посилаючись на свій вік (мовляв, готується «отлучиться в вечное жилище») він не має спокою, терпить від свого сина образи й т. ін. З'явившись до Чернігова, Тит пояснював, що він виховує чотирьох синів і трьох дочок, і вже ця обставина змушує його виконувати святий обов'язок — шанувати батьків. Його ж батько, Фотій Якович, став заручником лихої волі другої дружини, яка хоче розсварити їх із батьком, аби той змінив заповіт, укладений ще до другого одруження, у 1813 р. Згідно з ним, саме Тит мав успадкувати все сімейне добро. Совісний суд звернувся до апробованого способу — 12 міщан під присягою засвідчили, що Тит Фотійович людина порядна, анітрохи не усував батька від його володінь, більше того, не здатний до образ та скандалів, чого не можна сказати про його мачуху. Суд вирішив відмовити Фотію Яковичу в його проханні ув'язнити сина, але оскільки той не зміг уникнути сварки, що виникла через садову землю між дружиною Фотія Яковича та ним, сином, йому слід попросити в батька пробачення у присутності всіх членів Новозибківської ратуші⁴.

¹ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 745.

² ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 35; Спр. 43. — Арк. 29.

³ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 79.

⁴ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 7, 35, 123, 125.

Про найбільший синівський «бунт» дізнаємося зі справи 1842 р. Син купця 3-ї гільдії з міста Севська Олексія Синіцина, порушивши батьківську волю й забравши 2 тис. руб., вийшов зі спільної з ним справи, приписався до новгород-сіверського купецтва та започаткував власну справу. За скаргою батька до Чернігівського совісного суду, туди й з'явився син, намагаючись пояснити, що він не може займатися торгівлею разом із батьком, якого вважає «бродягой, дармоедом», проте частинами все ж повертає в родину забрані кошти. За такий непослух син мав поплатитися, згідно із судовим рішенням, піврічним перебуванням у богадільні на правах робітного будинку, оскільки не покався та «не укротил гнева отца». Однак син подав апеляцію до Сенату, звинувативши суд у недотриманні процедури, адже йому не було вчасно повідомлено про судові рішення. Вищий судовий орган Російської імперії не лише зауважив справедливість апеляційної скарги, а, посилаючись на відповідні статті т. 15 «Зводу законів» (видання 1842 р.), вказав, що батько не підтвердив своїх претензій жодним документом, і скасував рішення совісного суду. Проте залишив чинним його вимогу просити пробачення в батька й надалі ставитися до нього шанобливо¹. Після цього сенатського зауваження совісні суди почали більше звертати уваги на обґрунтованість батьківських претензій до дітей.

Захоплення сином материного маєтку, нажитого нею разом із чоловіком, вирішила оскаржити ніжинська міщанка Явдоха Підлузька, про що й повідомила суд. Оскільки вона не змогла подати письмових документів, що земля і майно куплені на спільні сімейні кошти, судова інстанція вдалася до опитування свідків. Ті підтвердили, що чоловік скаржниці, Іван Підлузький, відразу по одруженні почав скуповувати землю. Посилаючись на цивільне законодавство (т. 10 Зводу законів), Чернігівський совісний суд наполіг на тому, що матері її син — Михайло Підлузький, також ніжинський міщанин, має виділити належну третю частину всього родинного добра².

Слід зауважити, що безпосереднє звернення сторін до совісного суду, характерне для катерининського періоду їх функціонування, із часом змінилося, а справи про примирення почали надходити від органів влади, котрі займалися з'ясуванням соціальних конфліктів — поліції, магістратів, судових палат, що свідчило про зменшення авторитету совісних судів серед населення. У Херсонському совісному суді, діяльність якого в 1851 р. ревізував таємний радник, член присутствія першого департаменту Сенату Є.Ф. фон Брадке, виявилось, що кільканадцять його справ мають саме такий характер. Зокрема, Бобринецький повітовий суд направив справу про присвоєння дружиною поручика Астаф'євою коней, що належали її дітям від першого шлюбу; Херсонська цивільна судова палата — про суперечку щодо власницьких прав на землю між полковницею А. Волянською та її рідною донькою; градська поліція Миколаєва — про продаж кременчуцькою міщанкою Ольгою Журавльовою батьківського

¹ ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 5, 11, 45, 123, 125.

² ДАЧО. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 43. Запис у журналі від 18 січня 1847 р.

будинку без відшкодування частки дітям; магістрат міста Миколаєва — про грошовий борг братів Івана й Петра Федешиних перед матір'ю¹.

На відміну від лівобережних, правобережні совісні суди невиділення частки зі спадщини одному з членів родини називали більш вдалим терміном — «витіснення». Саме так кваліфікував Подільський совісний суд поведінку відставного солдата Петра Гертманова, який, повернувшись у 1855 р. з Дубосар після поранення, позбавив матір батьківської хати та поля. Суд, отримавши позов міщанки Терези Гертманової, визначив термін явки сторін, попередньо зажадавши надати йому сімейні документи на право володіти спадковою власністю. Духовний заповіт батька про поділ маєтку на однакові частки підтвердили чотири свідка. Совісний суд дійшов висновку, що мати мала право на сьому частину. Майно (будинок і землю) слід було оцінити та роздати гроші всім членам родини: матері, братам, сестрі. Проте сторони не пристали на пропозиції совісного, і їх справу розглядав уже формальний суд².

Глава родини, особливо на Правобережжі, де земля швидше, ніж на Лівобережжі, ставала вигідним товаром, складаючи заповіт, зазначав розмір фондуша на утримання дружини. Тому сини, котрим вигідний був поділ майна без заповіту, намагалися заховати його, ігноруючи батьківську волю. Їх пояснення у суді зводилися до обвинувачень матерів у невмінні господарювати, схильності влізати в борги, відтак справи подібного характеру вирішувалися досить складно. До того ж маєтки нерідко перебували у власності кредиторів³. Почавшись у совісному суді, подібні справи доходили до Сенату, який звертав увагу, що багато з нез'ясованих проблем належить до компетенції іншого, не совісного, суду. Позов дворянина Вікентія Венди проти своєї матері, поданий у Подільський совісний суд у 1841 р., про розподіл між ними маєтку після смерті батька, закінчився тим, що вона письмово заявила про неправомірність його наполягань, адже Вікентій не був її рідним сином, про що й присягнула. Сенат звинуватив совісного суддю в тому, що той не мав права встановлювати через посередників і дванадцятьох свідків факт законності його синівства, тоді як суд намагався примирити родину, згідно з Литовським статутом посиляючись на права вдів⁴.

Як приклад розбіжності законодавчих вимог та судової практики слід назвати подання позовів конфліктуючими сторонами одночасно. Саме до цього у 1838 р. вдалися вдова А. Франц, поміщиця з села Макарівки Сквирського повіту Київської губернії, та поміщик І. Велигорський, котрому та продала дідищу в Зубівській волості Радомишльського повіту⁵. Часом, не чекаючи виділення частки з маєтку, що, як правило, відбувалося після смерті власника,

¹ РГИА. — Ф. 1385. — Оп. 1. — 1851 г. — Д. 983. — Л. 15, 21–26.

² ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 6–7.

³ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 188; Спр. 240.

⁴ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 5, 150, 329.

⁵ ДАЖО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 149.

діти вимагали через совісний суд надати їй в постійне користування. Надвірний радник Микола Юзефович, подаючи позов проти свого батька, того ж таки 1838 р. вимагав, аби той призначив для нього сплату «елементів» з маєтку. Після закінчення Віленського університету й невдалої спроби розпочати службу в Санкт-Петербурзі в отриманні в такий спосіб своєї частки він бачив спосіб вийти зі скрутного матеріального становища¹.

З'ясування сімейних конфліктів, як виявляється, займало досить поважне місце в діяльності совісних судів. Іноді людям здавалося, що саме цей суд повинен розглядати не лише відносини між батьками й дітьми, а також суперечки та непорозуміння між подружжям. Саме тому граф С.І. Тишкевич у 1840 р. звернувся з такою пропозицією до управляючого Міністерством юстиції В.М. Паніна, на підтвердження запропонувавши розглянути його власну історію подружнього життя. Узявши за дружину вдову Казимиру Жуковську (у дівоцтві Горська), він не заперечував, щоби вона впродовж 25 років розпоряджалася його нерухомою власністю. У результаті землі С.І. Тишкевича було розпродано. Як виявилось, совісний суд управі був вирішувати й такі справи, аби лише подружжя добровільно дало згоду та запропонувало прийнятний вихід із ситуації².

¹ ДАХМО. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 187.

² ЦДІАК України. — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 2899.

ВИСНОВКИ: спроба регулювання соціального життя

Взаємини верховної влади й суспільства, що формувалися у постійній і часто доволі суперечливій взаємодії, найчастіше знаходили втілення у діяльності державних інституцій, зокрема й судових, серед яких важливими були совісні, запроваджені в Російській імперії Катериною II. Їх «загадкова» назва, трансформована з англійського середньовічного права справедливості в найбільш відповідне йому російське поняття «совісті», з'явилася в результаті осмислення західних просвітницьких концепцій. Ініційоване верховною владою їх обговорення у власному оточенні спричинило серйозні міркування про роль християнських моральних норм і законів, а також покарань у поліпшенні природи людини та суспільства. Відтак при реформуванні судочинства імператриця намагалася врахувати європейський досвід, запозичивши деякі форми організації судової влади, та захищаючись у такий спосіб від страхітливої пожежі європейських революцій.

За оцінкою радянської історіографії, Катерина II була жорстокою повелителькою, яка не церемонилася з такими поняттями, як совість і справедливість, підмінивши їх щоденною боротьбою за зміцнення монаршої влади та імперії. Проте дослідивши діловодну документацію совісних судів, доцільно відійти від упереджених оцінок державницьких заходів імператриці. Звірівшись з ідеями західного Просвітництва, вона вперше спонукала державу взяти на себе відповідальність за соціальні проблеми, до вирішення яких залучалася громадськість. На основі виборного принципу створювались органи станового представництва (щоправда лише на місцевому рівні), зокрема й судові. Тож не випадково в багатоступеневій катерининській судовій системі, що базувалася на становому поділі суспільства, совісні суди наділялися певними всестановими повноваженнями.

Довгий час історики й правознавці не звертали особливої уваги на совісні суди, чи то вважаючи їх архаїчними, нераціональними та нежиттєздатними органами, чи то плодом утопічних мрій імператриці. Цьому сприяла й неповна збереженість архівів совісних судів, а звідси і їх слабе опрацювання. Проте запроваджені в останній чверті XVIII ст. вони все ж протрималися практично до судової реформи 1864 р. Лише на короткий час від цих судових установ відмовився Павло I, однак уже Олександр I

відновив їх, розширивши повноваження, до яких додався розгляд родинних конфліктів між батьками та дітьми. А Микола I подбав про їх бюрократизацію, забезпечивши штатними розписами та пакетом законодавчих актів.

В основі припинення діяльності совісного судочинства лежали корінні зміни у соціально-економічному житті Російської імперії другої половини XIX ст., трансформація правової сфери, унаслідок чого відбувся відхід від моральної теорії права, неписаних правил і законів. Розмите, а тому й малопритатне для суду поняття совісті, відходило в минуле, свідченням чого ставала дедалі більша незатребуваність совісних судів. На відміну від внутрішніх російських в українських губерніях імперії совісні суди діяли до кінця 1850-х рр., і до них активно зверталися люди, намагаючись залагодити свої справи, хоча б через те, що коло їх повноважень не було тут якоюсь дивовижною, абсолютно новою справою. Адже у своїх процедурах і нормах совісне судочинство спиралося на давню правову традицію Малоросії та колишніх річпосполитських земель. Новим у совісних судах, якщо порівнювати з мировими та полюбовними, було те, що вони покликані були з'ясувати не одну соціальну проблему, а широкий їх спектр, причому досить різних, цивільних і карних, проте об'єднаних, як би це не здавалося парадоксальним, увагою до людини, якій від народження притаманна і доброта, і жорстокість, вади та слабкості. Їх можна було позбуватися різними шляхами, а не лише фізичним покаранням, і найперше — через усвідомлення винуватості, гріховності, страху покарання, загрозу викликати людську зневагу та осуд. Натомість решта судів при розгляді справ більше покладалися на примус та кару.

Тож якщо розглядати судові справи за кількісними показниками, аби з'ясувати авторитет совісного суду серед населення, найперше слід назвати земельно-майнові суперечки, які становили третю частину. До совісного суду сторони зверталися не по захист, а для офіційного оформлення власних погоджувальних рішень. Вони самі себе «розсудили», домовившись про порядок повернення боргу, поділили спірні землі та майно, розглянули можливості поділу спадщини, отримання приданого, врегулювали виплату заставленого майна та обговорили спірні питання щодо суворішої відповідальності за порушення договірних умов. Фігуранти справи при обопільній згоді складали у совісному суді мирову угоду, письмова форма якої, узгоджена з державним органом, сприяла дотриманню досягнутого компромісу. Якщо ж не вдавалося дійти порозуміння, сторони могли покладатися на сам совісний суд, або на посередників, які допомогли б їм вийти на рішення, що влаштувало б обидві сторони. Мирова угода набувала чинності законного акту, для чого фіксувалася у судовому журналі, стаючи обов'язковою до виконання, а сторони після її укладання втрачали право звертатися з цією ж самою справою як до совісного, так і до будь-яких інших судів.

Можливість у короткий термін, доступно, недорого, без тяганини та примусу, із нескладною й, не в останню чергу — зрозумілою, судовою процедурою залагодити суперечку найбільше прийшлася до вподоби людям. До совісного суду зверталися, як правило, середнього статку дворяни, селяни, козаки й міщани, у позовах яких ішлося не про великі маєтності, а про незначні дббра, що дозволяло йти на компроміс заради збереження чогось більшого, ніж матеріальні статки: справедливості, честі й совісті, доброго імені, мирного співжиття, взаємної довіри, злагоди. Це сприяло досягненню соціальної гармонії, адже учасники процесу залагоджували непорозуміння попри різницю у суспільному й майновому становищі. Аналіз станового походження позивачів та відповідачів у совісному судочинстві переконує, що соціальне середовище, яке користалося послугами совісного суду, було ширшим, ніж того вимагали закони. Якщо там ішлося лише про дворян, селян і міщан, то в українських губерніях можливостями совісного суду користалися також піддані селяни й духівництво.

Повноваження з'ясовувати відносини в такій делікатній сфері, як сім'я, врегульовувати суперечки між батьками й дітьми, виховувати в дітей повагу до батьків та закону були віднесені до компетенції совісного суду вже за Олександра І. Держава повністю ставала на бік батьків і засуджувала тих дітей, які їх ображали як словесно, так і фізично. При з'ясуванні земельно-майнових суперечок впроваджувалася ще простіша процедура примирення членів родини, ніж вона практикувалася між фігурантами, не пов'язаними родинними стосунками.

Решта повноважень совісного суду полягала у з'ясуванні справ карного характеру, до яких відносилися найперше злочини, що їх вчинили неповнолітні, душевнохворі, які вимагали особливого підходу при покаранні. До них були долучені також справи про чаклунів та чарування, різноманітних ясновидців і віщунів. Совісні суди розглядали справи, пов'язані з покражею церковного майна та сексуальними збоченнями. Окрему групу становили правопорушення, скоєні через несприятливий збіг обставин, у результаті чого особа, ставши жертвою, сама себе покарала. Карні злочини розпочинала розслідувати повітова поліція, яка повністю забезпечувала досудове слідство, а потім передавала справу на остаточне вирішення совісному суду, який певною мірою відігравав роль, наближену до суду присяжних.

Катерина ІІ виокремила цю категорію карних справ і віднесла їх до компетенції совісного суду внаслідок благодетворного впливу ідей західного гуманізму. Адже досі в російській судовій системі покарання малолітніх злочинців усе ще здійснювалося на основі «Соборного уложения» 1649 р. та Військового статуту Петра І, з явно завищеними карними санкціями. У чинних законодавчих нормах, і в українських, і в російських, діти

каралися так само, як і дорослі, відповідно до вимог військового часу. Тоді як Європа відмовилась від ставлення до неповнолітніх злочинців як до дорослих. Відповідно і покарання за ці провини мало бути адекватним. Як удалося з'ясувати, діти «засвоювали» й скоювали ті ж злочини, що й дорослі — кради, брали участь у бійках зі смертельними наслідками, бродяжничали. Остання категорія справ найбільше розглядалася у совісних судах прикордонних губерній, коли відразу після третього поділу Речі Посполитої населення ще не усвідомлювало самого поняття міждержавного кордону — його перетинали як у пошуках рідних, так і з контрабандною метою, причому дорослі нерідко використовували для цього дітей. Серед розглянутих справ кількісно виділяються ті, в яких фігурували діти з єврейських родин.

Юнаки гвалтували, вдавалися до кровозмішення та ненавмисно вбивали. Поширеними були підпали й часто аж ніяк не через дитячі пустощі, а свідомо, із метою помститися. Неповнолітніх притягували до відповідальності також за сприяння, коли ті знали про злочини дорослих, але не донесли поліції. На перших порах ідея поблажливого ставлення до малолітніх порушників слабо приживалася серед суддів, яким здавалося, що суворе покарання сприятиме зменшенню дитячої злочинності. Однак вони змушені були виявляти милосердя й зважати на вимоги нового законодавства, згідно з яким упроваджувалися менш суворі покарання, які, до того ж, супроводжувалися виховними заходами. Діяльність совісних судів у цьому спрямуванні можна розцінювати за перші кроки зародження ювенальної юстиції, що набрала значного нині поширення.

Небезпечність душевнохворих, непередбачуваність проявів психічних недуг, загроза фізичних розправ, безсилля, а то й агресивність оточуючих стосовно таких людей — усе це змусило верховну владу звернути на них пильну увагу. Приказ громадської опіки мав забезпечити будівництво спеціальних будинків для душевнохворих, в яких би їх можна було ізолювати та надати медичну допомогу. Їх неадекватні вчинки, що межували зі злочинами, ретельно займалася поліція. Стан хворого засвідчували повітовий, городовий або штаб-лікар. Допитувались свідки, чії слова брав до уваги совісний суд.

Від моменту заснування совісні суди стали головною судовою інстанцією, де розглядалися справи про чаклунство й забобони. Ця містична сторона народного життя була настільки розвинутою, що з нею довелось боротися як через покарання, так і вихованням та роз'ясненням. До осуду залучалися громадськість, родина, церква, котрі шляхом переконання мали сприяти усвідомленню марновірства. Чаклунство засуджувалося та переслідувалося владою, а тому його проявами, як правило, у першу чергу займалася місцева поліція, котра, провівши розслідування, передавала справи на розгляд совісного суду. Судова практика відносила до цієї

категорії справ ворожіння, віщування, чаклування, пророкування, знахарство, забобонність, привороги, розкриття могил тощо. Про те, що такими речами займатися заборонялося, знали й віщунки, і люди, все ж хтось таки розраховував на допомогу чаклунів, а хтось, ошуканий ними, звертався до влади по захист і задля покарання шарлатанів.

Совісний суд, за задумом законодавців, повинен був розглядати злочини, що кваліфікувалися як скоєні ненавмисно, через несприятливий збіг обставин, унаслідок чого сам звинувачений розплачувався так немилосердно, що жодне запропоноване судом покарання не змогло б перевершити результати скоєного. Справи про ненавмисне вбивство з рушниць — найбільш чисельні серед цієї категорії. При всій, здавалося б, їх очевидності, совісний суд, як остання судова інстанція губернського рівня, ретельно з'ясовував усі деталі справи, а також ураховував щиросердність зізнання. Також чималу групу судових справ становили ті, що відносилися до дітозгубництва.

Одна зі статей «Учреждений для управления губерний...» окреслила надзвичайно важливе повноваження совісного суду, ту складову права, до якого практично не зверталось попереднє законодавство Російської імперії, та яка впливала з принципів й ідей заснування цього суду. Вона визнавала право, а значить і можливість, ув'язненої особи, якій протягом трьох днів не було оголошено причин арешту, звертатися по захист до совісного суду. Виняток становив арешт за образу особи імператора, зраду, убивство, злодійство, розбій. Ув'язненого можна було відпустити на поруки з тим, щоби підозрюваний самостійно обрав суд, який з'ясує його провину. Ця стаття законодавчого акту Катерини II, як, утім, і інші, була відлунням просвітницької епохи. Справ такого характеру за всю практику совісних судів було розглянуто найменше, буквально одиниці, що вказувало на неготовність влади з'ясовувати стосунки в такий спосіб. Однак сама ця норма свідчила про спробу захисту від поліцейського свавілля.

Згідно з чинним законодавством, совісний суд мав право вдаватися до покарань. Крім фізичних він апелював до церкви, суспільства, місцевої громади, родини, покладаючи на них виховну функцію. Найчастіше це була церковна покута, традиційна сповідь, впроваджувана за часів Петра I, яку за рішенням суду здійснював священник, пояснюючи злочинцю ганебність його вчинку, важливість дотримання норм громадського співжиття, роз'яснюючи його сімейні права й обов'язки тощо.

Совісні суди, попри всі їх вади, усе ж були неординарним явищем, яскравою сторінкою формування правової культури. Зрозуміло, що верховна влада дещо наївно ідеалізувала їх можливості, проте прагнула тримати їх на заявленій висоті. Водночас, оскільки в Російській імперії багато проявів життя не було врегульовано законом, тримаючись на звичаї, влада вчинила прагматично, мобілізуючи суспільство, аби донести до

кожного його члена модель поведінки та зміцнити норму закону через поєднання його з традицією.

Саме тому назва цих судів несла не лише метафоричне навантаження. Совісний суд спирався на традиційність суспільства, котра полягала у високій довірі до словесного зобов'язання, засудженні неправди, дотриманні слова-присяги, християнсько-релігійних норм, що відіграло важливу роль у відносинах між людьми, пов'язаних спільністю середовища проживання. Саме тому совісними суддями та засідателями ставали посадовці, обрані суспільством на становому принципі, що дозволяло подолати кадровий дефіцит. Критерієм обрання були особистісні риси, зокрема авторитет, репутація, набуті суддями завдяки тривалому обійманню виборних посад, а також розсудливість і розум. Виборці звертали увагу на те, щоби кандидати мали певне становище у суспільстві, бажаним був досвід державної, зокрема й суддівської, служби. Перевага віддавалася людям із життєвим досвідом, поважного віку, що правило за критерій розважливості та розуміння духовних цінностей. Далеко не останню роль відігравали матеріальні статки, освіта, соціальні зв'язки, міцність родини. Держава, підтримуючи пропозиції дворянських зібрань, міщанського та селянського середовищ, додавала до них власні вимоги, найважливіша з яких — бездоганна попередня кар'єра на військовій чи цивільній службі. Доступність, нескладність процедури, спрямованої на примирення, а не на покарання, участь місцевих громад у формуванні суддівського корпусу — ось найхарактерніші риси совісних судів, цього оригінального явища яскравої історичної доби.

ДОДАТКИ

А. Документи

№ 1

1782 р., 24 травня. Із журналу засідань
Чернігівського совісного суду
про арешт без оголошення причин та утримання під вартою
внука священика Олександра Барановського

1782-го года мая 24 дня во вторник присутствующие совестного суда прибыли в присутствие в 8 по полуночи часу судья бунчуковый товарищ Стороженко,

Заседатели дворянские:

Василий Тарновский, Гаврила Божич;

мещанские: Иван Бардадим, Василий Малахов да

сельские: Василей Белявский, Андрей Галуза.

Вышли из присутствия в первом по полудни часу.

Слушали: 1. Доношение катедрального черниговского монастыря на сообщение сего суда к преосвященному епископу черниговскому и новгород-северскому Феофилу¹, при коем представлено. Содержавшийся при оном монастыре в оковах под стражею села Козла священнический внук Александр Барановский с прописанием в оном доношении причин, по коим означенный Барановский при том монастыре содержим под стражею и с прошением оставить его, Барановского, за оным монастырем.

Приказали: Как за таковым оного Барановского к лицу сего суда от монастыря кафедрального представлением находит сей суд, что оный Барановский содержится при катедральном Черниговском монастыре в тюрьме «не во оскорблении особы императорского величества, не по измене, не по смертоубийству, не по воровству или разбою», по «Учреждению для управления губерний», главы 26 в статье 401 предписано таковых содержащихся в тюрьме освобождать на поруки, как о его поведении, так и о представлении его к тому суду, который он изберет, для того в силу сего узаконения потребовав от него Барановского порук, отдать его на оные с тем, что он, Барановский имел до сего честное поведение и будет представлен в уездный Черниговский суд, который он сам избрал, куда и дело его от сего суда при предложении отослать с таким при том предписанием, чтобы оного Барановского правом сего суда из

¹ Феофіл Ігнатович (1726–1788 рр.), у миру Федір Киргакович, вихованець і викладач Київської академії. Єпископ із 1770 р. Багато уваги приділяв відбудові чернігівських храмів.

тюрьмы освобожденного по сему же делу в другой раз в тюрьму посадить никто уже не дерзал, прежде решения сего дела. Дело же его окончить как законами повелено.

Михайло Стороженко, Василей Тарновский, Гаврила Божич, Иван Бардадим, Василий Малахов, Василь Белявский, Андрей Галуза*.

Скрепил: в должности регистратора Иван Григорович.

ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 63, зв.; оригінал

№ 2

1796 р., 22 лютого. Із журналу засідання Чернігівського совісного суду про умови позбавлення Домнікії Ольховської з сім'єю кріпосної залежності братом, бунчуковим товаришем Іваном Гамалією, який записав її у власні піддані

1796 года февраля 22 дня по указу ее императорского величества Черниговский совестный суд слушали дело в сем суде начавшееся по жалобе умершего бунчукового товарища Иосифа Гамалеи дочери Домникии по мужу Ольховской на брата ее родного, бунчукового товарища Ивана Гамалею за ненадлежащее записание по последней [1]782 года ревизии, а равно и по ныне сочиняемой**, мужа ее, ее и детей в числе своих подданных в подушной семигривенный оклад и за употребление их в разные подданические работы.

Приказали: как по сему делу ответчик, бунчуковый товарищ Гамалея являясь в сем суде по призову, и чрез поданное прошение представил, что по зашедшей на него в сей суд жалобе от жены Домникии Ольховской, он, Гамалея, убегая дальших, могущих произойти хлопот и убытков, узнавши из дошедшего к нему посторонним образом известия, что она Ольховская посредством ей придержаных, обещает заменить за ее семейство то число крестьян, сколько по ревизии за ним, Гамалеєю, записано, включая собственно ее, истицы Домникии персону, соглашается на сие охотно с тем только, чтоб оные поступившие в ту замену во владение его, Гамалеи люди, не были престарелые и увечные, и чтоб были способные отбывать повинности, просит, взяв во уважение, правильность его, Гамалеи, от привлечения его далее к волоките по силе 397 статьи всевысочайшего «Учреждения» уволнить.

Чему всему выше сего изъясненному в просьбе его, Гамалеи, и истица Домникия Ольховская согласна в надеянии на своих родных, что они толикое число людей могут заменить за ее мужа с семейством и для того совестный суд соображаясь 400-й статьей всевысочайшего «Учреждения» и утверждая таково

* Протокол підписали всі засідателі суду.

** Ідеться про п'ятий перепис населення 1796 р.

обеих сторон согласие, представить в Черниговское наместническое правление и просить да благоволят о исключении оной сестры его, Гамалеи родной Домникии, мужа ее, Кирилла с двумя его сыновьями Афанасием и Сысоем, а его Гамалеи родными племянниками с подвладения ответчика бунчукового товарища Ивана Гамалеи, записанных по последней [1]782 и вновь сочиненной [1]795 годов ревизиям, дать кому следует свое предписание, о чем истице Домникии и мужу ее Кириллу с их детьми объявить, что они отныне впредь за таковым его, Гамалеи, их увольнением, не суть подданные его, и не обязаны уже несть ему никакой подданнической повинности, и дабы ответчик бунчуковый товарищ Гамалея более за сим не привлекал ее, Ольховскую с мужем ее и двомя сыновьями в свое владение и не делал бы им отныне никакого угнетения или притеснения, не касался бы к имеющейся у них движимостей.

О том нижний земский Лохвицкий суд имел бы неослабное наблюдение с тем, что оны буде пожелают с села Безсале удалиться, не было бы чинено со стороны означенного Гамалеи в том им препятствия.

О чем и сему суду дать знать.

Стефан Ожегович

Яким Оварковский

Михайло Доморка

Губернский секретарь Марко Головчанский.

Подписан того же числа.

*ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 408. — Арк. 17–18;
оригінал*

№ 3

1822 р., 8 серпня. Прохання вдови Олени Романовської до імператора Олександра I посприяти їй у справедливому рішенні щодо можливостей сплатити борг її померлого чоловіка*

Всепресветлейший державнейший великий государь-император Александр Павлович самодержец всероссийский, государь всемилостивейший, просит Крелевецкого повета села Мутина жителка, умершего дьячка Тимофея Романовского жена Елена Иванова дочь, Романовская. И о чем мое прошение, тому следуют пункты:

1-й. Крелевецкий нижний земский суд присланным ко мне требованием, прописывая что сверх сделанного судом оным по предложению малороссийского Черниговского совестного суда мне чрез волостное Мутинское правление объявления, о уплате должных умершим мужем моим козаку села

* Прохання написане на гербовому папері вартістю 60 коп. сріблом.

Мутина Михайле Босаку семидесяти рублей денег. Еще объявляет, чтобы я означенные должные умершим мужем моим козаку Михайле Босаку 70 руб. деньги уплатила без отговорочно, буди же почему либо претенсии сей удовлетворить не соглашусь явилася бы в Черниговский совестный суд сего августа на 8-е число к учинению об оном разбора, а как я на означенный срок явки учинить не могу, но чтоб правительству благоусмотреть о претенсии Босака изъясняю нижеследующее.

2-й к сему. Когда умерший муж мой визичил за жизни в означенного Босака 70 руб. денег, то заложил ему в ружной пахотной земли оранкою в две сохи на день, на два посева, которою он владея, получил с оной ржанных десять коп и гречневых пятнадцать. По умершении мужа моего, когда прописанная земля отобрана и отдана другому церковному служителю, то заимодавец требовал у меня уплаты оных денег, коих я, не имевши в себя в наличности, отдавала ему в вечность за те деньги выстроенную мужем моим вместе со мною и за общие [?] деньги жилую хату, но Босак на то не согласился. Но как осталась после мужа с малолетнею дочерью во вдовстве и не имевши никаких средств к дневному пропитанию и содержанию, поелику никакого имения, кроме оной хаты не осталось. Просила отсрочки, на что он видя меня проживавшею по чуждым домам и согласился. Но неведомо мне, с чего возмевши на меня недовольство, вымыслил обжаловать меня пред начальством вовсе против совести своей, да еще и пред начальством тем к которому я дать объяснения лично по крайнему моему недостатку явится не могу и потому припадая к стопам Вашего императорского величества всеподданнейше прошу.

Прошение.

Дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено было сие мое прошение принять записать и уважив нынешнее мое состояние по чуждым домам с малолетнею моею дочерью провождаемое в прозбе козаку Михайле Босаку отказать, повелев ему сходно его добровольному как выше значит в отсрочки мне долгу по желанию обождать до поправления моего недостатка или до совершеннолетия дочери моей. Подписалась.

Всемиловнейший государь, прошу Вашего императорского величества о сем моем прошении решение учинить. 1822 года августа 8 дня.

К подаче надлежит в малороссийский Черниговский совестный суд умершего дьячка Тимофея Романовского жена Елена Романовская, а вместо ее неграмотной по ее прозби руку приложил и оное сочинил и переписал дворянин, губернский секретарь Павел Ефремов.

Державний архів Чернігівської області. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 9–10; оригінал

№ 4

1832 р., 3 жовтня. Витяг із пропозиції київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора В.В. Левашова київському губернському предводителю дворянства Г.Ю. Тишкевичу про заснування совісного суду

Давно уже в великороссийских губерниях существует учреждение совестных судов. Если законодательство по необходимости нравственного бытия человека должно идти наряду с просвещением и одно другим измерять степень совершенства своего; то нельзя не согласиться, чтобы сие учреждение не принимало на себя все свойства высокого народного образования.

Воля человека, проявляющаяся в свободных его действиях, имеет многообразные оттенки. Закон взирает на исполнение, по причине побуждений и обстоятельств, заставивших человека уклонить действия свои от порядка, должно отыскать в сердце его — и вот начало необходимости совестного суда, который при свободнейшем своем противу прочих судопроизводств разбирательстве в делах уголовных руководствуется статьями 397 и 399 высочайших управлений в губерний «Учреждений», а в гражданских в примирении сторон статьею 410 того же узаконения, так что он, в первом случае, сближается с благотельным в Англии установлением суда присяжных и, во втором, приемлет свойства судей мирных.

Я полагал бы совместным с пользою благородного киевского дворянства, если бы и у нас учреждено было таковое здесь судилище; но поелику выгода сия относится преимущественно до сего сословия, то и нужно наперед тщательно рассмотреть сию статью и, сообразив оную с местными потребностями, испросить на допущение сего высочайшего соизволения.

*ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1254. — Арк. 1; копія
Опубл.: Український археологічний щорічник. — К., 2009. —
Вип. 13/14. — С. 542*

№ 5

1832 р. Проект заснування совісного суду в Київській губернії, запропонований губернським дворянським зібранням

Прожект

Учреждения совестных судов в здешней губернии, имеющих назначение, с одной стороны, первоначально примирять несогласные семейства и возникающие между частными лицами тяжбы и недоумения, а с другой, пещись об облегчении участи страдающих узников, сколько, с одной стороны, есть возвышением чувств о благе рода человеческого, сколько, с другой, принести может неисчислимыя и ощутительныя пользы.

Но божественный сей закон, дарованный России блаженной и незабвенной памяти государынею императрицею Екатериной II еще в исходе 17 века после истечения 50-ти лет времени — и в великороссийских губерниях едва ли требовал уже некоторых распространений и пояснений дополнительными постановлениями. В сем же крае, в которых учреждение совестных судов было бы совершенно новым постановлением, дворянское сословие находит, что согласно местным нуждам, обыкновению и степени нынешнего просвещения всей губернии с большею пользою можно бы ввести оные на следующем основании:

Совестные суды учредить не в одном только губернском городе, ибо он мог бы быть полезным только для жителей одного того города и принадлежащего к оному уезда, но во всех уездах сей губернии так, чтобы вообще дворяне пользоваться могли сим благодетельным учреждением*.

Вместо установленных по «Учреждению» особо членов совестного суда и в случаях надобности приглашения тяжущимися еще частных посредников для общего совещания по делам — во всяком уезде учредить таковой совестный суд и по выбору дворянства из одного совестного судьи и двух заседателей, с добавлением к оному одного секретаря или протоколиста и двух канцелярских служителей, не требуя уже ни в каком случае особых посредников для совещания и самого действия.

Для судьи и заседателей совестного суда как почетных членов дворянского сословия и имеющих на себе посреднический и миролюбный характер дворянское сословие находит, с своей стороны, неприличным назначать жалованье, но таковые члены согласно высочайшему о губерниях «Учреждению» и затем дополнительным постановлением могли бы воспользоваться всемиловитейше дарованными правилами и преимуществами, сему званию присвоенными, с наградю за выслугу положенных сроков чинами и орденами.

Жалование для секретаря, канцелярских служителей, на канцелярские расходы и прочие по штату должно быть отнесено на счет земских повинностей уравнительно по губернии. Совестные же суды и их канцелярия могли бы помещаться в общих уездных присутственных местах по усмотрению начальства.

Как звание совестных судей есть весьма важное, требующее и больших достоинств и особого доверия к способностям для полезного замещения сих должностей, то призналось бы удобным поставить непоколебимым правилом:

1. Чтобы в должности сии не избирать других дворян, как только соединяющих в себе все условия в положении о порядке дворянских выборов и службы по оным в № 13 и статьях 1 и 2-й, а в № 23 изъясненные, и притом имеющих от роду не меньше 30-ти лет.

2. Чтобы в таковые должности избирать можно отставных не только господ штаб-офицеров, но и гораздо высшие чины, имеющих чиновников, ибо звание сие общепользное, имеющее великую цель примирять людей и не допускать оных сколько можно к разорительным тяжбам и несогласиям семейств и посторонних лиц.

* Проти цього місця В.В. Левашов зробив позначку олівцем.

И 3-е. Наконец, чтобы в случае невозможности заместить должности сии с пользою способными, служившими уже в других должностях дворянами или имеющими классные чины чиновниками, право о выборах в должности неслуживших дворян только до 10 класса включительно распространить и на звание судей и заседателей совестных судов, хотя, в прочем, классы тех чиновников по штату, высочайше утвержденному, суть гораздо выше.

Примечание: К принесению сей последней подданнейшей просьбы заставляет крайняя необходимость — ибо в здешней губернии потомственных дворян, имеющих право на непосредственное участие в выборах, есть так мало, что оными и другие должности заместить по губернии является очевидный недостаток.

И наконец, канцелярские служители при таковых судах принимаемы бы были на службу единственно из потомственных дворян.

Обращаясь теперь к обязанностям совестного суда, дворянское сословие находит, что обязанности сии по существу своему разделены бы быть могли согласно даже высочайшему о губерниях «Учреждением» по два особые отделения, то есть по уголовной и гражданской части.

По уголовной части обязанности совестного судьи высочайшим о губерниях «Учреждением» в главе 26 суть столь ясно определительно описаны, что дворянскому сословию остается только всеподданнейше просить распространить сей закон и на здешнюю губернию.

Но что относится до гражданской части, как в здешней губернии тяжбы и самое судопроизводство по оным во многих отношениях не соотносятся со обыкновениями и потребностями великороссийского края, то говоря единственно о пользах и потребностях сей губернии, обязанности совестных судов по гражданской части можно бы пополнить следующими постановлениями.

Как совестные суды высочайшим о губерниях «Учреждением» признаются только посредническими, и на тот конец, единственно учрежденными, чтобы тяжущиеся стороны прежде начатия и когда продолжительных и разорительных тяжб чрез посредничество таковых судов ежели не совершенно примирились и прекращали возникшие между ними споры, то по крайней мере, вняв человеколюбивым и беспристрастным увещаниям остановить могли первый порыв страстей и самолюбия, столь тесно сопряженного с обыкновенными процессами. Почему весьма полезно и необходимо бы было, дабы после учреждений совестных уездных судов все без изъятия тяжбы, кроме по бесспорным векселям и заемным письмам и по конкурсным делам, первоначально рассматривались в тех совестных судах. Для чего и заседания оных всякий месяц признавалось бы необходимым*.

На основании такового предположения начинающий тяжбу должен обратиться предварительно с просьбою в уездный совестный суд с прописанием в оный всех обстоятельств дела и прописанием буди имеются и самых о претензии своей доказательств.

* Проти цього місця В.В. Левашов зробив позначку олівцем.

Совестный суд, получив таковое прошение, ежели найдет, ибо тяжба заводится не по такого рода делу, которое не подлежит разбирательству и посредничеству того суда, назначает зараз же, смотря по расстоянию жительства ответчика, для явки обеих сторон или уполномоченных от них самый ближайший срок и о сем извещает ответчика чрез земскую полицию за распискою с приложением, и копии поданного истцом прошения.

Примечание: Сроки к явке в суд, ежели ответчик не живет в городе, но находится в уезде, не могут быть близшии как чрез две недели и дальше, как чрез четыре, но ежели ответчик не живет в том уезде, дело будет такого роду, что оно по существу своему первоначально должно непременно рассматриваться в местном совестном суде, тогда совестный суд по усмотрению назначает и дальнейший срок для явки ответчика или уполномоченного от него, о чем извещает его чрез тот земский суд, в ведомстве которого живет ответчик. Но ежели дело не будет требовать справок и доказательств на месте и зависит более от личного объяснения и оправдания ответчика, тогда, хотя бы и имение его было в том уезде, где жалоба подана, однако истец обратиться должен с просьбою своею в тот уездный суд совестный, в ведомстве которого живет ответчик. Разве отсутствующий истец или ответчик по всем делам без изъятия уполномочили бы от себя лица, поверенных являться и в совестные суды.

Ежели на первый срок ответчик не является в суд и неявки своей не оправдает справедливыми и законными причинами, тогда за неявку сию может быть оштрафован совестным судом в пользу приказа общественного призрения 10-ю ассигнациями, и затем назначается судом для явки вторичный срок. Буди ж и сей другой срок ответчик сам не явится и полномоченного от себя не пришлет и притом о причине того не известит совестный суд, тогда штраф удвоен быть может, а на третий срок требуется уже к ответу чрез градскую земскую полицию на поверенный срок без послабления.

Когда же обе стороны предстанут к суду объяснять свои споры и самое дело и предъявлять обоюдные доказательства и оправдания — тогда совестный суд по долгу и званию своему должен принять все благоразумные средства к примирению тяжущихся. И будучи в том успеет, мировую сделку по законам составленную, утверждает подписом своим и казенною печатью и запишет оную в имеющуюся у него на сей предмет особую книгу. Буди же при сей первой явке сторон примирить оных не можно будет, тогда совестный суд, дав еще сторонам, предполагающим начать тяжбу, для размышления двух ли четырехнедельный срок, призывает их к себе для увещевания и примирения; но ежели и за сим успеха в предположениях совестного суда не будет, в таком разе оный суд без дальнейшей уже отсрочки и медлительности обязан дать собственное свое по принесенному делу мнение, состоящее в том только, чье дело, по мнению его, признается правильным и кто из начинающих тяжбу к примирению оказал более упорства. О чем в то же время извещает то присутственное место, разбирательству которого по законам дело принадлежит и объявляет тяжущимся, что они для формального решения дела их обратиться должны в оное на законном основании.

Посредническому разбирательству и примирению можно бы подвергнуть и такого рода дела, которые до издания нового постановления о совестных судах решены были уже в уездных судах, но в таком разе стороны, желающие отдать дело свое под посредничество совестного суда, должны явиться и получить мнение его прежде истечения шестинедельного срока, положенного на перенос дела в гражданскую палату, ибо действие совестного суда не может останавливать ходу дел, формою уже суда заведенных.

Как главнейшею целью учреждения совестных судов есть прекращение в самом начале тяжб, разоряющих спокойствие и достояние семейств и посторонних лиц, то все производство дел в означенных судах могло бы быть допущено на простой бумаге, тогда, когда дело кончится в тех совестных судах, и одни миролюбные только сделки, вместо обыкновенных судебных приговоров в тех судах заключенные, должны быть писанные на установленной гербовой бумаге, но буде дело в тех судах миролюбно кончено быть не может, тогда за употребленную по оному простую бумагу совестный суд поручает взыскать следующие по исчислению в казну деньги из того лица, которое, по мнению его, признается более виновным. И в таком разе за лист бумаги считать по 50 коп.

Совестный суд входит в посредничество начинающих тяжбу не только в городе и присутственном месте*, но назначая даже выезд свой на место спорное, смотря по удобности, ему не запрещается тоже призывать ли к себе ответчиков в суд или же отправляться к оному в полном ли комплекте или одному только члену, на что, однако, должно состояться предварительное того суда определение.

Членам совестных судов и всякому порознь позволяется входить в посредничество сторон тяжущихся без соблюдения вышеизложенных форм, ежели обе стороны, на такое посредничество согласны.

Но об успехе посему он должен доносить всегда совестному суду, миролюбная же сделка не иначе, как в совестном суде, засвидетельствована быть должна.

Совестный суд о всех делах — вступивших, примиренных или отправленных для разрешения в подлежащий суд — наравне с другими присутственными местами доносит ежегодно по установленной форме гражданской палате и господину гражданскому губернатору. О действиях же своих по уголовной части доносит всякий раз уголовной палате и начальнику губернии.

Верно. Киевский губернский предводитель дворянства граф Тышкевич

*ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1254. — Арк. 10–13;
засвідчена копія*

*Опубл.: Український археографічний щорічник. — К., 2009. —
Вип. 13/14. — С. 542–546; Історія державної служби в Україні: У 5 т. —
К., 2009. — Т. 4: Документи і матеріали 1775–1913. — С. 378–382.*

* В оригіналі — «присудственом». Хоча такі помилки при публікації виправлено, однак на них звертається увага, аби пояснити, що місцеві чиновники польського походження ще не дуже добре володіли російською мовою.

№ 6

1837 р., 31 березня. Ухвала Чернігівського совісного суду про покарання малолітнього єврейського хлопця Яноха Хайкіна, який брав участь у вбивстві козака Фоки Драчова

1837 года марта 31 дня по указу его императорского величества Черниговский совестный суд слушал экстракт из дела, поступившего из здешней палаты уголовного суда 25 генваря сего года. Дело же началось по Мглинскому земскому суду 15 сентября минувшего 1836 года, о несовершеннолетнем еврее мещанине Янохе Хайкине, преданном суждению в числе других подсудимых по случаю найденного мертвым козака села Нетяговки Фоки Драчова; подсудимому Хайкину в то время было от роду 15 лет.

Приказали: из оного экстракта видно: что подсудимый несовершеннолетний еврей Янох Хайкин, хотя по допросу при следствии и показал, что он, живя с шурином своим, евреем Мойсеем Гетманским в одном доме, в работники себе умершего козака Фоку Драчова не нанимал, его не связывал и не бил, но как спрошенные за присягою две женщины Агафия Лукьянenkова и крестьянка Евдокия Ващинина показали. С них первая, что приходил светом к ней коваль Фока обогреться, куда пришли евреи Мойсей и Янох, взяли его и повели, говоря, иди работай и отдай заработанные деньги, а то шкуру сдерем. А последняя Ващинина, 13 сентября, [что] Фока коваль приходил к ней в дом, пил воду и говорил, что евреи его били, но какие не объявил; Мойсей же Гетманский уголовною палатою признан виновным в причинении указанному Драчову побоя и вязанье его, за что и осужден к наказанию, а оному Гетманскому несовершеннолетний еврей Янох Хайкин способствовал в вязании козака Драчова с дому Лукьянenkовой, следовательно, в бое Драчова показаниями и обстоятельствами дела изобличается, а потому и подлежит он, Хайкин, за такого с Гетманским соучастие осуждению.

В Своде же уголовных законов постановлено, тома 15 статьи 336: «Неосторожное смертоубийство, судя по степени неосторожности, подвергает виновного или тюремному наказанию или денежному штрафу, или телесному наказанию, во всех же случаях церковному покаянию» и 126 пункт 2-го, «В преступлениях менее важных, но заслуживающих телесное наказание, малолетние без представления Правительствующему Сенату присуждается совестными судами; а где оных нет — уголовными палатами к наказанию от 15 до 17 лет плетьюми, от 10 до 15 — розгами, от 10 же и ниже отдаются малолетные для наказания их родителям, а дети крепостных людей — помещику, не вменяя малолетним тех преступлений ни в какое впредь подозрение»^{*}; для того совестный суд на основании вышеуказанных узаконений полагает подсудимого несовершеннолетнего еврея Яноха Хайкина, хотя соучастию с евреем Гетманским в причинении

^{*} Наведені тексти законів звірені за «Сводом законов уголовных» (Санкт-Петербург, 1833 р.).

умершему козаку Драчову прежде смерти его боя и не виновшегося, но как присяжными показаниями и обстоятельствами дела в том избличающегося, наказав при земской полиции десятью ударами, поручить надзору за поведением его до совершеннолетия местной полиции, внушив при том ему, дабы впредь от таковых и подобных противозаконных поступков имел большую осторожность под опасением вящего по законам наказания. Но не исполняя по сему решения копию оною и экстракт из дела представить господину гражданскому губернатору и кавалеру на благорассмотрение.

Креплен 31 марта. О несовершеннолетнем еврее Хайкине сужденном по случаю смерти козака Драчова. Подлинное подписали: Алексей Тризна, Иван Омелянович, Василий Енько, Федор Крапивинцов, Яков Вангенгейм, Козьма Солавянов, Зосим Котович.

Скрепил письмоводитель Никита Красковский.

С подлинным верно заседатель Иван Омелянович.

1837 года мая 28.

Резолюция гражданского губернатора: «Согласен. Исправляющий должность гражданского губернатора, вице-губернатор Ст. Волхович. 7 апреля 1837 г.»

*Державний архів Чернігівської області. — Ф. 247. — Оп. 1. —
Спр. 24. — Арк. 15–17; завірена копія*

№ 7

1837 р., 19 липня. Із журналу засідання Волинського
совісного суду про покарання Климентія Омецинського
за завдання образ власній матері, поміщиці Баранецькій

1837 г., июля 19. Слушали прошение к гражданскому губернатору помещицы Баранецкой на сына ее Климентия Омецинского.

Определили: Сей суд по выслушании двух вышепрописанных прошений* и соображении обстоятельств оных находя, что жалобы матери помещицы Баранецкой на сына своего Климентия Омецинского заключающие в себе много других обстоятельств, даже неподлежащих разбирательству сего суда, с которых очень однако приметно, что негодование матери на сына возникает по поводу оскорбления оным, не только матери, но и мужа ее, Баранецкого, к которому Омецинский простирает разные претензии о имуществе, то в этих тяжких и трудных обстоятельствах, относящихся как к обжалованному, так и жалующейся, вникая в обязанность детей для родителей, для которых во всяком случае должно быть чинимо почтение и повиновение и применяясь к законам уголовным, том XV статьи 657 по смыслу коей всякое доследование в подобном роде дел запрещено, а виновные предаются суждению и наказанию по одному лишь извету

* Скарги матері були передані до Волинського совісного суду й зберігаються у цій же справі (арк. 55–60).

родителей*, хотя подсудимый Омецинский с раскаянием и покорностию объявил в присутствии сего суда готовность просить у матери своей прощения, если по ее разумению в чем-нибудь оскорбил ее. Но как помещица Баранецкая не только дать прощения, но и видеть сына не захотела, а по сему сей суд пользуясь правилами себе предоставленными, изображенными тома XV статьи 1346** полагает подсудимого Климентия Омецинского за неповиновение матери своей и нанесении разных неприятностей с оскорблением родительской власти, но неимение в Волынской губернии смиренного дома выдержать при Житомирской градской полиции на собственном его иждивении чрез один месяц. Как же и мать его в прощении своем пояснила, что заблуждение одного происходит наиболее по малому в нем впечатлению веры для того по выдержании при полиции означенное выше время отдать на церковное покаяние, назначение коего по его римско-католическому исповеданию предоставить римско-католической духовной консистории. И не приводя приговора сего в исполнение представить оный на рассмотрение господину волынскому гражданскому губернатору вместе с экстрактом.

Совестный судья Казимир Кноль

Заседатель В. Млодзиевский

Заседатель Т. Орачевский

*Державний архів Житомирської області. — Ф. 21. — Оп. 1. —
Спр.4. — Арк. 54–65; оригінал*

№ 8

1839 р., 30 червня. Протокол засідання Волинського совісного суду про покарання гімназиста Антона Чоповського за крадіжку в губернського архітектора Л.О. Гонореса золотого кишенькового годинника

1839 года июня 30 дня. По указу его императорского величества Волынский совестный суд слушал дело, поступившее из Житомирского суда 16 сего июня о содержащемся в здешнем тюремном замке ученика Волынской губернской гимназии из дворян Антоне Антоновом сыне Чоповском, имеющим от роду 16 лет, судящемся за похищение у губернского архитектора Гонореса*** карманных

* У ст. 657 ішлося, що образа батьків, незважаючи на те, ким вона була завдана — відділеними чи не відділеними синами, одруженими чи незаміжніми доньками — вважалася тяжким злочином. Скарги батьків розглядалися без слідства, лише за першим їх зверненням (див.: Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 92).

** У ст. 1346 підкреслювалося, що совісний суд, хоча й карає на основі загальних законів, однак зважає на гуманність, повагу до ближнього і зневажає гноблення та утиски (див.: Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 397).

*** Лаврентій Осипович Гонорес — петербурзький архітектор, який 1830 р. в Академії художеств здобув звання вільного художника.

часов: обстоятельства коего суть следующие. Волынский губернский архитектор Гонорес 9 числа настоящего июня месяца подал в Житомирскую градскую полицию объявление, что 8 числа того июня вечером, во время небытности его в доме, уворованы у него золотые карманные часы. На другой после того день те же часы опознаны были членом полиции у разносчика мороженого (по делу значиться Кузьма Уразов), который объяснился, что оные дал ему для продажи ученик здешней гимназии Антон Чоповский. При производстве по сему предмету следствия ученик Антон Чоповский спрашиваем в присутствии Житомирской градской полиции показал, что 8 числа сего месяца часу в 7 или 8 по полудни, пришедши он на квартиру архитектора Гонореса и не заставши никого более в оном, кроме одного мальчика, служителя упомянутого архитектора, увидевши висящие на стене золотые часы, взял оные так, что тот мальчик не заметил и сейчас пошел в свою квартиру. На другой день подвечером подошел к нему разносчик мороженого Кузьма Уразов, которому он передал те часы для продажи, сказывая, что они суть его собственность. Разносчик, принявший оные, обещал отыскать покупателя и с оными пошел в город. Но недолго, затем возвратился, сказал, что покупатель желает видеть хозяина часов, что он, Чоповский, взял к себе таковые, пошел с ними в лавку того разносчика, куда тот час подошли и отправляющий должность полицмейстера, и частный пристав Галлов, из коих первый спрашивал его, откуда имеет те часы, на что он отвечал, что оные даны ему его отцом. Но полицмейстер, не доверяя тому, заметив на часах знаки, подобные отыскиваемым архитектором Гоноресом, отправил его с частным приставом к нему, архитектору, в квартиру.

За прибытием туда часы оказались действительно принадлежащими ему, архитектору, то он, Чоповский, просил тогда на коленях убедительную просьбу о прощении в сем поступке и сделал чистосердечное сознание в похищении оных, с тем, чтобы не был отправляем к директору гимназии. Но архитектор не убеждаясь его просьбою предоставил частному приставу, находившемуся при сознании, распорядится как следует по порядку и тогда же был Чоповский отправлен к директору гимназии, где находился под арестом чрез ночь, а на другой день отправлен в полицию; таковое свое показание утвердил он и на передопросе в Житомирском уездом суде, уверяя что он упомянутые часы взял по легкомыслию, а не по злобе или обдуманному умыслу. На передопросе в сем совестном суде объяснился, что он будучи понуждаем разносчиком мороженого Кузьмою Уразовым, об уплате за забратое в кредит разновременно у него мороженное на 1 руб. серебром, опасаясь, дабы он не пошел с жалобою к господину инспектору, вздумал пойти 8 числа настоящего месяца к господину губернскому архитектору, у которого он с своею бабушкою, а его хозяйкою, несколько раз бывал с просьбою одолжения ему 3 руб. серебром, но не застав архитектора, только его мальчика, служителя, коего он обучал читать, и увидев на стене часы, не зная их стоимости, взял оные и на другой день отдал разносчику мороженого, не на продаж, а в залог в уповании, что отец его, которого прибытия в город Житомир в скором времени ожидал, и надеясь согласно полученному им от него письменному уведомлению за приездом в город

Житомир он даст ему деньги, и он часы выкупит и отдаст господину архитектору с чистосердечною просьбою прощения ему сего проступка.

О том же, что господина архитектора не застанет в квартире не знал и никакого даже малейшего не имел умысла взять те часы или что другое и никем к тому подговариваем не был. С разносчиком получил знакомство за месяц до сего времени, ежедневно получал мороженное взаймы, но не более как на 1 руб. серебром, и когда сие количество накопится, удовлетворял его в сей принадлежности присылаемыми ему от отца деньгами; противу показания подсудимого архитектор Гонорес на данный ему вопрос посредством житомирской градской полиции отозвался, что подсудимый Чоповский бывал у него несколько раз на квартире со своею бабкою, а его Гонореса хозяйкою Чоповскою же и что он Чоповский начал обучать служащего у него мальчика Криницкого, коему несколько дал уроков; на счет поведения подсудимого Чоповского исправляющий должность директора училищ Волынской губернии по отношению житомирской градской полиции изъяснил, что находящийся в Волынской губернской гимназии в 4-м классе оной ученик Антон Чоповский исключенный из гимназии за похищение часов, до уличения его поступка вел себя хорошо и так как он во время нахождения своего в Волынской гимназии, а именно с августа месяца 1836 года не сделал ни одного сколько-нибудь предосудительного поступка, то по сему он ни однажды не был подвергаем взысканию, причем, директор препроводил в полицию во, первых, свидетельство, данное Чоповскому из Радомышльского уездного дворянского училища от 22 июня 1836 года за № 331 удостоверяющее, что он в тамошнем училище обучаясь с успехом в науках с генваря месяца 1833 года по время выдачи ему сего свидетельства был поведения отличного. Во вторых, метрику его, Чоповского, из коей значиться, что он родился в 1823 году 23 мая месяца, следовательно имеет ныне отроду 15 лет, а на последок ревизскую сказку, удостоверяющую о дворянском его происхождении.

Определи: Из выше изъясненных обстоятельств сего дела и объяснений подсудимого Чоповского на деланное ему лично в присутствии сего суда допроса совестный суд имеет совершенное удостоверение о истине его показания и чистосердечном раскаянии находит, что сделанное оным преступление не есть умышленное и обдуманное деяние совершенного рассудка, а последствие детского легкомыслия и минутного заблуждения при изыскивании средств к избеганию грозящего ему разносчиком Кузьмою Уразовым инспекторского наказания. Отличное его, Чоповского, до сего времени поведения при хорошем успехе его в науках и знакомство с архитектором Гоноресом не подает ни малейшего поводу сомневаться в истине его показания в том, что он хотел у него занять деньги для уплаты разносчику следуемого долга за набранное мороженное и в том намерении пошел в его квартиру, но не застав господина Гонореса, а увидев висящие на стене часы, родилась в нем мысль взять оные и отдать разносчику, а за получением от отца денег выкупить таковые и отдать обратно архитектору; всякое лакомство для детского возраста есть такое искушение, которому редко кто из них противостоять может — почему в настоящем положении дела более виновен тот, кто довел к преступлению,

нежели совершивший оное. Разносчик как человек совершеннолетний, занимающийся промыслом, и тем самым имеющий совершенное понятие не мог не знать, что всякий ученик имеет своих наставников, без ведома которых не должен он был давать им что-либо в долг и принимать за сие от них какие-либо вещи; но вопреки того он прежде подносил Чоповскому мороженое, давал оное в долг, после требовал денег и страдая обжалованием пред инспектором довел молодого человека до преступления и не довольного сего — осмелился еще принять от него часы, не объявляя о сем никому. Почему принимая в уважение:

1. Похвальное его, Чоповского, до сего случая во всем поведении.
2. Несовершенные его лета.
3. Что он в первый раз учинил сие преступление.
4. Что к сему поступку побуждаем был страхом грозящего его наказания на случай жалобы разносчика Кузьмы Уразова.
5. Что он получил уже за сие жестокое наказание исключением из училища и
6. Что претерпение под стражею и покрытия стыдом, сравнены уже с мерою его преступления.

И потому применяясь с уголовным законом тома XV статьи 126, 129 и продолжения к оной, а также 697 и 1346* совестный суд полагает, вменив ему вышеизложенные претерпения в наказание, предоставить отцу подсудимого внушить ему, дабы впредь избегал заблуждения и за сим по этому делу оставить свободным; разносчика же Кузьму Уразова за таковой соблазнительный его поступок предать суждению здешнего городского магистрата, в который для того и препроводить подлинное дело для дачи оному законного хода. Но не чиня по сему приговору исполнения представить оный на рассмотрение господину начальнику губернии вместе с выпискою.

Председатель Карпилович
 Дворянский заседатель А. Скабицкий
 Дворянский заседатель Т. Сарнецкий
 В должности секретаря Белицкий

Резолюція губернатора: «С решением согласен. Гражданский губернатор Григорий Лашкарев. 22 июля 1839 г.».

*Державний архів Житомирської області. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8.
 Протокол совісного суду від 30 червня 1839 р.; оригінал*

* У ст. 126 ішлося про зменшення покарання малолітнім правопорушникам; у ст. 129 — про потребу розрізняти обдуманій злочинний намір і «простоту» та нерозважність злочинця; у ст. 697 рекомендувалося зважати на цінність вкраденої речі, чи вперше здійснено погражу або махінації, а також до якого стану належав злодій — дворянського, духовного чи купецького. Застерігалось, що станове походження не надає переваг щодо зменшення покарання, яке може полягати в позбавленні прав стану, віддачі у військову службу, а непридатних до неї — висилати на поселення. У ст. 1346 зазначалося, що совісний суд виносить рішення на основі чинних законів, при цьому керується гуманністю, повагою до особи ближнього, зневагою до утисків та гноблення (див.: Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 42–43, 219, 397).

№ 9

1839 р., 18 серпня. Із журналу засідання Волинського совісного суду про звинувачуваного у віщуванні малолітнього селянського хлопця Якова Підгайчука із села Глинки Рівненського повіту

1839 года августа 18 дня по указу его императорского величества Волынский совестный суд слушав дело и учиненную с одного выписку с подведенными приличными законами, поступившее из Ровенского уездного суда 30 прошлого мая о 14-летнем мальчике Якове Игнатьевом Пидгайчуке, преданном суду за лжепредсказание. Из дела сего явствует.

Ровенского уезда пристав 2 стана Орел, доставив в тамошний земский суд 9 марта сего года крестьянского из конфискованного имения села Глинок мальчика Якова Пидгайчука, — вместе с тем донес, что сей мальчик, рассеивает ложные и нелепые толки в виде гадательства и предсказаний, поводом чего из разных мест и в значительном количестве собираются к нему простолюдины как бы для узнания о пропажах и о будущем, и хотя он, пристав, приказывал сему мальчику от подобных действий воздержаться, однако ж он не престаёт рассеивать ложные толки.

Помянутый 14-летний мальчик на опросе в оном суде показал: что он пред праздниками Рождества Христова был сильно болен и чрез три дня находился в беспамятстве, потом, получив присутствие духа, почувствовал в себе способность гадать и предсказывать, и, во первых: крестьянину Боярчуку у кого он служит, указал похитителя пропавших у него ряднины и курей и прочим крестьянам отгадывал разные воровства.

Вследствие чего земский суд, дабы вывести заключение об означенном мальчике, относился к уездному штаб-лекарю об освидетельствовании оного мальчика и уведомлении оный суд о положении его здоровья.

На таковое требование уездный медик уведомил, что хотя на первый взгляд и не видно в нем, Пидгайчуке, признаков болезни, а также и по расспросам очевидно болезненного состояния не заключается, однако ж глаза и выговаривание речи дают повод подозревать [о] мозговой болезни, и посему просил суда отправить его в градскую больницу на шестинедельное испытание для вернейшего заключения о его здравии, удовлетворяя таковому требованию, земский суд отправил мальчика Пидгайчука 12 марта в Ровенскую градскую больницу, а пристава Орлу предписал учинить местное исследование о поведении оного Пидгайчука, связях его, образе жизни и вообще по обстоятельствам его показания. А вследствие такового постановления уездный медик донес земскому суду, что во время шестинедельного испытания над мальчиком Пидгайчуком не замечено им никакой болезни, а потому просил суда взять его, Пидгайчука, из тамошней градской больницы, куда следует.

При произведении же на месте доследования спрашиваны были, во-первых: без присяги следующие лица показали:

а) вдовствующая от 7 лет мать подсудимого крестьянка селения Глинок Марина Трофимова дочь Пидгайчукова, что по несостоятельности к пропитанию детей своих отданной ею из числа 4 детей в услужение Ефиму Боярчуку подсудимый Яков Пидгайчук прошлого 1838 года сентября 14 числа, именно в день праздника Воздвижения Честного Креста* поступил, как выше значит, в услужение к Боярчуку и занимался осенью порою во время севбы хлеба полевою работою, а зимним временем — досмотром и кормом скоту, особенных связей и знакомства ни с кем не имел, а в свободное от работы время и праздничные дни обращался с подобными ему несовершеннолетними крестьянскими мальчиками. Между тем, 1 декабря того же 1838 года пред рассветом дня он, Яков Пидгайчук, хозяином своим Ефимом Боярчуком был от сна пробужден с предложением давать скоту сено, и хотя Яков Пидгайчук встал с лавки, на коей спал, как бы со сна омраченный и вышел в сени, но тут же повалился на землю без чувств, в каковом положении наподобие умершего находился полагательно до двух часов времени. После чего, придя в чувства, был перенесен в болезненном состоянии из сеней в избу. Наконец, пролежал на постели два дня, почувствовал облегчение и встав с кровати начал рассказывать о умерших и тому подобное. Толковать в виде терпящего меланхолию и ослабленного в умственных нервах, представляя себя как бы знахора, говорил своему хозяину и другим крестьянам о разных у них пропажах. Рассеяние таковых нелепых слухов сделалось гласным в соседственных деревнях, и с сего поводу в значительном количестве приходили и приезжали с разных мест к нему, Пидгайчуку, люди, прося предсказания о пропажах и о будущем в отношении супружеского состояния, на что Пидгайчук различно отвечивал, и хотя его ответы в существе своем были ничтожны, однако же некоторые поселяне, к нему приезжавшие беспрестанно из разных мест, по простоте своей верили нелепостям и рассказам Пидгайчука, признавая его ясновидящим.

б) Ефим Мартынов сын Боярчук, что вышепомянутый мальчик Яков Пидгайчук чрез показанное время действительно находясь у него Боярчука, в услужении, подвергся болезни, и обстоятельство, сопровождавшее как оную болезнь, так равно и предсказания после тем же Пидгайчуком рассеиваемые, утвердил согласно показанию матери его Марины Пидгайчуковой.

Во-вторых, за присягою десять человек крестьян того селения пояснили, что они довольно знают с хорошей стороны вышепомянутого крестьянского мальчика Пидгайчука, но в образе жизни, связях и поступках его ничего предосудительного до 1 декабря 1838 года ни сами не видели, ни от кого о том не слышали, с того же времени сделалось гласным в народе, по рассказам матери его, Марины Пидгайчуковой и крестьянина Ефима Боярчука, у коего тот мальчик находился в услужении, что он, Яков Пидгайчук, подвергся какой-то необыкновенной болезни и находился без всяких чувств чрез протечение двух часов, а после того начал рассеивать толки и предсказания в виде колдуна, по каковому слуху съехалось из разных мест в селение Глинок к нему, Пидгайчуку,

* Повна назва: «Воздвижение Честного и животворящего Креста Господня».

многое число народа, а в особенности простолюдин, увлекавшихся суеверием и рассказам Пидгайчука.

На передопросах в Ровенском уездном суде подсудимый Пидгайчук утвердил во всем прежнее свое показание, дав вместе подписку о беспристрастном его при следствии допрашивании; по последней ревизии состоит записанным при селении Глинках и показано ему 9 лет, следовательно имеет ныне 13 лет.

Сверх того, находится при деле отношение Острогского земского суда в таковой же Ровенский, а из одного чрез уездный в сей суд последовавшее с приложениями, из коих оказывается, что при проезде острогского исправника по делам службы чрез селение Ивачков в исходе февраля месяца сего 1839 года тамошний крестьянин Иван Добровольский принес ему словесную жалобу в том, что по случившимся в селе Ивачкове неизвестно с какого поводу шесть недель тому назад пожар, от чего сгорел дом крестьянина Панталемона Гуменюка. Крестьянин сей, желая переувериться, от чего именно произошел пожар на его дом, ездил два раза Ровенского уезда в село Глинки к какому-то крестьянскому мальчику, по слухам разнесшимся, умеющему отгадывать все потери и преступления, узнавать, кто бы зажег дом его, и затем разнеслись слухи, что означенный мальчик обвиняет в поджоге того из ивачковских жителей, кто имеет серых лошадей и рябого вола, и, как у отца его Добровольского, равно у него самого есть серые лошади и пористый, а не рябый вол. То крестьянин Алексей* Ступак отцу его при встрече сказал, что этот поджог сделал или он, или же сын его, но поелику ни отец его Добровольский ни сам сын не чувствуются ни в чем виновными, то для оправдания себя в таком преступном подозрении он, Добровольский, с крестьянами Гуменюком и Алексеем Ступаком ездили к вышепоименованному гадаю.

Прибывши в дом, где тот гадай имел находиться нашли в нем одну крестьянку и двух мальчиков, из коих меньший, имеющий не более 12 лет, сидя подле стола, ел кашу, а кончивший есть вскочил на постель и начал на оной ворочаться, не проговоривши ни до кого-нибудь ни слова. Наконец, после долговременного молчания мать означенных мальчиков вышла на двор, а за нею вышел под предлогом дачи лошадям корму прибывший с ними Алексей Ступак, где пробыли несколько минут. За возвратом же матери тех мальчиков он, Добровольский, с Гуменюком начали домогаться у нее, чтобы сын ее повторил опять, кто учинил поджог. После сего уже тот из мальчиков, который ел кашу, сказал слова, смотря на его, Добровольского: «Что вы его привезли с собою». Заметя сие он, Добровольский, спросил мальчика-гадая: «На него ли он указывает?» На что он дерзко отозвался, что точно так. Сие заставило его, Добровольского, как нечувствующегося виновным, упрекать мальчику и матери его за таковой обман, почему сей мальчик с постели вылез на печку, не возражая против упреков, а только приглашая его, Добровольского, ближе к себе, на ухо с печки спрашивал, что он ему даст? Когда же Добровольский решительно сказал ему, за что же даст ему, когда он не виноват, то тот гадай

* Тут і далі збережено стилістику та орфографію оригіналу.

возразил, а что мне отец твой даст. Когда же и на сие получил ответ, не знаю, то мальчик велел ему, Добровольскому, дабы отец его приехал к нему, хотя же отец его и ездил на другой день в село Глинки, но мальчика-гадая, не застал.

С сего времени всяк упрекает им, Добровольским, зажигательством, почему для очищения себя от такого подозрения просил учинить о прописанном законное постановление, добавляя, что главнейшею пружиною извета сего крестьянин Олексей Ступак, всегда по какой-то злобе к отцу его старающийся вредить дому их, который, сколько ему известно, первый извел на него выше-прописанное подозрение и по всем замечаниям его подговаривал к тому же мальчика, огласившего себя гадаем.

Противу таковой жалобы спрашиван острогским земским исправником крестьянин Олексей Ступак объяснялся, что по случившемся в селе Ивачкове пожаре, от коего сгорел дом крестьянина Панталеймона Гуменюка, по подозрению, что пожар сей произошел от поджога, сын Гуменюка Степан с крестьянином Уловом и унтер-офицером Калеником Гончаровым ездили в село Глинки к какому-то мальчику (по делу значитя — к подсудимому Пидгайчуку), называемому знахором, после чего разнеслись по Ивачкову слухи, что помянутый мальчик указывал, что вышеизъясненный пожар произвел тот ивачковский крестьянин, который имеет серую кобылицу и рябого вола, и по имени таковых Добровольскими пало на них в поджоге дома Гуменюка подозрение.

После сего для лучшего уверения сам Гуменюк ездил к вышеписанному мальчику, взяв с собою Ивана Добровольского и его, Ступака. За явкою их в тот дом, где мнимый знахарь имел находиться, застали в оном одну крестьянку и мальчика, в то время кушающего, который, как скоро вошли они в избу, оглянувшись, спросил словами: «Это опять ивачковские по ответу их, что точно так» — спросил он, не за тем ли самым? А когда они и на сие отвечали ему, что точно так, то он, бросивши кушать, вскочил на постель и, опрокинувшись на оной, начал смотреть на Ивана Добровольского, говоря, что тот человек мне знаком. На сии слова Иван Добровольский выступил вперед и начал спрашивать: «Так должно быть, я подозреваюсь в поджоге». В ответ чего мальчик сказал, кажется, что так. За сим сей же мальчик пригласил ближе к себе Ивана Добровольского, что-то продолжительного с ним говорил, чего ни он, Ступак, ни Гуменюк не могли слышать. Слухов же, что Добровольский сделал поджог, он, Ступак, не распускал, и в том его не подозревают. Причем из дела видно, что с распоряжения Ровенского земского суда подсудимый мальчик Пидгайчук еще в мае месяце оставлен на месте жительства под надзором и действием полиции лжепредсказания его прекращены.

Определили: По рассмотрении дела сего находя, что подсудимый Пидгайчук чинимыми из корыстолюбия лжепредсказаниями, нарушая порядок, чинил соблазн простолюдинам и мешал их спокойствию, совестный суд полагает, наказав его, Пидгайчука, за таковые поступки на месте жительства чрез нижних местных полицейских служителей десятью ударами розог предоставить

местному приходскому священнику внушить ему, дабы впредь не осмеливался производить подобные действия под опасением строгого за сие по законам наказания. Но не чиня по сему приговору исполнения, представить оный на рассмотрение вместе с выпискою господину начальнику губернии.

Председатель Карпилович
Дворянский заседатель А. Скабицкий
Дворянский заседатель Тит Сарнецкий
В должности секретаря Белицкий

*Державний архів Житомирської області. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 8. —
Арк. 57–65; оригінал*

*Опубл.: Український археографічний щорічник. — К., 2009. —
Вип. 13/14. — С. 546–550.*

№ 10

1843 р., 5 квітня. Із журналу засідання Подільського совісного суду про звинуваченого в бродяжництві селянина Семена Олійничука*

1843 года апреля 5. Суббота и воскресенье свободные от заседания, а 5-го, понедельник, в совестном суде присутствовали: по полуночи в 10-ть часов

Совестный судья и кавалер князь Георгий Семенович Абамелик:

Заседатели от дворянства: коллежский регистратор и кавалер Иван Иванович Бачинский, титулярный советник Осип Фомич Бранецкий.

Заседатель от купечества Иван Алексеев Калинин: по полуночи с 8-ми часов.

Слушали: Подлинное дело представленное Винницким уездным судом при рапорте, полученном 18 сего марта за № 634 о состоящем на поруках слабоумном крестьянине Семене Никитове Олейничуке, 39 лет от роду имеющим, грамотным. Для суждения его за бродяжество и составление якобы фальшивого свидетельства от имени помещика Борейки на свободное служение, где пожелает. По рассмотрении дела сего в совестном суде:

Приказали: из дела сего видно, что подсудимый Семен Никитов Олейничук воспитывался в Винницкой гимназии. По выходе из училища помещик села Антополя Борейко определил его, Олейничука, в имении своем селении Шепиовке винокуренным писарем. По истечении же двух лет служения,

* Семен Олійничук (1798–1852 рр.) — автор рукописного твору «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, то есть Киевской, Камянец-Подольской, Житомирско-Волынской губерний про свое житьё-бытьё», в якому висловив оригінальні як для селянина міркування про право народу жити щасливо на власній землі.

получив от того помещика Борейки свидетельство на свободное служение, где пожелает и он на основании сего принял службу у комиссионера Марциновича, с коим был в городах Москве, Рязани, Витебске и в других. Напоследок, оставя эту службу приостановился в городе Витебске, где украден у него чемодан с вещами и означенным свидетельством. По поводу сему не имея письменного вида отправился домой и в мае месяце 1839 года прибыл к родственникам в деревню Антополь. По прибытии его на место жительства новоприобретатель означенной деревни Антополя помещик Собошанский подал об нем в Подольскую казенную палату дополнительную ревизскую сказку, которая получив таковые сказки предписала Винницкому земскому суду о бродяжестве и о передержателях Олейничука произвести исследование, почему и возникло настоящее дело. На требование пристава третьего стана Винницкого уезда настоятель Раковского костела уведомил, что помещик Борейко в 1836 году умер, посему и не открыто, действительно ли он выдал ему, Олейничуку, означенное свидетельство. На повальном обыске подсудимый Олейничук в поведении одобрен. Из освидетельствования помянутого Олейничука, последовавшего по разрешению Подольского губернского правления оказывается, что он страдает слабоумием. Совестный суд рассмотрев настоящее дело полагает, хотя бы подсудимого Семена Олейничука следовало за бродяжество подвергнуть телесному наказанию, но как преступление это последовало до всемилостивейшего манифеста 16 апреля 1841 года состоявшегося*, при том он находится в слабоумии. То по силе того манифеста пункта 1, а также 136 статьи XV тома Свода законов уголовных**, его, Олейничука, оставить от сего дела и поручительства свободным. О сем составить особый протокол.

Князь Абамелик
Заседатель Бачинский
Заседатель Бранецкий
Заседатель Иван Калинин

*Державний архів Хмельницької області, ф. 25, оп. 2, спр. 89,
арк. 103–104; оригінал*

* Идется про манифест із приводу першого шлюбу спадкоємця, цесаревича і великого князя Олександра, майбутнього Олександра II, із гессен-дармштадтською принцесою, що прийняла ім'я Марії Олександрівни, згідно з яким полегшувались покарання за незначні злочини. Вони не поширювалися на злочинні дії таких категорій: святогатаство, смертовбивство, розбій, грабунок, хабарництво, покража державного майна, фальшування грошей. Пояснювалося, що така милість сприятиме покаянню злочинців (див.: 2 ПСЗ. — Санкт-Петербург, 1842. — Т. 16. — Отд. 1: 1842. — № 14460).

** Ст. 136: «Преступление, учинённое в безумии и сумасшествии, не вменяется в вину, когда действительность безумия или сумасшествия доказана будет с достоверностью и порядком, для сего в законах установленных» (див.: Свод законов уголовных. — Санкт-Петербург, 1833. — С. 46).

№ 11

1843 р., липень–серпень. Із журналу засідань Дубенського магістрату з поясненням прохачці Гонораті Глуховській порядку передачі справ про сімейні суперечки та їх розгляд совісними судами

[...] 9. Возражение чиновницы 14 класса Гонораты Глуховской, коим опровергается объяснения невестки ее, Регины Мержвицкой по делу о растрате якобы имущества просительке принадлежащего как законами повелено, чтобы все споры между родителями и детьми были разбираемы и разрешаемы совестными судами, то отослать это дело на решение в Киевский совестный суд потому то, что она, просителька, муж ее и двух сыновей жительствоуют в г. Киеве, а здесь в г. Дубне пребывает одна только ответчица Регина Мержвицкая. А в законах тома 10 гражданских законов в статьях повелено:

3263-я. Ведомство совестного суда по делам тяжбым и исковым ограничивается: 1) мировым разбором тех спорящихся, которые сами, по обоюдному согласию, а не односторонней просьбе прибегнуть к его разбирательству; 2) мировым разбором спорных дел между родителями и детьми по имуществу и всякого рода искам по обязательствам.

3264-я. Прошение о мировом разборе подаются в совестный суд на гербовой бумаге, производство же по оным совершается на простой бумаге. И 3265, когда тяжба, начатая в общих судебных местах, предоставлена будет мировому разбору совестного суда, тогда все производство дела требуется совестным судом из судебного места и возвращается в оное с уведомлением: решено ли дело или нет. Да 15 тома законов уголовных издания 1842 года в статье 1582 ведомство совестного суда далее той губернии, где он учрежден не распространяется; в губерниях и областях, в коих нет совестного суда дела подлежащие их ведомству производятся в уголовных палатах и равных им местах и поступают с заключением их и с мнениями начальников губернии на ревизию в те самые департаменты Правительствующего Сената, рассмотрению которых подлежат и прочие уголовные дела.

Приказали: Объявить просительке Глуховской посредством Киевской гражданской полиции, что по силе подведенных узаконений следует спорящимся подавать о том прошение прямо в подведомственный совестный суд и магистрат в сообразность 3265-й статьи 10 тома отослать дела в совестный суд без его требования не может.

Николай*,
Иосиф*,
Андрей Дудкевич

Державний архів Рівненської області. — Ф. 567. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 33–34; оригінал

* Підпис не прочитано.

№ 12

1847 р., 13 грудня. Ухвала Волинського совісного суду
про прийняття на розгляд прохання поміщика Мечислава Павші з
села Даничева Житомирського повіту
щодо впорядкування власницьких прав на родинний маєток

Сей суд, слухав прошение помещика Волинской губернии Житомирского уезда Мечислава Людвиковова сына Павши, поданное в сей суд 4 апреля сего года, в коем изъясняя:

1). Что отец его помещик Людовик Павша, вотчинный владелец половины села Даничева Волинской губернии в Ровенском уезде состоящего, заключающей в себе по последней ревизии мужеска пола 103 души. Кроме обременения долгами своими того имения первоначально, то есть по записи в Ровенском уездном суде, совершенной 1806 года 6 февраля, в пользу матери его записал 3829 червонцев. Эта сумма была собственностью матери его, Брыгиды, урожденной из козловских Павшинов, и как ее приданное обеспечено на имение селение Даничев; в том же самом времени учинена между родителями взаимная пожизненная запись. После того сестры его достигли совершеннолетия, из этой приданной материнской суммы получили по 1500 рублей серебром, а всего на четырех сестр — 6000 руб. сереб., то мать его, не имея наличных денег, выдала заемные письма*, по которым не занимая денег, а выдала вроде приданного с обязательством делать процентов, но не сделала, по неведению законов, ибо то же изошло в скором времени по введении в действие общих российских государственных узаконений.

2). Отец его, пришедший до дряхлости, за смертью матери пользуется пожизненными правами с материнской суммы, но по старости своей не может заниматься хозяйством, отдал даже безденежно то имение в арендное содержание зятю своему, а его, просителя, шурина Г. Држдевецкому не уплачивает следуемых процентов как сестрам, так и другим кредиторам, даже лишился сам при старости лет приличного содержания. Имение то постепенно приводится в совершенное расстройство, истребляемое иным. Истребляется продажаю лес, ибо таковой заарендовал корецкому купцу Шмаи Кобылянскому. Крестьяне приведены в совершенную бедность, все это происходит потому, что отец его при настоящей старости и дряхлости не может подробно входить во все статьи хозяйства и во всем положился на Г. Држдевецкого, который не старается о сбережении, а расстраивает имение.

3). Будучи убежден чувствами совершенной приверженности для его отца, почитая его, как велит долг сына, желательно ему доставить при престарелых его летах приличное содержание, оставаясь единственным наследником и имея

* Завірнені письмові зобов'язання повернути у зазначений час позичені гроші. Писалися на гербовому папері й могли передаватися іншим особам для подання до суду для відшкодування боргу.

другое имение, которое может представить в залог исправного платежа следуемых процентов и для приличного содержания отца, не исключая для себя ни малейшей части дохода, а желая только привести в порядок то имение и выручать доходами хотя частями долги, которые постоянно увеличиваются, а само имение разоряется, то представляя евикциональную* запись матери его в заемных письмах, служащей на 3829 червонцев, и пожизненную обоюдную между родителями совершенную запись вместе с переводами оных просит, вынув имение село Даничев из безденежного арендного владения Г. Држдевецкого, продать с публичного торга, удовлетворить сестр его приданными суммами, в заемных письмах заключающимися, остальные — ему как единственному наследнику отдать. Оставшиеся же с той продажи деньги предоставить на удостоверение кредиторов отца его или же отдать то имение ему, как единственному и законному наследнику, в административное управление за предварительным исчислением дохода, который ежегодно впредь обязуется платить вполне с тем, дабы сей употреблялся на уплату процентов от долгов, то имение обременяющих, преимущественно суммами матери, а часть оных употреблять на приличное содержание отца его. Проданный лес купцу Кобылянскому не дозволить выделывать, ибо имение и так доведено до крайней нищеты, арендный безденежный контракт, данный шурина его Држдевецкому, со всеми последствиями уничтожить, а между тем действие купца в предмете выделки лесных материалов приостановить посредством земской полиции. По всем том сделать законное постановление, с коего выдать ему урядовую копию.

Приказали: Признав настоящее прошение помещика Мечислава Павши подлежащим рассмотрению сего суда и записав оное в число дел гражданских предложить Житомирскому земскому суду объявить помещикам Людовику Павше, отцу, и Мечиславу Павше, сыну, за подписками с представлением таковых в сей суд, дабы они со дня дачи подписок в поверенный срок в сей суд явились для дачи по означенному делу нужных объяснений.

Заседатель Бельский

Секретарь Белицкий

В д[олжности] столоначальника Ф. Новодворский

Державний архів Житомирської області. — Ф 21. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 27–32; оригінал

Опубл.: Український археографічний щорічник. — К., 2009. — Вип. 13/14. — С. 550–551.

* З польської — «ewiksyjny» — гарантований.

№ 13

1848 р., 15 вересня*. Прохання Катерини Силевичової до імператора Миколи I розглянути негідну поведінку щодо неї, як матері, її власної доньки Ольги

Всепресветлейший, державнейший, великий государь император Николай Павлович, самодержец всероссийский, государь все милостивейший!

Просит жена подпоручика Екатерина Федорова дочь Силевичева, а в чем сие мое прошение тому следуют пункты:

1-й. Родная дочь моя бывшая в замужестве за капитаном Шкларевичем, а ныне вдовствующая Ольга Петрова дочь Шкларевичева, живши в меня имела должное материнское призрение и попечение от меня, а при выдаче в замужество получила приличное по состоянию награждение, но забывши это и обязанность свою ко мне родной ее матери вышла с должного повиновения и уважения решила даже насильно поносительную для меня обиду, ибо безвинного моего повара она даже в лице многих посторонних людей кричала на меня в азарте без всякого приличия и уважения называет меня бессовестною, бесчестною и без чувственною, подлою матерью, мучителькою и тиранкою, бросается ко мне с угрозами. Коснулась даже на честь мою с выражением слов [...]**. Каковы поступки означенные дочери моей при старости вынудили меня [...].

Дабы повелено было с вышеписанною дочерью моею Ольгою Шкларевичевою за означенные поступки поступить с нею по всей строгости законов на таков предмет изданных не принимая от нее в уважение никаких обстоятельств как то [...], в случае же признается [...].

Сочинил сие прошение из слов просительки [...] дворянин Степан [...].

Державний архів Чернігівської області. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 1, зв.; оригінал

№ 14

1849 р., 15 квітня. Звіт про діяльність Подільського губернського совісного суду, складений його головою В.І. Аскоченським¹ для київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова

Краткий ревизионный отчет о Каменец-Подольском совестном суде.

Вступив в исправление настоящей моей должности, я немедленно приступил к обревизованию совестного суда и вследствие сего честь имею представить краткий отчет мой на благоусмотрение Вашего высокопревосходительства.

* Датується за часом надходження до Чернігівського совісного суду. Скарга написана на гербовому папері вартістю 60 коп. сріблом.

** Тут і далі пропуски через погану збереженість тексту документа.

1. Совестный суд помещается в обывательском доме, нанятом по контракту за 260 руб. сер. в год. Помещение это удобно во всех отношениях, комнаты теплы, просторны, светлы и содержатся в примерной чистоте и опрятности. Мебель, как для присутственной, как и для канцелярских камер, равно и для приемной, построена наново. Все вещи, необходимые для присутственного места, находятся налицо и отличаются прочностью и изящности отделки.

2. Присутствие совестного суда состоит из председателя, двух заседателей от дворянства и двух от купечества. Из числа заседателей, один от дворянства и один от купечества командированы для присутствования в приказ общественного призрения. Кроме совестного судьи и заседателей от купечества, прочие члены пользуются жалованием. Занятия между членами не распределены как должно, да и трудно это сделать: ибо состоящий налицо заседатель от дворянства губернский секретарь Бачинский, по причине престарелости своей и плохому знанию русского языка, а еще менее законов и канцелярского делопроизводства, решительно не способен к прохождению занимаемой им должности. От заседателя же со стороны купечества многого требовать нельзя и заменить его при малом числе в г. Каменце русских купцов едва ли кем можно. Впрочем, к должности своей они являются исправно.

3. Канцелярия совестного суда состоит из секретаря, двух столоначальников, регистратора (он же и протоколист, и архивариус) и четырех писцов, из коих двое состоят на среднем, а другие двое — на низшем окладе. Все они являются к своей должности своевременно и занимаются усердно.

4. Форма, установленная для гражданской одежды, очень мало наблюдается. Канцелярские служители все почти носят фраки, присвоенные одним классным чиновникам: но форменных сюртуков не видно ни на ком из них.

5. Архив совестного суда найден мною в совершенном беспорядке. Дела, разновремененно сданные в архив, оказались почти все без хронологических показаний, без обверток, без правильных нумераций, без надписей, а некоторые — без означений, когда дело решено и окончено и на скольких оно листах; в оных же делах не было и надлежащей скрепы, и вообще ни при каком из них не было частных описей. Для исправления всего этого наряжен в помощь архивариусу один из отставных чиновников с платою ему 20 руб. сереб. по совершенном приведении в порядок архива.

6. Приходо-расходные книги ведутся хоть и исправно, но не без некоторых отступлений от законных формальностей и правил о денежной отчетности. Вступление денег и выдача их записывается своевременно: но без указов приходо-расходчику, которого, собственно, и нет в совестном суде, а вместо его заведывает этой частию, по общему согласию членов присутствия, заседатель от купечества, купец Калинин. Собственноручные расписки получателей имеются налицо в самой расходной книге. Свидетельство, как денежных книг, так

¹ Віктор Іпатович Аскоченський (1813–1879 рр.) — відомий літератор, автор щоденника, опублікованого Ф.І. Булгаковим (див.: Исторический вестник. — 1882. — Кн. 5 – 9).

и самых сумм, производится ежемесячно, по обыкновенному журналу, без составления о том особого протокола. Подчисток, дописок, перемарок и поправок в приходо-расходных книгах не замечено.

7. Внутренний канцелярский порядок и делопроизводство оказались не совсем достаточными и с немалыми упущениями. Настольные регистры состоят налицо, но ведутся не исправно: в них нет ни надлежащих отметок по разрешенным бумагам, поступающим в совестный суд, ни изложения содержания решений по делам гражданским и уголовным, что, впрочем, зависит более от недеятельности и решительной неспособности члена, на ответственности которого лежит эта обязанность; а часто и от того, что журналы утверждаются весьма поздно, обыкновенно через несколько месяцев, и приведение и исполнение постановлений суда, а с тем вместе и отметка по настольному регистру, неизбежно останавливаются, чем значительно увеличивается бесполезная переписка с Правит[ельствующим] Сенатом, который по одному и тому же делу очень часто посылает указы, напоминания и подтверждения с требованием от суда объяснений. Кроме того, самые выписки из дел, окончательно решаемых совестным судом, встречаемые в прежних настольных регистрах, оказываются почти бесполезными при обревизовании оных: ибо в этих выписках ход дела не излагается, как бы следовало, кратко и систематически, а только в виде копии с решения суда. Справки по делам, исключая арестантских, идут вообще медленно, что между прочим должно приписать и недеятельности совестного суда, не посылающего своевременно, куда следует, подтверждений и напоминаний и без нужды таким образом поддерживающего у себя дела по году, по два и более без надлежащего движения. Напрасной проволочке дел способствует еще и то, что по большей части нужные справки и сведения собираются не вдруг, по внимательном рассмотрении дела, а поодиночке. Журналы, впрочем, ведутся с достаточной исправностью; если и случаются дописки и подчистки, то они оговариваются под той же статьей.

Донося о всем этом Вашему высокопревосходительству, я поставляю себе в прямую и непосредственную обязанность исправить и устранить все подобного рода недостатки.

Каменец-подольский совестный судья Виктор Аскоченский
15 апреля 1849 года.

*ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 7816. — Арк. 3–5; автограф
Опубл.: Український археологічний щорічник. — К., 2009. —
Вип. 13/14. — С. 551–553;*

*Історія державної служби в Україні: У 5 т. — К., 2009. — Т. 4:
Документи і матеріали 1775–1913. — С. 643–644.*

Б. Кадровий склад совісних судів*

Брацлавський совісний суд¹

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1796 р.		<i>Від дворян:</i> Брезовський Фелікс	Підчаший з м. Трембовеля
		<i>Від дворян:</i> Копчинський Тадеуш	Коморник земський з м. Брацлава
		<i>Від міщан:</i> Миклашевський Василь	
		<i>Від міщан:</i> Щербацький Даміан	
		<i>Від селян:</i> Олексів Семен	
		<i>Від селян:</i> Никифоров Матвій	

* Переважна більшість інформації запозичена з «Месяцесловов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи» та «Адрес-календарей: Общей росписи всех чиновных особ в государстве» (ч. II), повний комплект яких зберігається в бібліотеці Російського державного історичного архіву. У цих виданнях уміщувалися дані про совісних суддів та дворянських засідателів, але майже немає інформації про виборних посадовців від міщанства та селянства, служба яких не належала до категорії державної.

¹ Петренко О.С. Брацлавське намісництво. — Вінниця, 2001. — С. 94.

Вознесенський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1796 р.	Іванов Василь Аврамович. Надвірний радник	Від дворян: Ерделій Яків	Підпоручик
		Від дворян: Дербециній Степан	Підпоручик

Волинський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1835– 1837 рр.	Кноль Казимир Григорович. Предводитель дворянства Старокостянтинівського пов. ¹ ; орден Св. Володимира 4 ст.	<i>Від дворян:</i> Орачевський Теофіл Станіславович	
		<i>Від дворян:</i> Млодзівський Валентій Вікентійович	
1839 р.	Карпилович	<i>Від дворян:</i> Скабицький Андрій Іванович	
		<i>Від дворян:</i> Сарнецький Тит Леонтійович	
1841 р.	Вакансія	<i>Від дворян:</i> Скабицький Андрій Іванович	
		<i>Від дворян:</i> Сарнецький Тит Леонтійович	
1844 р.		<i>Від дворян:</i> Бельський Михайло Фомич	Штабс-капітан у відставці з 1843 р.; Луцьке пов. уч-ще; дворянин; римо-католик
		<i>Від дворян:</i> Глембоцький Станіслав Осипович	Колезький реєстратор
1847 р.		<i>Від дворян:</i> Бельський Михайло Фомич	Штабс-капітан
1850 р.	Саноцький Іван Іванович (?–1852 р.). Засідатель Волинської палати цивільного суду; колезький асесор	<i>Від дворян:</i> Бельський Михайло Фомич	

¹ Державний архів Житомирської області. — Ф. 9. — Оп.1. — Спр. 71. — Арк. 1039.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1851 р.	Саноцький Іван Іванович (?–1852 р.). Надвірний радник	<i>Від дворян:</i> Клечинський Анзельм Антонович	Колезький секретар
		<i>Від дворян:</i> Бельський Михайло Фомич	Штабс-капітан
1852 р.	Іздебський Анастасій Михайлович. Канцелярський службовець Волинської палати карного суду; без чину		
1853 р.	Карпінський П.І. Голова Волинської палати карного суду ¹		
1853 р.	Іздебський Анастасій Михайлович	<i>Від дворян:</i> Бельський Михайло Фомич	Штабс-капітан; 65 р.; Знак бездоганної служби; маєтків не мав
1855 р.		<i>Від дворян:</i> він же	
1856 р.		<i>Від дворян:</i> Мержевський Каліль Г. ²	Колезький реєстратор
1857 р.	Він же. Губернський секретар	<i>Від дворян:</i> Бельський Михайло Фомич	
1857 р.		<i>Від дворян:</i> Мержевський Каліль Г.	

¹ Державний архів Житомирської області. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 35.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 770. — Спр. 115. — Арк. 20.

Катеринославський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1785 р.	Корба Федор Михайлович. Секунд-майор	Від дворян: Кахов Дмитро Єгорович	Прем'єр-майор
		Від дворян: Лорер Іван Іванович	Секунд-майор
1786 р.	Він же. Надвірний радник	Від дворян: вони ж	
1790 р.	Лорер Іван Іванович. Надвірний радник	Від дворян: Кахов Дмитро Єгорович	Прем'єр-майор
		Від дворян: Лутавинов Федір Степанович	Секунд-майор
1791 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1792 р.	Він же	Від дворян: Нечаєв Борис Петрович	Секунд-майор
		Від дворян: Бузановський Харлампій Семенович	
1793 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1794 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1796 р.	Сокологорський Яків Іванович. Надвірний радник	Від дворян: Волковняков Михайло Євграфович	Секунд-майор
		Від дворян: Мищенко Трохим Павлович	
1805 р.	Ставровський Олексій Якович. Колезький радник; орден Св. Володимира	Від дворян: Куличенков Василь Опанасович	Майор
		Від дворян: Мизко Дмитро Тимофійович	Колезький радник

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1807 р.	Ставровський О. Я.	<i>Від дворян:</i> Вони ж	
1808 р.	Вакансія		
1809 р.	Андрєєв Никон Андрійович. Надвірний радник	<i>Від дворян:</i> Цонін Семен Іванович	Колезький радник
		<i>Від дворян:</i> Синьогуб Григорій Леонтійович	Поручик
1811 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Алексєєв Дмитро Ларіонович	Колезький радник
1812 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Григорєвський Роман Кононович	Колезький радник
1813 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Цонін Семен Іванович	Колезький радник
		<i>Від дворян:</i> Григорєвський Роман Кононович	
1814 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Вони ж	
1815 р.	Роде Карл Іванович. Колезький асесор; орден Св. Володимира 4 ст.	<i>Від дворян:</i> Орловський Євграф Іванович	Підполковник
		<i>Від дворян:</i> Цонін Семен Іванович	Титулярний радник
1818 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Орловський Євграф Іванович	
		<i>Від дворян:</i> Ілляшевич Лев Михайлович	Колезький асесор
1819 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1820 р.	Сокологорський Яків Іванович. Надвірний радник	<i>Від дворян:</i> Орловський Євграф Іванович	
		<i>Від дворян:</i> Гуков Лев Іванович	Колезький асесор
1821 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1823 р.	Франк Федір Єрмолайович. Підполковник; кавалер; барон; статський радник; катеринославський предводитель дворянства в 1838–1850 рр.; власник маєтку в Новомосковському пов. ¹	<i>Від дворян:</i> Орловський Євграф Іванович	
		<i>Від дворян:</i> Яроцький Михайло Якович	Підполковник; колезький асесор; орден Св. Володимира 4 ст., медаль 1812 р.
1824 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Савицький Андрій Олексійович	Колезький асесор; орден Св. Володимира 4 ст.
		<i>Від дворян:</i> Яроцький Михайло Якович	Колезький асесор
1825 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1826 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1827 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1828 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1829 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
		<i>Від міщан:</i> Скоробагатов Семен	Купець 3-ї гільдії; колишній ратман; бургомістр ²
1830 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Савицький Андрій Олексійович	

¹ Див.: Бобкова О.М. А.Я. Фабр: портрет адміністратора на фоні епохи. — К., 2007. — С. 186, 192, 258.

² Державний архів Одеської області. — Ф. 1. — Оп. 192. — 1848 р. — Спр. 45. — Арк. 369.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1832 р.	Яковлев Андрій Васильович. Полковник; ордени Св. Володимира 4 ст., Св. Станіслава 3 ст., Св. Анни 4 ст., срібна медаль 1812 і 1814 рр.	Від дворян: вакансія	
		Від дворян: Яроцький Михайло Якович	
1833 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1834 р.	Він же	Від дворян: Ігнат'єв Михайло Іванович	Штаб-ротмістр
		Від дворян: Яроцький Михайло Якович	
1835 р.	Він же	Від дворян: Яроцький Михайло Якович	Надвірний радник
		Від міщан: Скоробагатов Семен	Купець 3-ї гільдії; ратман; бургомістр
		Від дворян: Ігнат'єв Михайло Іванович	
1836 р.	Він же	Від дворян: Яроцький Михайло Якович	
		Від дворян: Пиварович Михайло Гаврилович	Підполковник; орден Св. Володимира 4 ст., медаль 1812 р.
1837 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1838 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
		Від міщан: Скоробагатов Семен	Купець 3-ї гільдії

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1841–1844 рр.	Захар'їн Олександр Абрамович. Капітан; орден Св. Володимира 4 ст., іменна золота шабля «За храбрость» ¹	<i>Від дворян:</i> Пиварович Михайло Гаврилович	
		<i>Від дворян:</i> Пашенко Іван Григорович	Штабс-капітан
		<i>Від міщан:</i> Скоробагатов Семен	Купець 3-ї гільдії
1850 р.	Він же. Титулярний радник	<i>Від дворян:</i> Візирів Гаврило Васильович	Колезький асесор
		<i>Від дворян:</i> Мизко Георгій Дмитрович	Колезький асесор
1851 р.	Немає відомостей	<i>Від дворян:</i> Візирів Гаврило Васильович	Надвірний радник
		<i>Від дворян:</i> Лашков Тихон Якович	Колезький асесор
1856 р.	Савельєв Олександр Якович. Колезький секретар	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1857 р.	Він же. Титулярний радник ²		

¹ Державний архів Одеської області. — Ф. 1. — Оп. 154. — 1844 р. — Спр. 92. — Арк. 1.

² Державний архів Одеської області. — Ф. 1. — Оп. 194. — 1856 р. — Спр. 161. — Арк. 8.

Київський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1782 р.	Оболенський Дем'ян Дем'янович. Прем'єр-майор; колезький радник; на державній службі з 1762 р.	Від дворян: Корбе Федір	
		Від дворян: Барановський Стефан Степанович	Полковий суддя
		Від міщан: Дмитрович Олексій	
		Від міщан: Скребицький Ілля	
		Від селян: Олександровський Михайло	
		Від селян: Слива Григорій	
1784 р.	Він же	Від дворян: Тоцький Осип Савович	Полковий суддя
1785 р.	Він же. Надвірний радник	Від дворян: Кодинець Федір Іванович.	Колезький асесор
		Від дворян: Неверовський Павло І.	Колезький асесор
1789 р.	Він же	Від дворян: Ілляшенко Дмитро Степанович (1740–? рр.)	Секунд-майор; військова служба (1760–1777 рр.), виборна з 1784 р.; засідатель Переяславського повітового суду; власник 362 душ у цьому ж повіті ¹
		Від дворян: Кириченко-Чарнуцький Олексій	Прем'єр-майор; поручик із 1779 р., звільнений з військової служби в 1779 р.; на виборній службі з 1782 р.

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. 2: Е–К. — С. 205–206.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1790 р.	Корбе Іван Михайлович. Колезький секретар; орден Св. Володимира 4 ст.	<i>Від дворян:</i> вони ж	
		<i>Від міщан:</i> Рибальський Георгій	
		<i>Від міщан:</i> Мітюк Андрій	
		<i>Від селян:</i> Ковалевський Максим	
		<i>Від селян:</i> Ковалевський Іван ¹	
1791 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Кононович Григорій	Колезький асесор
1792 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1794 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Лаппо-Данилевський Олексій	Секунд-майор
		<i>Від дворян:</i> Лутаєв Степан Степанович	Титулярний радник
		<i>Від дворян:</i> Кириченко- Чарнуцький Олексій	Прем'єр-майор
1836– 1837 рр.	Олізар Густав-Генрік Пилипович (1798–1865 рр.). Граф, із родини підчашого; навчався у Кременецькому ліцеї (1808 р.); київський губернський маршалок (1821–1825 рр.); власник м. Коростишева; звільнений із посади за станом здоров'я в 1839 р. ²	<i>Від дворян:</i> Прушинський Адольф	
		<i>Від дворян:</i> Рильський Теофіл	
		<i>Від купців:</i> Чайковський Григорій Степанович	Купець 3-ї гільдії
		<i>Від купців:</i> Бубнов Михайло Петрович	

¹ Державний архів Київської області. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 26.

² Киевские губернские ведомости. — 1839. — 14 апреля. — № 15.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1838 р.	Вакансія	<i>Від дворян:</i> Міржевський Порфирій Іванович	Поміщик
		<i>Від купців:</i> Вони ж	
1840 р.	Модзелевський Ян Станіславович. Підполковник; поміщик	<i>Від дворян:</i> Абрамович Северин Вікентійович	Чиновник XIV кл.
		<i>Від дворян:</i> Яшевський Теодор	
		<i>Від корони:</i> Винарський Войцех Михайлович	Колезький секретар; орден Св. Володимира 4 ст.
1844 р.	Він же	<i>Від купців:</i> Мітюк Андрій	
		<i>Від селян:</i> Захаревський Іван ¹	
1846 р.	Добринський Михайло Павлович. Колезький асесор; капітан-артилерист у відставці, чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові; статський радник; власник маєтків у Мінській та Київській губ.; у 1852 р. вийшов на пенсію	<i>Від купців:</i> Попов Тадей Данилович	Купець 3-ї гільдії
1850 р.	Він же	<i>Від купців:</i> Чайковський Григорій С.	Звільнився з посади внаслідок призначення до контори комерційного банку ²
1851 р.	Він же		
1852 р.	Він же		

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 5597. — Арк. 40.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2633. — Арк. 7.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1855 р.	Кальм-Подоський Лев Федорович. Корнет	<i>Від дворян:</i> Оскерко Олександр Альбінович	Колезький секретар
1856 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Винарський Войцех Михайлович (?-1856) ¹	Колезький асесор
		<i>Від дворян:</i> Оскерко Олександр Альбінович	
1857 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Оскерко Олександр Альбінович	
		<i>Від дворян:</i> Гайжевський Микола Адольфович	Колезький реєстратор
		<i>Від дворян:</i> Вержбицький Іван Романович	Колезький реєстратор
		<i>Від дворян:</i> Гроза Олександр Павлович	Без чину

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 770. — Спр. 115. — Арк. 19.

Новгород-Сіверський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1782 р.	Губчиць Петро Васильович. Полковий канцелярист (1746 р.); бунчуковий товариш (1757 р.); колезький асесор (1781 р.)	<i>Від дворян:</i> Туманський Михайло Васильович	Кенігсберзький ун-т (1773–1778 рр.); колезький асесор; член Малоросійської колегії; засідатель Новгород-Сіверського верхнього суду (1782–1783 рр.) ¹
1783 р.	Він же. Надвірний радник; власник 44 дворів і маєтку у селах Стародубського пов. ²	<i>Від дворян:</i> Пригара Іван Халимонович (Филимонович)	Колезький протоколіст ³
1784 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Туманський Михайло Васильович	
		<i>Від дворян:</i> Псьол Федір Григорович (1739–1799? рр.)	Військовий канцелярист (1755 р.); військовий (1765 р.), бунчуковий (1775 р.) товариш; колезький асесор (1783 р.); власник 484 душ ⁴
1786 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Христачевський Василь Васильович	Капітан
		<i>Від дворян:</i> Псьол Федір Григорович	

¹ Двоюридний брат Ф.Й. Туманського (1757–1810 рр.), історика та письменника (Оглоблин О. Люди старої України та інші праці / Ред. Л. Винар. — Острог; Нью-Йорк, 2000. — С. 223; Журба О.І. Ф.Й. Туманський // Український історичний журнал. — 2003. — № 3. — С. 124).

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1: А–Д. — С. 345.

³ Оглоблин О. Люди старої України. — С. 191.

⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 3: П–С. — С. 209.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1790 р.	Губчиць Петро Васильович	<i>Від дворян:</i> Христачевський Василь Васильович	
		<i>Від дворян:</i> Долинський Петро Григорович	Син Г.К. Долинського; засідатель Новгород-Сіверського верхнього земського суду (1782–1785 рр.); колезький асесор; коропівський маршал (1791, 1793 рр.); надвірний радник (1796 р.) ¹
1791 р.	Судієнко Іван Степанович (1740–? рр.). Військовий канцелярист (1760 р.); бунчуковий товариш (1767 р.); надвірний радник (1783 р.); голова Новгород-Сіверського губернського магістрату (1784 р.); колезький радник (1793 р.); статський радник (1821 р.); володів у Новгород-Сіверському пов. разом із братом 180 душами чол. і 150 душами жін. ст. ²	<i>Від дворян:</i> Великошапка Григорій Федорович	Полковий осавул
1792 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1793 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Христачевський-Глаза Василь Васильович	Капітан
1794 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> він же	
		<i>Від дворян:</i> Туманський Василь Осипович	Ротмістр
1796 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 1: А–Д. — С. 430.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 3: П–С. — С. 798.

Подільський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1796 р.	Орловський Іоан Онуфрійович, коронний ловчий і кавалер	<i>Від дворян:</i> Старшинський Климентій	Земський суддя
		<i>Від дворян:</i> Славошевський Пилип	Ловчий
		<i>Від міщан:</i> Декапнелевич Гнат	
		<i>Від міщан:</i> Натвицький Казимир	
		<i>Від селян:</i> Войцехович Якуб	
		<i>Від селян:</i> Королевич Федір ¹	
1836– 1840 рр.	Вільямовський Теодор Ідзович; 42 роки; титулярний радник; римо-католик; бронзова медаль «В память Отечественной войны 1812 года»; власник родового Морозівського маєтку (342 душі), за дружиною — с. Воробі-івці Брацлавського пов. (120 душ); закінчив Віленський ун-т; магістр філософії (1811 р.); служив на виборних посадах — суддя Ушицького суду (1820 р.); засідатель Подільської палати цивільного суду (1823 р.); ушицький предводитель дворянства (1832 р.); голова комісії для ревізії дворян Подільської губ.	<i>Від дворян:</i> Граб'янка Станіслав Антонович	Колезький реєстратор; римо-католик; навчався у Волинському ліцеї; 26 років; маєтків не мав; служив у межових судах
		<i>Від дворян:</i> Ланге Олександр Германович	Служив феєрверкером; учасник рос.-тур. війни; орден Св. Володимира; поручик; православний; 29 років; за батьком маєток (236 душ)
		<i>Від дворян:</i> Бачинський Іван Іванович	На державній службі з 1796 р.; колезький реєстратор; кавалер; орден Св. Володимира 4 ст., римо-католик; 67 років; вивчав рос., латину, фр. і пол. мови, риторику, юриспруденцію; губернський предводитель дворянства (1811 р.)

¹ Державний архів Хмельницької області. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 2.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1840 р.	Вакансія	<i>Від дворян:</i> Жолкевський Каспер	
		<i>Від дворян:</i> Собанський Юліуш	Спадковий дворянин; римо-католик; 34 роки; власник маєтку в с. Житниках Ушицького пов. (362 душі); обіймав судові посади
		<i>Від купців:</i> Нарильський Йосип Криштофович	«Гражданин»; римо-католик; 63 роки; обіймав виборні посади в Кам'янці-Подільському — міський збирач податків, словесний суддя, ратман магістрату, поліцейський ротмістр
		<i>Від купців:</i> Менькевич Микола Антонович	
1842 р.		<i>Від купців:</i> Калінін Іван Олексійович	Купець 3-ї гільдії; православний; староста кафедрального собору в Кам'янці-Подільському; міський голова
1843– 1844 р.	Абамелик Георгій Семенович (?–1845 рр.). Князь; титулярний радник; кавалер; депутат подільського дворянського зібрання	<i>Від дворян:</i> Бачинський Іван Іванович	Губернський секретар
		<i>Від дворян:</i> Бранецький Осип Фомич	Титулярний радник
		<i>Від купців:</i> Калінін Іван Олексійович ¹	56 років

¹ Державний архів Хмельницької області. — Ф. 25. — Оп. 2. — Спр. 89. — Арк. 103.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1844 р.	Вакансія	<i>Від дворян:</i> Бачинський Іван Іванович	
		<i>Від дворян:</i> Йолтуховський Григорій Іванович	Таємний радник; римо-католик; освіта початкова; 54 роки, власник 4 душ; на канцелярській службі з 1821 р.
		<i>Від купців:</i> Калінін Іван Олексійович	
1849 р.	Аскоченський Віктор Іпатійович (1813–1879 рр.); титулярний радник; син священика; закінчив Воронежську семінарію, Київську духовну академію (1839 р.); магістр богослов'я і словесних наук; викладав в академії польську й німецьку мови, читав курс патрології; радник Волинського губернського правління (1847 р.)	<i>Від купців:</i> Слонов Іван Андрійович	Православний; 39 років; із купців; власник мурованого будинку з крамницею
1850 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Бачинський Іван Іванович	
		<i>Від дворян:</i> Йолтуховський Григорій Іванович	Колезький асесор
		<i>Від купців:</i> Смолинський Іван Матвійович	
		<i>Від купців:</i> Богданович Семен Себастьянович	
1851–1852 рр.	Саноцький І.І.	Вони ж	

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1853 р.		<i>Від дворян:</i> Бачинський Іван Іванович	
		<i>Від дворян:</i> Йолтуховський Григорій Іванович	
		<i>Від купців:</i> Смолинський Іван Матвійович	
		<i>Від купців:</i> Богданович Семен Себастьянович	
1855 р.		<i>Від дворян:</i> Звенигородський Владислав Людвигович	Титулярний радник
		<i>Від дворян:</i> Янович Каєтан Гаспрович	Колезький радник
1856 р.	Немає відомостей	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1857 р.	Вільямовський. Колезький асесор. Звільнений від служби за станом здоров'я ¹	<i>Від дворян:</i> Свирський Вікентій ²	Титулярний радник
		<i>Від дворян:</i> Омінський Фортунат	Колезький радник

¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 770. — Спр. 122. — Арк. 29.

² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 770. — Спр. 122. — Арк. 5.

Полтавський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1805 р.	Аристов Степан Осипович, полковник. Кавалер, князь	Від дворян: Станіславський Митрофан Герасимович	Капітан
		Від дворян: Воротиляк Степан Петрович	Надвірний радник
1807 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1808 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1809 р.	Він же	Від дворян: Лаценцов Олексій Васильович	Колезький секретар
		Від дворян: Балясний Іван Васильович	Ротмістр
1810 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1811 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1812 р.	Він же	Від дворян: Голубев Михайло Ларіонович	Підполковник
		Від дворян: Соколовський Олексій Кирилович	Титулярний радник
1813 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1814 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1815 р.	Він	Від дворян: вони ж	
1818 р.	Він же	Від дворян: Кірпошенко Осип Петрович	Колезький асесор
		Від дворян: Соколовський Олексій Кирилович	
1819 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1820 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1821 р.	Він же	Від дворян: вони ж	

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1823 р.	Троцина Єлисей Якимович (1776–1849 рр.) Гвардійський вахмістр (1795 р.); служив в Юстиц-колегії ліфляндських, естляндських і фінляндських справ; губернський секретар (1800 р.); у відставці (1802 р.); орден Св. Володимира 4 ст.; власник 1795 душ чол. ст. у селах Карпилівці й Охоньках Прилуцького пов. ¹	Від дворян: Пащенко Григорій Максимович	Штабс-капітан
		Від дворян: Голтвинський Іван Лук'янович	Титулярний радник
1824 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1825 р.	Бажанов Ясон Савич. Колезький секретар; ордени Св. Анни і Св. Володимира 4 ст.	Від дворян: Собакар'юв Михайло Григорович	Підполковник
		Від дворян: Дублянський Федір Андрійович (1775–? рр.)	На військовій службі з 1794 р.; капітан; предводитель дворянства Полтавського пов. (1832 р.); власник 476 душ у Полтавському пов. ²
1826 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1827 р.	Він же	Від дворян: Барвінський Юхим Макарович	Губернський секретар
		Від дворян: Петраш Василь Іванович	Штабс-капітан; орден Св. Володимира 4 ст. з бантом
1828 р.	Він же	Від дворян: вони ж	

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1998. — Т. 5. — Вип. 2. — С. 22.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1: А–Д. — С. 476.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1828 р.	Бажанов Ясон Савич	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1829 р.	Янович Іван Федорович. Полковник; ордени Св. Володимира 4 ст. і Св. Анни 2 ст.	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1830 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1831 р.	Лаврентьев Григорій Григорович. Титулярний радник; орден Св. Володимира 4 ст.	<i>Від дворян:</i> Новицький Володимир Андрійович	Титулярний радник
		<i>Від дворян:</i> Богданович Самійло Григорович	Губернський секретар
1832 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1833 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1834 р.	Янович Іван Федорович	<i>Від дворян:</i> Балясний Максим Іванович	Штабс-капітан
		<i>Від дворян:</i> Богданович Самійло Григорович	
1835 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1837 р.	Білинов Іван Іларіонович. Підполковник; орден Св. Володимира 4 ст. Член комісії контролю за будівництвом Полтавського кадетського корпусу ¹	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1841 р.	Белуха-Кохановський Михайло Андрійович (1809–1891 рр.). Колезький асесор зі званням камер-юнкера; дійсний статський радник; закінчив Царськосельський ліцей (1826 р.); директор Полтавського попечительного комітету в'язницями; почесний наглядач пов. уч-ща; голова палати карного суду (1850 р.) ¹	<i>Від дворян:</i> Полонський Андрій Іванович	Колезький асесор
		<i>Від дворян:</i> Богданович Самійло Григорович	Колезький секретар

¹ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства 1802–1902 г.: Очерки по архивным данным. — Полтава, 1906. — С. 152.

¹ Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава, 1914. — С. 140–141.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1845–1847 рр.	Вакансія	<i>Від дворян:</i> Значко-Яворський Костянтин Михайлович (1816 –? рр.)	Губернський секретар; колезький секретар (1844 р.); Полтавська гімназія; на канцелярських посадах у Полтавській палаті цивільного й совісного суду; титулярний радник (1848 р.); власник 50 душ у Полтавському пов.; попечитель хлібного запасного магазину ²
1850 р.	Максимович Федір Андрійович. Колезький секретар; голова Полтавської цивільної палати (1853–1856 рр.)	<i>Від дворян:</i> Значко-Яворський Костянтин Михайлович	
		<i>Від дворян:</i> Мельников Павло Семенович	Капітан
1851 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1852 р.	Гамалія Григорій Михайлович (1797–?). Капітан-лейтенант флоту. Залишив морську службу ³		
1855 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1856 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1857 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. 2: Е–К. — С. 171–172.

³ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства, 1802–1902: Очерки по архивным данным с рисунками. — Полтава, 1907. — Т. 2. — С. 233; Приложение. — С. IV.

Таврійський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1790 р.	Казнадер Мегмет-ага. Колезький радник	<i>Від дворян:</i> Сарандов Павло Іванович	Секунд-майор
		<i>Від дворян:</i> Метакса Микола Підпоручик	
1791 р.	Він же	Вони ж	
1792 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Алексіано Дмитро	
		<i>Від дворян:</i> Метакса Микола	Титулярний радник
1794 р.	Він же. Статський радник	<i>Від дворян:</i> Метакса Микола	
		<i>Від дворян:</i> Кевал-Бей	Титулярний радник
1796 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1807 р.	Сарандинакі Євстигній Павлович. Капітан; ордени Св. Георгія 4 ст. та Св. Володимира 4 ст.	<i>Від дворян:</i> Аргінський Азамат-мурза	Колезький асесор
		<i>Від дворян:</i> Бреусов Козма Лук'янович	Колезький асесор
1808 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1809 р.	Таранов Олександр Степанович. Підполковник; орден Св. Володимира 4 ст.	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1810 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1811 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1812 р.	Вакансія	<i>Від дворян:</i> Белоусов К. Л.	Колезький радник
		<i>Від дворян:</i> Аргінський Азамат-мурза	Колезький асесор

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1813 р.	Бреусов Козма Лук'янович. Колезький асесор	<i>Від дворян:</i> Поповненков Андрій	Колезький секретар
		<i>Від дворян:</i> Аргінський Азамат-мурза	Колезький асесор
1814 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1815 р.	Добачевський Андрій Семенович. Надвірний радник	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1818 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1819 р.	Шмельов Іван Федорович. Підполковник	<i>Від дворян:</i> Дафнітій Костянтин Христофорович	Колезький секретар
		<i>Від дворян:</i> Тетяков Мегмет-бей	Хорунжий
1820 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1821 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1823 р.	Уманець Олексій Гнатович. Надвірний радник; орден Св. Володимира 4 ст.	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1824 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1825 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Кипчатський Нієтча-бей	Титулярний радник
1826 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1827 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1828 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1829 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1830 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1831 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1832 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1833 р.	Уманець Олексій Гнатович	Вакансія одного засідателя	
1834 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1835 р.	Він же. Колезький радник	<i>Від дворян:</i> Дафнітій Костянтин Христофорович	Надвірний радник; ордени Св. Володимира 4 ст. та Св. Анни 3 ст.
1836 р.	Він же	<i>Від дворян:</i>	він же
		<i>Від дворян:</i> Кипчатський Асланбек-мурза	
1837 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1838 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1841 р.	Він же. Орден Св. Станіслава 3 ст.	<i>Від дворян:</i> Дафнітій Костянтин	
		<i>Від дворян:</i> Кипчатський Асланбек-мурза	
1850 р.	Немає відомостей	<i>Від дворян:</i> Луговський Дмитро Павлович	Поручик
		<i>Від дворян:</i> Карашайський Абдувелі-мурза	Чинovníк XIV кл.
1851 р.	Немає відомостей	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1855 р.	Уманець Петро Гнатович. Колезький секретар	<i>Від дворян:</i> Карашайський Абдувелі-мурза	Губернський секретар
		<i>Від дворян:</i> немає відомостей	
1856 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Карашайський Абдувелі-мурза	

Харківський / Слобідсько-Український / Харківський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1783– 1785 рр.	Келдищев Євдоким Патрикійович. Князь; генерал- майор	<i>Від дворян:</i> Захаржевський Яків Михайлович	Секунд-майор
		<i>Від дворян:</i> Лисаневич Єлисей Степанович	Майор
		<i>Від дворян:</i> Земборський Григорій Михайлович	Прем'єр-майор
		<i>Від дворян:</i> Квітка Іван Іванович	Губернський секретар
1783 р.		<i>Від міщан:</i> Анадольський Григорій	Грек-купець; власник підданих, 35 р.
		<i>Від міщан:</i> Гаврюшенко Григорій	
1786 р.		<i>Від міщан:</i> Курдюмов Стефан	Купець
		<i>Від міщан:</i> Мізерний Яків	
1788– 1793 рр.		<i>Від селян:</i> Ключников Олексій	Прапорщик
		<i>Від селян:</i> Попов Олексій	Реєстратор
1789 р.		<i>Від міщан:</i> Романченков Лаврентій	
1790– 1796 рр.	Квятка (Квітка) Федір Іванович (1744?–? рр.). Підпрапорний Харківського козацького полку (1756 р.) ¹ ; колецький асесор; надвірний радник; орден Св. Володимира	<i>Від дворян:</i> Кондратьєв Василь Іванович	Колецький асесор; 60 р. Підпрапорний Сум- ського полку (1748 р.), капітан, секунд-майор; на статській службі (1771 р.); повітовий суддя (1780 р.); надвір- ний радник (1789 р.). Власник с. Вистороп Лебединського пов. Капітан
		<i>Від дворян:</i> він же	
		<i>Від дворян:</i> він же	
		<i>Від дворян:</i> Піунов Никанор Іванович	
		<i>Від дворян:</i> вони ж	

¹ Батько Г.Ф. Квітки-Основ'яненка // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. — Харків, 2007. — С. 269 – 270.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
	Квятка (Квітка) Федір Іванович	<i>Від селян:</i> Крамарьов Іван	Реєстратор
		<i>Від селян:</i> Шатайлов Григорій	Корнет
1794 р.		<i>Від дворян:</i> Кондратьєв Василь Іванович	
		<i>Від дворян:</i> Абаза Іван Євстафійович	Секунд-майор
		<i>Від дворян:</i> Піунов Никанор Іванович	Капітан
		<i>Від дворян:</i> Д'яконов Іван Васильович	Реєстратор; губернський секретар (1791 р.); секретар цього суду
		<i>Від дворян:</i> Абаза Андрій Євстафійович	
		<i>Від селян:</i> Смирницький Кирило	Прапорщик, дворянин
		Масалітинов Григорій	
		Чернушенков Антон ¹	
1805 р.	Абаза Андрій Євстафійович. Майор; орден Св. Володимира 4 ст.	<i>Від дворян:</i> Буличов Олександр Феодосійович	Колезький асесор
		<i>Від дворян:</i> Квітка Дмитро Федорович	Титулярний радник
1807 р.	Куликовський Микола Матвійович. Колезький секретар	<i>Від дворян:</i> Буличов Олександр Феодосійович	
		<i>Від дворян:</i> Земборський Микола Федорович	Поручик

² Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.). — Харків, 2011 (Рукопис). — С. 41–43.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1808 р.	Куликовський М. М.	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1809 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Ковалевський Михайло Федорович	Ротмістр
1810 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Флавицький Олексій Васильович	Надвірний радник
		<i>Від дворян:</i> Чигиринцев Василь Трохимович	Титулярний радник
1811 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1812 р.		<i>Від дворян:</i> Гриневич Аполлон Петрович	Губернський секретар
1813 р.	Ковалевський Михайло Федорович	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1814 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Флавицький Олексій Васильович	
		<i>Від дворян:</i> Гриневич Аполлон Петрович	
1815 р.		вони ж	
1818 р.	Лосев Микола Васильович ¹ . Поручик	<i>Від дворян:</i> Пушкарьов Петро Карпович	Капітан
		<i>Від дворян:</i> Гриневич Аполлон Петрович	
1819 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1821 р.	Герсеванов Петро Олександрович. Надвірний радник	<i>Від дворян:</i> Романов Микита Іванович	Колезький радник; орден Св. Володимира 4 ст.
		<i>Від дворян:</i> Пушкарьов Петро Карпович	Капітан

¹ Брав участь у заснуванні та діяльності Харківського інституту шляхетних панянок (Науменко В. Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (биографический очерк) // Киевская старина. — 1893. — Кн. 8. — С. 170.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1823 р.	Буличов Дем'ян Іванович. Майор	<i>Від дворян:</i> Гриневич Аполлон Петрович	Колезький секретар
		<i>Від дворян:</i> Романов Микита Іванович	
1824 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Пушкарьов Петро Карпович	Капітан
		<i>Від дворян:</i> Гриневич Аполлон Петрович	
1825 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1826 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1827 р.	Шагаров Аполлінарій Львович. Колезький радник	<i>Від дворян:</i> Краснокутський Іван Миколайович	Підпоручик; орден Св. Анни 2 ст.
		<i>Від дворян:</i> Пушкарьов Петро Карпович	Капітан
1828 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1830 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Деревицький Лука Дмитрович	Підполковник
		<i>Від дворян:</i> Мунтянцев Федір Дмитрович	Штабс-капітан
		<i>Від дворян:</i> вони ж	
		<i>Від дворян:</i> вони ж	

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1831–1840 рр.	Квітка (Квітка-Основ'янено) Григорій Федорович. Колезький асесор; предводитель дворянства Харківського повіту (1817–1828 рр.); освіта домашня; ордени Св. Анни 2 ст., Св. Володимира 4 ст.; із 1840 р. — голова Харківської палати карного суду	<i>Від дворян:</i> Фесенков Петро Гнатович	Титулярний радник; орден Св. Анни 3 ст.
		<i>Від дворян:</i> Мунтянцев Федір Дмитрович	Штабс-капітан; член приказу громадської опіки
		<i>Від дворян:</i> вони ж	
		<i>Від дворян:</i> Польшау Федір Васильович	Майор
		<i>Від дворян:</i> Фесенков Петро Гнатович	Орден Св. Володимира 4 ст.
1850 р.	Адамович Іван Семенович. Колезький секретар	<i>Від дворян:</i> Польшау Федір Григорович	Майор
1851 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Римсько-Корсаков Іван Васильович	Губернський секретар
		<i>Від дворян:</i> Добачевський Петро Іванович	Колезький асесор
1855 р.	Новохацький Олександр Михайлович. Ротмістр	<i>Від дворян:</i> Зайцев Мойсей Петрович	Колезький секретар
1856 р.	Він же	Він же	
1857 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Фесенков Федір Іванович	Надвірний радник
		<i>Від дворян:</i> Зайцев Мойсей Петрович	Титулярний радник

Херсонський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1805 р.	Ульянов Іван Іванович. Майор	<i>Від дворян:</i> Коптеєв Іван Іванович	Майор
1807 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Вукотич Олександр Семенович	Поручик
1808 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Новосельський Антон Петрович	Поручик
1809 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Білоусов Андріан Тимофійович	Титулярний радник
1810 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Решетилів Федір Андрійович	Колезький асесор
		<i>Від дворян:</i> Білоусов Андріан Тимофійович	
1811 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1812 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1813 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1814 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
		<i>Від дворян:</i> Білоусов Андріан Тимофійович	
1815 р.	Він же	Вакансія	
		<i>Від дворян:</i> Білоусов Андріан Тимофійович	
1818 р.	Лутковський Віктор Андрійович. Підполковник	<i>Від дворян:</i> Білоусов Андріан Тимофійович	
		Вакансія	
1819 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Білоусов Андріан Тимофійович	
1820 р.	Вакансія	<i>Від дворян:</i> він же	
1821 р.	Зорін Григорій Федорович. Майор	<i>Від дворян:</i> він же	
		<i>Від дворян:</i> Він же	
1823 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1824 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1825 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1826 р.	Бредихін Федір Сергійович. Колезький радник	<i>Від дворян:</i> Шимановський Єгор Семенович	Поручик
1827 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> він же	
1828 р.	Лоський Єлисей Іванович. Штаб-ротмістр	<i>Від дворян:</i> Панютін Сава Павлович	Титулярний радник
		<i>Від дворян:</i> Тефтул Дорофій Лук'янович	Губернський секретар
1829 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> він же	
		Вакансія	
1830 р.	Кроміда Степан Костянтинович. Поручик	<i>Від дворян:</i> Тефтул Дорофій Лук'янович	
1831 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> він же	
1832 р.	Достанич Марко Степанович. Капітан	<i>Від дворян:</i> він же	
1833 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Кармазін Титулярний радник	Вакансія
1834 р.	Він же. Титулярний радник і кавалер	<i>Від дворян:</i> Гижицький Микола Гнатович	Штабс-капітан
		Воропонов Федір Фадейович	Штабс-капітан
		<i>Від дворян:</i> Нікшич Христофор Семенович	Титулярний радник
		<i>Від купців:</i> Галухін Данило Фролович	Купець
1835 р.	Він же	<i>Від міщан:</i> Авілов Олександр Петрович	
1836 р.	Він же. Орден Св. Володимира 4 ст.	<i>Від дворян:</i> Канищев Іван Степанович	Підполковник
		<i>Від дворян:</i> Величковський Олексій Васильович	Чинovníк XIV класу
1837 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1838 р.	Достанич Марко Степанович	Від дворян: Гриневич Єгор Абрамович	Таємний радник
		Від дворян: Величковський Олексій Васильович	
		Від дворян: Отян Микита Овксентійович	Колезький радник; засідатель у приказі громадської опіки
1841 р.	Він же. Колезький асесор	Від дворян: Отян Микита Овксентійович	
		Від дворян: Суханов	Підполковник
1850 р.	Святовцев Василь Іванович. Полковник	Від дворян: Будавка Василь Якович	Підполковник
		Від дворян: Отян Микита Овксентійович	
1851 р.	Він же	Від дворян: Карпов Ілюд Миколайович	Губернський секретар
		Від дворян: Нікшич Євген Миколайович	Штабс-ротмістр
1855 р.	Він же	Від дворян: Сапфіров Дмитро Павлович	Колезький секретар
		Від дворян: в.о. засідателя Піддубний Степан	Колезький асесор
		Від міщан: Соколов Костянтин	Купець 3-ї гільдії
		Від міщан: Самофалов Костянтин	Купець 3-ї гільдії ¹
1856 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1857 р.	Геро Микола Христофорович. Надвірний радник	Від дворян: Макаров Михайло Олександрович	Колезький реєстратор
1857 р.	Калагеоргій-Алкалаєв Микола Павлович. Штабс-ротмістр	Від дворян: Ружман Михайло Іванович	Колезький асесор

¹ РГИА. — Ф. 1385. — Оп. 1. — 1851 г. — Д. 983. — Л. 2.

Чернігівський совісний суд

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1782– 1786 рр.	Стороженко Михайло Михайлович (1738–1789 рр.). Військовий канцелярист (1757 р.); військовий (1763, 1767 р.) бунчуковий товариш; надвірний радник (1784 р.); власник 1550 душ чол. ст. ¹	<i>Від дворян:</i> Тарновський Василь Якович	Бунчуковий товариш (1775 р.); колезький асесор (1779 р.)
		<i>Від дворян:</i> Божич Гаврило Іванович	На військовій службі (1755–1765 рр.); відставка секунд-майором; депутат Законодавчої комісії; колезький асесор (1783 р.); Власник 102 душ ²
		<i>Від міщан:</i> Малахов Василь Омелянович	Військовий товариш; поручик у відставці (1750–1782 рр.) ³ ; бургомістр Чернігова
		<i>Від міщан:</i> Бардадим Іван	Райця Чернігівського магістрату (з 1752 р.)
		<i>Від селян:</i> Білявський Василь	Колезький канцелярист (з 1769 р.)
		<i>Від селян:</i> Галуза Андрій ⁴	На службі в сотенному правлінні (з 1775 р.); військовий товариш
		<i>Від дворян:</i> Тарновський Василь Якович	
		<i>Від дворян:</i> Милорадович Василь Семенович (1744–? рр.)	Відставний поручик; закінчив Кадетський корпус ⁵

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4: П–С. — С. 779.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1: А–Д. — С. 61; Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Т. 1. — С. 6.

³ ЦДІАК України. — Ф.1894. — Оп.1. — Спр. 369. — Арк. 113; Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Т. 1. — С. 349.

⁴ ЦДІАК України. — Ф.1894. — Оп.1. — Спр. 62; Спр. 369. — Арк. 63.

⁵ Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Т. 2. — Ч. 6. — С. 118, 133.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1788–1790 рр.		<i>Від дворян:</i> Почепа Матвій Якович (1760–1833? рр.)	Каптенармус Преображенського полку (1777 р.); поручиком розпочав цивільну службу (1780 р.); справник Ніжинського повіту; колезький асесор (1786 р.); власник 400 душ чол. і жін. ст. у Ніжинському пов. ¹
1791 р. 1795	Милорадович Іван Степанович (бл. 1740–1742 рр.) – 1795). Поручик (1768 р.); ротмістр (1771–1785) предводитель дворянства Лохвицького пов. (1787–1788 рр.); колезький асесор (1786–1791 рр.); надвірний радник. Власник 440 душ у Лохвицькому пов. ² .	<i>Від дворян:</i> Гуровський Пилип Іванович	Сотник
		<i>Від дворян:</i> Максимович Кирило	Секунд-майор
		<i>Від дворян:</i> Константинович	Майор
		<i>Від дворян:</i> Гуровський Пилип Іванович	
		<i>Від міщан:</i> Глебовський	
		<i>Від міщан:</i> Базилевич Олексій	
		<i>Від селян:</i> Бублик Олексій Костянтинович ³	
		<i>Від дворян:</i> Протченко Олександр Юрійович	Капітан

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 4: П–С. — С. 204–205.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. 3: Л–О. — С. 519;
Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Т. 2. — Ч. 6. — С. 132.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 1.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1795 р.	Вакансія	<i>Від дворян:</i> Гамалія Яків Іванович (1762–? рр.)	Ротмістр (1795 р.); власник 164 душ і маєтностей (1 тис. дес.) у Лохвицькому пов. ¹
		<i>Від дворян:</i> Лизогуб Іван Якович	Колезький асесор; губернський предво- дитель дворянства (1816–1818 рр.) ²
		<i>Від дворян:</i> Олександрович Антоній Іванович	Підсудок земський; с. Березівка Прилуцький пов. ³
1796 р.	Ожегович фон Винарець Степан Опанасович. Колезький радник	<i>Від дворян:</i> Лизогуб Іван Якович	
		<i>Від міщан:</i> Базилевич Олексій	
		<i>Від міщан:</i> Воробйов Іван	
		<i>Від селян:</i> Доморка Михайло	
		<i>Від селян:</i> Будкін Олексій	
1804 р.	Губчиць Іван Васильович (бл. 1753 р.). У Малоросій- ській колегії (1769 р.); вій- ськовий (1775 р.), бунчуко- вий (1781 р.) товариш; колезький асесор (1789 р.); засідатель Мглинського повітового суду (1783 р.) і	<i>Від дворян:</i> Симоновський Василь Петрович	Майор; орден Св. Анни 2 ст.
		<i>Від дворян:</i> Порскалов Карпо Захарович	Батуринський зем- ський суд (із 1777 р.); колезький асесор (1798 р.) ⁴

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 1: А – Д. — С. 187.

² Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782–1893. — Чернигов, 1893. — С. 5.

³ Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Чернигов, 1901. — Т. 2. — Ч. 6. — С. 4.

⁴ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 1: А – Д. — С. 347; Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Т. 2. — Ч. 3. — С. 71.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1804 р.	Новгород-Сіверської цивільної палати (1791–1793 р.); суддя другого департаменту Чернігівського генерального суду (1807 р.); колезький радник (1816 р.); орден Св. Володимира 4 ст.; власник 238 душ у Глинському пов. ¹	Від селян: Бублик Олексій Костянтинович	Колезький протоколіст
		Від селян: Матусевич Семен ²	Корнет
1807 р.	Гудим-Борковський Михайло Михайлович. Надвірний радник	Від дворян: Симоновський Василь Петрович (1774–1829? рр.)	Майор (1800 р.); орден Св. Анни 2 ст.; у спільному володінні з братом і племінни- ком 279 душ чол. ст. ³
		Від дворян: Тризна Петро Андрійович (1745?–? рр.)	Значковий (1771 р.); бунчуковий (1782 р.) товариш; засідатель Березинського пові- тового суду (1791 р.); власник 180 душ чол. і жін. ст. ⁴
1808 р.	Він же	Від дворян: Левощко Дем'ян Дорофійович	Колезький асесор
		Від дворян: Тризна Петро Андрійович	
1809 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1810 р.	Він же	Від дворян: вони ж	

¹ Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Т. 2. — Ч. 3. — С. 263.

² Державний архів Чернігівської області. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.

³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 4: П – С. — С. 653.

⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 5. — Вып. 2. — С. 3–4.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1811 р.	Тризна Іван Андрійович (1754–1814 рр.). Полковий канцелярист (1768 р.); значковий товариш (1772 р.); сотник (1774 р.); бунчуковий товариш (1781 р.); прем'єр-майор (1789 р.); предводитель дворянства Чернігівського пов.; радник Чернігівської цивільної палати (1792 р.); надвірний радник; власник 125 душ ¹	Від дворян: вони ж	
1812 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1813 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1814 р.	Він же	Від дворян: вони ж	
1815 р.	Миклашевський Павло Іванович. Ротмістр (1809–1830 рр.); депутат другого департаменту Чернігівського генерального суду (1809 р.); колезький асесор	Від дворян: Тризна Петро Андрійович	
		Від дворян: Левашко Дем'ян Дорофійович	Колезький радник
1816 р.	Бутович Максим Степанович (1741–? рр.). Капітан у відставці (1778 р.); колезький асесор (1786–1816 рр.); городницький городничий; власник 272 душ у Городнянському пов. ²		
1818 р.		Від дворян: вони ж	
1819 р.	Він же	Від дворян: вони ж	

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 5. — Вип. 2. — С. 4.

² Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Т. 1. — С. 12; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 1: А – Д. — С. 127.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1820–1821 рр.	Забіла Федір Карпович (1767–1826? рр.). Сотник (1783 р.); предводитель дворянства Борзнянського пов. (1802–1814; 1823–1826 рр.); надвірний радник; орден Св. Володимира 4 ст. ¹	<i>Від дворян:</i> Левощко Дем'ян Дорофійович	Надвірний радник
		<i>Від дворян:</i> Іванина Гнат Петрович	Колезький асесор
		<i>Від дворян:</i> вони ж	
1823–1826 рр.	Книшов Андрій Захарович. Підполковник, орден Св. Анни	<i>Від дворян:</i> Омелянович Іван Ілліч (?–1845 рр.)	На цивільній службі з 1777 р.; колезький асесор (1802 р.); надвірний радник (1814 р.); орден Св. Володимира 4 ст. (1821 р.) ²
		<i>Від дворян:</i> Тризна Ф.А.	
		<i>Від дворян:</i> вони ж	
1826 р.		<i>Від дворян:</i> Мітькевич Василь Іванович	Поручик
		<i>Від дворян:</i> Єнько Василь Іванович	Губернський секретар
		<i>Від міщан:</i> Гриб Яков	
		<i>Від міщан:</i> Кез Павло	
		<i>Від селян:</i> Солянинов Федір	
		<i>Від селян:</i> Яновський Василь	
1830 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. 2: Е – К. — С. 1127.

² Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. — Т. 2. — Ч. 3. — С. 239.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1831 р.	Книшов А. З.	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1832 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1833 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1834–1837 рр.	Свяцький Юхим Іванович. Надвірний радник; ордени Св. Анни 2 ст., Св. Володимира 4 ст.; кавалер знаку «За 30 років служби»	<i>Від дворян:</i> Омелянович Іван Ілліч	
		<i>Від дворян:</i> Єнько Василь Іванович	Губернський секретар
		<i>Від міщан:</i> Кропивинцов Ф.М.	
		<i>Від міщан:</i> Вангенгейм Яків	
		<i>Від селян:</i> Соловянов Козьма	
		<i>Від селян:</i> Котович Зосим С. ¹	
1837–1846 рр.	Тризна Олексій Іванович (1791–1860 рр.). На службі у Чернігівському генеральному суді з 1807 р.; перейшов на військову службу; після поранення служив у судах Чернігова; голова Чернігівської палати карного суду (1855 р.); штабс-капітан; орден Св. Анни 4 ст., золота і срібна медаль 1812 р.; власник 54 душ чол. ст. ²	<i>Від дворян:</i> вони ж	
		<i>Від міщан:</i> Крапивинцов М. Ф.	
		<i>Від міщан:</i> Котович Зосим С.	
		<i>Від дворян:</i> Омелянович Іван Ілліч	
		<i>Від дворян:</i> Бурунович Іван Кирилович	Колезький асесор
		<i>Від міщан:</i> Рубановський Федір Павлович	
		<i>Від селян:</i> Вепрецький Є.	
		<i>Від селян:</i> ³ Коломієць Іван	

¹ Державний архів Чернігівської області. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 40; Спр. 38. — Арк. 45.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 5. — Вип. 2. — С. 6.

³ Державний архів Чернігівської області. — Ф. 247. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 57.

Дата	Суддя: походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди	Засідателі	Походження, освіта, попередня служба, чин, звання, нагороди
1847 р.	Шрамченко Олексій Ілліч (1797–1849 рр.). Юнкер (1816 р.); прапорщик (1817 р.); підпоручик (1822 р.); поручик (1828 р.); власник 268 душ чол. і жін. ст. ¹	<i>Від дворян:</i> Малахов Дмитро Павлович	Губернський секретар
1850 р.	Немає відомостей	<i>Від дворян:</i> Силич Іван Якимович (1793–? рр.)	Колезький асесор; служив у казенній палаті; власник 3 душ ²
		<i>Від дворян:</i> Малахов Дмитро Павлович	
		<i>Від міщан:</i> Рубановський Ф.П.	
		<i>Від селян:</i> Котович Зосим С.	
		<i>Від селян:</i> Коломієць І.С.	
1851–1854 рр.	Галаган Григорій Павлович (1819–1888 рр.). Юридичний ф-т Петербурзького ун-ту (1840 р.); губернський секретар (1844 р.); предводитель дворянства Борзнянського пов. (1848–1851 рр.); титулярний радник ³	<i>Від дворян:</i> вони ж	
1855 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Малахов Дмитро Павлович	
		<i>Від дворян:</i> Бобровський Федір Львович (1819–? рр.)	
1857 р.	Він же	<i>Від дворян:</i> Маркевич Андрій Іванович	Губернський секретар; предводитель дворянства Прилуцького пов.

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 5. — Вип. 2. — С. 40.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 4: П – С. — С. 639.

³ ЦДІАК України. — Ф. 1475. — Оп. 1. — Спр. 483. — Арк. 1; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 1: А–Д. — С. 225.

В. Архівні фонди совісних судів

№ п/п	Совісний суд	Роки функціонування	Кількість справ
1	Архангельський	1791–1847	?
2	Білостоцький	1833–1842	?
3	Вітебський	1831–1852	295 справ за 1833–1852 рр.
4	Віленський	1833–1852	?
5	Вознесенський	1795–1797	4 справи ¹
6	Волинський	1796–1797, 1833–1858	75 справ за 1796–1858 рр.
7	Вологодський	1797, 1833–1868	175 справ за 1785–1868 рр.
8	Володимирський	1779–1852	382 справи за 1779–1852 рр.
9	Воронезький	1780–1852	?
10	Гродненський	1833–1852	?
11	Грузинський	1824–1858	?
12	Казанський	1815–1856	1113 справ за 1815–1856 рр.
13	Київський	1782–1797, 1833–1864	515 справ за 1782–1862 рр.
14	Калузький	1777–1852	117 справ за 1777–1851 рр.; за 1777–1781 рр. порушено 748 справ ²
15	Ковенський	1842–1852	?
16	Костромський	1779–1858	514 справ за 1779–1858 рр.
17	Курський	1780–1857	92 справи за 1802–1856 рр.
18	Мінський	1795–1797, 1833–1852	311 справ за 1836–1852 рр.
19	Могильовський	1795–1787, 1833–1852	?
20	Московський	1782–1866	999 справ за 1782–1861 рр.

¹ Зберігається в Державному архіві Миколаївської області.

² *Hartley J.M. Catherine's Conscience Court — An English Equity Court? // Russia and the West in the Eighteenth Century / Ed. A.G. Cross. — Newtonville, Mass., 1983. — P. 310.*

№ п/п	Совісний суд	Роки функціонування	Кількість справ
21	Нижегородський	1780–1852	579 справ за 1781–1850 рр.
22	Новгород-Сіверський	1782–1797	448 справ за 1782–1797 рр.
23	Новгородський	1777–1852	2 справи за 1777–1786 рр.
24	Олонецький	1784–1848	?
25	Оренбурзький	?	243 справи
26	Орловський	1779–1858	?
27	Пензенський	1787–1779, 1838–1852	30 справ за 1838, 1846–1852 рр.
28	Пермський	1816–1858	?
29	Псковський	1781–1857	531 справа за 1778–1859 рр.
30	Подільський	1796–1797, 1833–1859	694 справи за 1796–1859 рр.
31	Полтавський	1803–1859	2 справи
32	Рязанський	1778–1852	210 справ за 1808–1852 рр.
33	Самарський	1851–1852	?
34	Санкт-Петербурзький	?	2016 справ за 1780–1793 рр. ¹
35	Таврійський	1787–1852	167 справ за 1834–1852 рр.
36	Тамбовський	1780–1853	137 справ за 1788–1753 рр.
37	Тобольський	1782–1822	13 справ за 1788–1789 рр.
38	Тульський	1778–1850	363 справи за 1778–1850 рр.
39	Харківський	1780–1858	25 872 справи за 1780–1858 рр.
40	Чернігівський	1782–1752	410 справ за 1782–1794 рр., 53 справи за 1795–1852 рр. ²
41	Ярославський	1777–1852	?

¹ *Hartley J.M.* Catherine's Conscience Court — An English Equity Court? — P. 310. За неофіційними даними, фонд Петербурзького совісного суду загинув у роки Другої світової війни.

² Документи Чернігівського совісного суду зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві та в Державному архіві Чернігівської області.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія 131
 Англія (Великобританія) 14,15, 18, 35,
 36, 50, 174
 Антопіль, с. Вінницького пов.
 Подільської губ. 190
 Астраханська губ. 82

Б

Бакорин, с. Дубенського пов.
 Волинської губ. 158
 Балтський пов. Подільської
 губ. 120, 137
 Бегне, с. Рівненського пов.
 Волинської губ. 141
 Безсали, с. Лохвицького пов.
 Чернігівської губ. 172
 Березівка, с. Прилуцького пов.
 Полтавської губ. 233
 Белгород, губ. м. 149
 Білостоцька обл. 45
 Білоус, с. Чернігівської губ. 96, 115
 Бобровиця, м. Козелецького пов.
 Чернігівської губ. 138
 Бобровиця, с. Козелецького пов.
 Київської губ. 113
 Борзнянський пов.
 Чернігівської губ. 72, 78, 103, 236, 238
 Борисоглібівка, с. Полтавської губ. 118
 Брацлавська губ. (намісництво) 60, 73
 Брацлавський пов. Подільської губ. 119

В

Варшава, м. 75, 76,
 Великобританія, див. Англія
 Веншов, м. Тульської губ. 109

Вербки, с. Ольгопільського пов.
 Подільської губ. 155
 Вистороп, с. Лебединського пов.
 Харківської губ. 223
 Вікна, с. Кам'янецького пов.
 Подільської губ. 157
 Віленська губ. 45
 Вінницький пов. Подільської губ. 190
 Вітебськ, губ. м. 190
 Волинська губ. (Волинь) 53, 58, 60, 64,
 69,74,76,77,81,183,192
 Волинь, див. Волинська губ.
 Володимиський пов.
 Волинської губ. 146,147
 Волосів, с., Житомирського пов.
 Волинської губ. 156
 Воробіївка, с. Брацлавського пов.
 Подільської губ. 212

Г

Гадяч, м. Полтавської губ. 117
 Гайсинський пов. Подільської губ. 137
 Гетьманщина 10, 33, 103
 Глинки, с. Рівненського пов.
 Волинської губ. 117,185–188
 Глинський пов. Полтавської губ. 234
 Глухів, м. Чернігівської губ. 130, 136
 Горинці, с. Кременецького пов.
 Волинської губ. 75
 Городня, пов. м. Чернігівської губ. 97
 Городнянський пов.
 Чернігівської губ. 72, 99, 100
 Гродненська губ. 45
 Грузія 52, 82
 Гушине, с. Чернігівського пов. і губ. 103

- Г**
 Глазго, м. 11
- Д**
 Даничеве, с. Рівненського пов.
 Волинської губ. 155,192,193
 Данічев, с. Житомирського пов.
 Волинської губ.
 Дніпро, р. 42
 Добрянка, сл. Городнянського пов.
 Чернігівської губ. 131
 Дубенський пов. Волинської губ. 157,158
 Дубно, м. Рівненського пов.
 Волинської губ. 191
 Дубоссари, м. Тираспольського пов.
 Херсонської губ. 161
- Е**
 Езель, о. 41
- Є**
 Європа 16,25,30,122, 166
- Ж**
 Жердя, с. Кам'янецького пов.
 Подільської губ. 116
 Жири, с. Ковельського пов.
 Волинської губ. 115
 Житники, с. Ушицького пов.
 Подільської губ. 213
 Житомир, губ. м. 53, 69, 87, 91, 126, 153,
 157,183
 Житомирський пов.
 Волинської губ. 69, 156, 158, 192
- З**
 Захід 6, 29
 Зубівська вол. Радомишльського пов.
 Волинської губ. 161
- І**
 Івангород, м. Борзнянського пов.
 Чернігівської губ. 103
 Іванівці, с. Брацлавського пов.
 Подільської губ. 19
- Івачків, с. Острозького пов.
 Волинської губ. 187, 188
 Івашківка, с. Городянського пов.
 Чернігівської губ. 104
 Інсарський пов. Пензенська губ. 76
- К**
 Кавказька губ. 82
 Казанська губ. 148
 Калуга, губ. м. 151
 Кам'янець-Подільський (Кам'янець),
 губ. м. 25, 81, 86, 137, 213
 Катеринослав, губ. м. 42, 80, 85,
 Катеринославська губ. 58, 65, 90
 Київ, губ. м. 14, 46, 76, 86, 114, 191,
 Київська губ. 43, 57, 58, 64, 65, 72, 74, 75,
 76, 161, 208
 Київський пов. Київської губ. 76
 Кирпилівка, с. Прилуцького пов.
 Полтавської губ. 217
 Киселин, м-ко Володимирського пов.
 Волинської губ. 147
 Киянка, с. Чернігівського пов. і губ. 106
 Клинци, с. Новоизбківського пов.
 Чернігівської губ. 130
 Кобижча, с. Остерського пов.
 Чернігівської губ. 77
 Ковельський пов. Волинської губ. 115
 Козел, с. Чернігівського пов. і губ. 108, 170
 Конотоп, пов. м. Чернігівської губ. 128
 Короп, м. Кролевецького пов.
 Чернігівської губ. 129
 Коростишів, м. Житомирського пов.
 Волинської губ. 75, 207
 Костромська губ. 152
 Красне, с. Конотопського пов.
 Чернігівської губ. 147
 Кременець, пов. м. Волинської губ. 75
 Кременецький пов.

Волинської губ. 69, 131
Кременчук, пов. м. Полтавської губ. 129
Кролевецький пов.
Чернігівської губ. 156, 172
Кропивне, с. Чернігівської губ. 138
Курськ, губ. м. 75

Л

Ладанка, с. Чернігівського пов. і губ. 97
Лівобережжя, див. Лівобережна Україна
Лівобережна Україна (Лівобережжя) 19,
78, 161
Лозовський, х. Роменського пов.
Чернігівської губ. 143
Лохвицький пов. Полтавської губ. 72,
232, 233
Луцький пов. Волинської губ. 128
Любеч, м. Городнянського
пов. Чернігівської губ. 101

М

Макарівка, с. Сквирського пов.
Київської губ. 161
Маків, с. Чернігівської губ. 156
Малоросія 87, 102, 153
Матях, с. Новоград-Волинського пов.
Волинського пов. 157
Махновський пов. Київської губ. 157
Микишине, с. Городнянського пов.
Чернігівської губ. 99
Миколаїв, пов. м. Херсонської губ. 160,
161
Мінська губ. 45, 60, 76, 208
Могильовська губ. 45
Мозирський пов. Мінської губ. 76
Москва, губ. м. 31, 49, 66, 190
Муравейки, с. Чернігівського пов.
і губ. 98
Мутин, с. Кролевецького пов.
Чернігівської губ. 172, 173

Н

Нетяговка, с. Мглинського пов.
Чернігівської губ. 179
Ніжинський пов. Чернігівська губ. 78
Ніжинський полк 97, 159
Новгород-Сіверське намісництво
(губернія) 57, 72
Новгород-Сіверський пов.
Чернігівської губ. 211
Новоград-Волинський пов.
Волинської губ. 69, 157
Новомосковськ, м. 42
Новомосковський пов.
Катеринославської губ. 203
Носівка, м. Ніжинського пов.
Чернігівської губ. 136

О

Овруцький пов. Волинської губ. 157
Ольгопілький пов. Подільської губ. 155
Опеньки, с. Козелецького пов.
Київської губ. 110
Оренбург, губ. м. 26
Остерський пов. Чернігівської губ. 109
Острозький пов. Волинської губ. 117
Охоньки, с. Прилуцького пов.
Полтавської губ. 217

П

Париж, м. 24
Пензенська губ. 76
Південна Україна (Степова Україна) 78,
82, 127
Північно-Західний край 45, 69
Піски, с. Рівненського пов.
Волинської губ. 115
Плехів, с. Чернігівського пов. і губ. 96
Погарський пов. Чернігівської губ. 77
Поділля, див. Подільська губ.

Подільська губ. (Поділля) 58, 64, 65, 76, 81, 119, 120, 212

Полтава, губ. м. 74

Полтавська губ. 58, 65, 74,

Полтавський пов.

Полтавської губ. 217, 219

Попівка, с. Чернігівської губ. 95

Почеп, м. Чернігівської губ. 26

Правобережна Україна (Правобережжя, Правобережний край) 43, 47, 48, 65, 70, 72, 78, 83, 161

Правобережний край, див.

Правобережна Україна

Прилуцький пов. Полтавської губ. 74, 78, 127, 238

Р

Радзивилів, м-ко Кременецького пов. Волинської губ. 118

Радомишльський пов. Київської губ. 76, 161

Рахманів, м-ко Кременецького пов. Волинської губ. 111

Редчинцеве, с. Овруцького пов. Волинської губ. 157

Риботин, с. Кролевецького пов. Чернігівської губ. 156

Ризька губ. 41

Рим, м. 32

Рівненський пов. Волинської губ. 117, 141, 155, 187, 192

Річ Посполита 7, 47, 90, 166

Ромни, м. Чернігівської губ. 143

Російська імперія (Росія) 6, 7, 9, 16, 17, 19, 20, 26, 35, 36, 38, 42, 43, 45, 48, 52, 54, 57, 60, 84, 90, 92, 107, 112, 119, 122, 143, 150, 160, 163, 164, 167, 175

Росія, див. Російська імперія

Рудня, с. Володимирського пов. Волинської губ. 146

Рязань, губ. м. 190

С

Санкт-Петербург, столичне м. 22, 26, 31, 49, 63, 66, 67, 74, 88, 123, 148, 162

Севськ, пов. м. Орловської губ. 160

Семидуб, с. Балтського пов.

Подільської губ. 137

Семиполки, м. Остерського пов.

Чернігівської губ. 145

Середино-Буда, м. Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ. 158

Сибір 62, 125, 128, 130, 136–138, 140, 150–152

Сквирський пов. Київської губ. 161

Скоморохи, с. Володимирського пов. Волинської губ. 137

Слобідська Україна, див. Слобідсько-Українська губ.

Слобідсько-Українська губ. (Слобідська Україна, Слобожанщина) 72, 78, 81, 127

Слобожанщина див. Слобідсько-Українська губ.

Смоленськ, губ. м. 144

Спаське, с. Чернігівської губ. 141

Старе, с. Київського пов. і губ. 121

Стародубський пов.

Чернігівської губ. 210

Старокостянтинів, пов. м.

Волинської губ. 111

Старокостянтинівський пов.

Волинської губ. 69, 72

Сташки, с. Овруцького пов.

Волинської губ. 159

Степанівка, с. Гайсинського пов.

Подільської губ. 137

Степова Україна, див. Південна Україна

Сюмаківка, с. Новоград-Волинського пов.

Подільської губ. 120

Т

Таврійська губ. і обл. 52, 58, 65, 73, 83, 90

Талалаївка, с. Ніжинського пов.

Чернігівської губ. 97, 159

Тарасівка, с. Ямпільського пов.

Подільської губ. 156

Терехове, с. Чернігівська губ. 96

Терновата, с. Балтського пов.

Подільської губ. 120

Тобольська губ. 133

Товкачівка, с. Прилуцького пов.

Чернігівської губ. 127

Томська губ. 133

Троянів, м. Житомирського пов.

Волинської губ. 158

Тупечеве, с. Чернігівської губ. 108

Турбове, с. Махновського пов.

Київської губ. 157

У

Україна 8, 33

Х

Харків, губ. м. 28

Харківська губ. 54, 58, 65, 73

Харківський пов. Харківської губ. 227

Хитці, с. Гадяцького пов.

Чернігівської губ. 129

Хобултове, с. Володимирського пов.

Волинської губ. 146

Хоробрич, с. Городнянського пов.

Чернігівської губ. 100

Ц

Царство Польське 37, 131

Церковиця, с. Городнянського пов.

Чернігівської губ. 99

Цмоківка, х. Волинської губ. 153

Ч

Чебоксари, м. Казанської губ. 148

Чернігів, губ. м. 80, 96, 101, 128, 140, 141,
158, 159, 231, 237

Чернігівська губ. (Чернігівщина) 57, 58,
65, 72, 74, 104

Чернігівський пов. Чернігівської губ.

97, 98, 235

Ш

Шепеовка, с. Вінницького пов.

Подільської губ. 189

Щ

Щурівка, с. Прилуцького пов.

Чернігівської губ. 118

Я

Ямпільський пов.

Подільської губ. 116, 156

Янівка, с. Чернігівського пов. і губ. 98

Яцковець, с. Літинського пов.

Подільської губ. 118

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абаза А.Є., совісний суддя 73, 224
 Абаза І.Є., совісний засідатель 224
 Абамелик Г.С., кн., совісний суддя 74, 189, 190, 213
 Абрамович М., корчмар 129
 Абрамович С.В., совісний засідатель 208
 Аведиков І., купець 129
 Авілов О.П., совісний засідатель 229
 Адамович І.С., совісний суддя 227
 Алакаєв, поручик 22
 Алексєєв Д.А., совісний засідатель 202
 Алексіано Д., совісний засідатель 220
 Анадольський Г., совісний засідатель 223
 Анастасія, племінниця вдови поручика Алакаєва 22
 Андрєєв Н.А., совісний суддя 73, 202
 Андрієвська, удова 156
 Андрієвський О.О., історик 14, 58, 61, 113, 114, 121, 137, 142
 Анна Іоаннівна, імператриця 112
 Анна, селянка 119
 Апостол Д. гетьман 7
 Аргінський А., совісний суддя 220, 221
 Аристов С.О., совісний суддя 73, 216
 Аскоченський В.І., совісний суддя 25, 26, 27, 64, 73, 76, 81, 83, 84, 87, 89, 91, 194–196, 214, 262
 Аснашева, поміщиця 116
 Астаф'єва, дружина поручика 160
 Афендик, військовий товариш 114

Б

Бабичева, удова 95
 Багалій Д.І., історик 15
 Бажанов Я.С., совісний суддя 217, 218
 Базилевич О., совісний засідатель 232, 233
 Балабасова М., селянка 136
 Балясний І.В., совісний засідатель 216
 Балясний М.І., совісний засідатель 218
 Баранецька, поміщиця 153, 180, 181
 Барановський К. 108
 Барановський О. 108, 170
 Барановський С.С., совісний засідатель 206
 Барац Г.М., юрист 10, 11, 18, 33, 43
 Барвінський Ю.М., совісний засідатель 217
 Бардадим І., совісний засідатель 80, 170, 171, 231
 Барзаковський, відставний підпрапорщик 40, 154
 Батурин П.С., чиновник 60
 Батюшкін А. 141
 Бачинський В., син Бачинського І. І. 79
 Бачинський І.І., совісний засідатель 79, 83, 189, 190, 195, 212–215
 Бачинський К., син Бачинського І. І. 79
 Безбородько О.А., кн. 23, 33
 Беккарія Чезаре, правознавець 11, 29, 30, 33, 122,
 Берденков І., міщанин
 Берденкова К., селянка 102
 Беринштейнова Р., купчиха 141
 Берман Г. Дж., правознавець 6, 31, 32, 34

- Бернатовичеєва С. Г. 140
Белоусов К.Л., совісний засідатель 220
Белуха-Кохановський М.А., совісний суддя 73, 218, 262
Бельський М.Ф., совісний засідатель 78, 79, 193, 199, 200
Бельський С.-І., син Бельського М. Ф. 79
Биков Т.Ф., міщанин 159
Биков Ф.Я., міщанин 159
Бібіков Д.Г., генерал-губернатор 26, 47–49, 55, 64, 65, 75, 76, 83, 89, 90, 194
Білецька С., донька Білецького І. 128
Білецький І., корнет 128
Білицький, секретар 184, 189, 193
Білоусов А. Т., совісний засідатель 77, 228
Білоусова Л., історик-архівіст 8
Білоусова С., міщанка 129
Білоусюк Ф.І., селянин 121
Білявський В., совісний засідатель 81, 170, 171, 231
Блекстон Вільям, правознавець 12, 14, 15, 17–19, 29–32
Блінов І.А., історик права 14
Блінов І.І., совісний суддя 218
Блудов Д.М., міністр юстиції 24, 88
Бобкова О. М., історик 223
Бобровський Ф. Л., совісний засідатель 238
Бовуа Даніель, історик 74
Богданович С.Г., совісний засідатель 218
Богданович С.С., совісний засідатель 214, 215
Богурайська А., поміщиця 156
Богуш К., поміщик 141
Божич Г. І., совісний засідатель 74, 76, 170, 171, 231
Божичі, рід 76
Борейко А., поміщик 189, 190
Борисенко Ф., козак 98
Борисенкова Є., дружина військового товариша 105
Борковський Ю., поміщик 157
Боровський Ф.Л., совісний засідатель
Борсук Ф., дворянин 94
Босак М., козак 173
Боханов Я., бургомістр 158
Боярчук Ю.М., селянин 185, 186
Брадке Є.Ф. фон, сенатор 54, 160
Бранецький О.Ф., совісний засідатель 189, 190, 213
Бредихін Ф.С., совісний суддя 229
Брежнев Ф., ратман 109
Брезовський Ф., совісний засідатель 197
Бренкін О.Д., генерал-майор 132
Бреусов К.Л., совісний суддя і засідатель 73, 220, 221
Броваренко М., міщанин 158
Броваренко Ш.Е., міщанин 158
Бублик О.К., совісний засідатель 232, 234
Бубнов М.П., совісний засідатель 207
Будавка В.Я., совісний засідатель 230
Будкін О., совісний засідатель 233
Бузановський Х.С., совісний засідатель 201
Буличов Д.І., совісний суддя 226
Буличов О.Ф., совісний засідатель 224
Булкови, селянська родина 111
Буран В.В., історик права 20
Бурунович І.К., совісний засідатель 237
Бутишева, дружина прем'єр-майора 105
Бутович М.С., совісний суддя 235
Бухарін І.Я., губернатор 75

В

Вангейгейм Я., совісний засідатель 180, 237
 Варшавер Н.Б., купець 158
 Васертрейгерова Ф., міщанка 118
 Василевський А., корнет 108
 Василенко О., селянин 145, 145
 Васильєва В., удова 148
 Васильков Я., селянин 116
 Васильчиков І.І., генерал-губернатор 64, 75
 Ващинина Я., селянка 179
 Вдовина Л.Н., історик 112
 Велигорський І., поміщик 161
 Великошопка Г.Ф., совісний засідатель 211
 Величенко С., історик 8
 Величковський О.В., совісний засідатель 229, 230
 Велігорський І., канцелярист 85
 Венда В., дворянин 161
 Вепрецький Є., совісний засідатель 237
 Вербловський Г.А., правознавець 12
 Вержбицький І.Р., совісний засідатель 209
 Верон І., колезький реєстратор 84
 Вертилецький П., козак 136
 Винарець С. де, совісний суддя 70
 Винарський В.М., совісний засідатель 65, 208, 209
 Вихвостов, священик 104
 Візирів Г.В., совісний засідатель 205
 Вільчевський К., шляхтич 128
 Вільямовський Т.І., совісний суддя 65, 73, 74, 212
 Вільямовський, совісний суддя 215
 Вінський Г.С., шляхтич 26, 27
 Владимирський-Буданов М.Ф., історик права 11

Войцехович Я., совісний засідатель 212
 Волинський П.Г., совісний засідатель
 Волков А.В., історик 61
 Волковняков М.Є., совісний засідатель 201
 Волхович С., віце-губернатор 180
 Волховський, городничий 95
 Волянська А., полковниця 160
 Вольховський М., реєстратор 95
 Воробей Р., історик-архівіст 8
 Воробйов І., совісний засідатель 233
 Воронець Г. 137
 Воропанов В. А., історик 17
 Воропонов Ф.Ф., мировий посередник 50
 Воропонов Ф.Ф., совісний засідатель 229
 Воротіяк С.П., совісний засідатель 216
 Вукотич О.С., совісний засідатель 228

Г

Гавриленки, козаки 99
 Гаврюшенко Г., совісний засідатель 223
 Гагарін, кн. 145
 Гагухін Д.Ф., совісний засідатель 229
 Гайжевський М.А., совісний засідатель 209
 Галуза А., совісний засідатель 81, 170, 171, 231
 Гамалія (Ольховська) Д. 103
 Гамалія Г. М., совісний суддя 219
 Гамалія І., 103
 Гамалія Й., бунчуковий товариш 103, 171, 172
 Гамалія Я.І., совісний засідатель 233
 Ганников І., міщанин 158
 Гартлі Джанет (Hartley J. M.), історик 18, 19, 32, 36, 239
 Гварта І., купець 104
 Гвоздзинський І., однодворець 153
 Гвоздзинський М., однодворець 153

- Гвоздинський Ф., однодворець 153
Гейденрейх І.Г., начальник, комісар 83
Геллер М.Я., історик 16
Георгієва А., дворянка 100
Германова Т., міщанка 161
Геро М.Х., совісний суддя 230
Герсеванов Є.Б., підполковник 73
Герсеванов П.О., совісний суддя 73, 225
Гертманов П., відставний солдат 16
Гершкова К., міщанка 147
Гессен І. В., історик 151
Гетманський М., міщанин 179
Гижицький М.Г., совісний засідатель 229
Глебовський Я., посередник 104
Глебовський, совісний засідатель 232
Глембицький А. 129
Глембоцький С. О., совісний засідатель 199
Глуховська Г., дружина чиновника 191
Гоббс Томас, філософ 29
Говоров Н., писар 101
Гоголь М.В., письменник 28
Голеницький Д. 129
Голіцин О. М., обер-прокурор 88
Голіцина, кн. 158
Головацький А., селянин 139
Головчанський М., губернський секретар 172
Голтвинський І.Л., совісний засідатель 217
Голубев М.Л., совісний засідатель 216
Гонорес Л. О., архітектор 181–183
Гонтаревський, бургомістр 113
Гончаренко А., дяк 101
Гончаренко І., селянин 100
Гончаров К., унтер-офіцер 188
Гончаручка А., селянка 118
Горбик Г., священник
Горбик О., дворянин 101
Горкунов І., колезький реєстратор 148
Горкунова А., козачка 148
Готовцев, прокурор 83
Готьє Ю.В., історик 30, 57
Граб'янка С.А., совісний засідатель 212
Градовський О.Д., історик права 9,10
Гриб Я., совісний засідатель 236
Григор'єв В.Г., історик 11, 12, 15, 18, 31, 33, 35, 50
Григоревський Р.К., совісний засідатель 202
Григорович І., колезький реєстратор 84, 171
Гридова, удова 100
Гриневич А.П., совісний засідатель 225
Гриневич Є.А., совісний засідатель 225, 226, 230
Грищенко, відкупник 143
Гроза О.П., совісний засідатель 209
Губчиць І.В., совісний суддя 233
Губчиць П.В., совісний суддя 210
Гудим-Борковський М.М., совісний суддя 234
Гуков А.І., совісний засідатель 203
Гуменюк П., селянин 117, 187
Гуменюк С., селянин 188
Гур'єв О.Д., генерал-губернатор 46, 47
Гурій П., селянин 146
Гуровський П.І., совісний засідатель 232
- Г**
- Галаган Г.П., совісний суддя 73, 74, 238, 262
Гізо Франсуа, історик 24
Грімм фон Ф.М., літератор 15, 31

Д

Даладаниха У., козачка 96
 Даль А., дворянин 103
 Даль В., дворянин 103
 Даль К., дворянин 103
 Данилевський М., дяк 95
 Даничева М., дружина колезького реєстратора 159
 Дафнітій К.Х., совісний засідатель 221, 222
 Дашков Д.В., міністр юстиції 47, 153
 Декапнелевич Г., совісний засідатель 212
 Демченко Л., історик-архівіст 8
 Депрерадович, підполковник 150
 Дербециній С., совісний засідатель 198
 Деревицький Л.Д., совісний засідатель 226
 Державін Г.Р., сенатор 22, 43
 Десницький С.Ю., правознавець 11, 12, 15, 20, 31, 33, 93,
 Дуса К., історик 112
 Дідро Дені, філософ-енциклопедист 15, 17, 31
 Дідухова Т., чаклунка 115
 Дмитренко С., вахмістр 102
 Дмитренко Я., дворянин 102
 Дмитриченко В.С., історик 31
 Дмитрович О., совісний засідатель 206
 Добачевський А.С., совісний суддя 221
 Добачевський П.І., совісний засідатель 227
 Добринський М.П., совісний суддя 64, 65, 75, 76, 208
 Добриня, поміщик 119
 Добровольський І., селянин 117, 187
 Долинський Г.К., надвірний радник 211
 Долинський П.Г., совісний засідатель 211
 Домінік Й., майстер 137

Доморка М., совісний засідатель 172, 233
 Достанич М.С., совісний суддя 73, 229, 230
 Драчов Ф., козак 179, 180
 Држевецький Г., поміщик 192, 193
 Дублянський Ф.А., совісний засідатель 217
 Дубовик А., син Дубовика І. 101
 Дубовик І., осавул 101
 Дубогрєєва Я., селянка 121
 Дубровська Є., козачка 105
 Дубровський В., дворянин 100
 Дудкевич А., міщанин 191
 Дунайський Ф., міщанин 143
 Дунін-Борковський І.М., совісний засідатель 98, 102
 Д'яконов І.В., совісний засідатель 224

Е

Ерделій Я., совісний засідатель 198

Є

Єзерський, дворянин 65, 139
 Єнько В.І., совісний засідатель 180, 236, 237
 Єпифанов П. П., історик 140
 Єрмолов О.П., головнокомандуючий 82
 Єрошкін М.П., історик 16
 Єфимович Д., поміщик 143, 144
 Єфремов П., губернський секретар 173
 Єфремова Н.М., історик 15

Ж

Жила А. 131
 Жирченко К., селянин 127
 Жолкевський К., совісний засідатель 213
 Жолондковський Й. 137
 Жуковська К. (Горська) 162
 Жуковський М.В., губернатор 45
 Журавльова О., міщанка 160
 Журба О. І., історик 210

З

Забіла Ф.К., совісний суддя 236
 Завадовський П.В., сенатор 33, 127
 Завойський П.Ф., канцелярист 85
 Зайцев М.П., совісний засідатель 85, 227
 Закула К., селянин 95
 Закула К., селянка 95
 Закула Ф., селянка 95
 Залютинський Е., поміщик 157
 Залютинський С., поміщик 157
 Замрикітова М., дворянка 116
 Захар'їн О.А., совісний суддя 73, 205
 Захаревський І., совісний засідатель 208
 Захаржевський Я.М., совісний засідатель 223
 Захарченко О., селянин 119, 120
 Звенигородський В.А., совісний засідатель 215
 Земборський Г.М., совісний засідатель 223
 Земборський М.Ф., совісний засідатель 224
 Зенченков А., міщанин 158
 Зенченков І., міщанин 158
 Зленко М., козак 120
 Значко-Яворський К.М., совісний засідатель 85, 219
 Зогуля М., міщанин 104
 Золотошвея Ш., міщанин 100
 Зорін Г.Ф., совісний суддя 228
 Зубаха С., міщанин 94
 Зубковський, поміщик 64
 Зубов П.О., генерал-губернатор 90

І

Іванина Г.П., совісний засідатель 236
 Іванов В., поштмейстер 148
 Іванов В.А., совісний суддя 198

Іванов І., міщанин 96
 Іванов Р., селянин 141
 Івановський, поміщик 65
 Іванченко Д., селянин 117
 Іванюкова, міщанка 132
 Івашутич М., козак
 Ігнатенко К., селянин 111
 Ігнат'єв М.І., совісний засідатель 204
 Іздебський А.М., совісний суддя 64, 65
 Іконников В. С., історик 14, 112
 Ілляшевич Л.М., совісний засідатель 202
 Ілляшенко Д.С., совісний засідатель 206
 Ірина, селянка 130
 Іцко Д., домовласник 155

Й

Йолтуховський Г.І., совісний засідатель 79, 214

К

Кадников С., поручик 152
 Кадникова А. 152
 Казнадер Мегмет-ага, совісний суддя 73, 220
 Калагеоргій-Алкалаєв М.П., совісний суддя 230
 Калінін І.О., совісний засідатель 81, 189, 190, 195, 213, 214
 Калінін Н., купець 88
 Калініни, купецька родина 81
 Кальм-Подоський Л.Ф., совісний суддя 209
 Каменецький П., чиновник 96
 Каменський І.В., губернатор 75
 Каменський М.Ф., генерал-губернатор 82
 Кандиба А.Д., дворянський маршал 92
 Канищев І.С., совісний засідатель 229
 Карана М., корнет 97
 Карашайський А., совісний засідатель 222

- Карліна О.М., історик 8
Кармазін, совісний засідатель 229
Карпилович, совісний суддя 184,189,199
Карпінський П.І., совісний суддя
Карпов І.М., совісний засідатель 230
Катерина II, імператриця 6, 9–23, 25, 26, 28–30, 34, 39–43, 54, 56, 57, 66, 68, 70, 81, 83, 86, 93, 104, 106, 107, 110, 112, 175, 120, 122, 123, 133, 138, 140, 143, 163, 165, 167
Кахов Д.Є., совісний засідатель 201
Квітель С.М., міщанка 111
Квітка (Квятка) Ф.І., совісний суддя 72, 223, 224
Квітка Д.Ф., совісний засідатель 72, 224
Квітка І.І., совісний засідатель 72, 223
Квітка-Основ'яненко Г.Ф., совісний суддя 27, 28, 72, 74, 223, 227, 262
Кевал-Бей, совісний засідатель 220
Кез П., совісний засідатель 236
Келдищев Є.П., совісний суддя 72, 223
Кипчатський А., совісний засідатель 222
Кипчатський Н.Б., совісний засідатель 221
Кириченко-Чарнуцький О., совісний засідатель 206, 207
Кирка К., позивач 108
Кисельов, поміщик, 40
Кисіль А., козак 104
Кисіль Марія, козачка 104
Кисіль Меланія, козачка 104
Кізеветтер О.О., історик 13, 132, 133, 145
Кірпошенко О.П., совісний засідатель 216
Кістяківський О.Ф., історик права 10
Клеофас Є., дворянка 102
Клечинський А.А., совісний суддя 200
Ключевський В.Й., історик 12, 13, 27
Ключников О., совісний засідатель 223
Книшов А.З., совісний суддя 236, 237
Кноль К. Г., совісний суддя 45, 46, 72, 74, 18, 199
Кноррінг М.М., історик, 13, 36, 39, 53, 54, 95, 109, 110, 126
Кобилянський Ш., купець 192,193
Ковалевський І., совісний засідатель 207
Ковалевський М., совісний засідатель 207
Ковалевський М.Ф., совісний засідатель 225
Когут Зенон, історик 17, 18
Кодинець Ф.І., совісний засідатель 206
Козельський Я.П., видавець 31
Козирев В.П., історик 52
Козицький А., чиновник 155
Козицький П., дворянин 155
Колембек О. 134
Колембек П. 134
Колембек Ф., дворянин 134
Колмаков М.М., суддя 25
Колодійчукова У., селянка 140
Коломієць І.С., совісний засідатель 237, 238
Комашевська А., селянка 141
Комишина Ф., селянка 116
Конах Н., козак 109
Кондратьєв В.І., совісний засідатель 223, 224
Кононович Г., совісний засідатель 207
Константинович, совісний засідатель 232
Котюха Х., козак 97
Копець Ф., селянин 111
Копилов А., літератор 75
Коптеєв І.І., совісний засідатель 228
Копчинський Т., совісний засідатель 197
Корба Ф.М., совісний суддя 72, 201
Корбе І. М., совісний суддя 207

- Корбе Ф., совісний засідатель 206
Кордашева-Прусиха П., селянка 121
Кордон Д., однодворець 128
Коркунов М.М., історик права 12
Корнилов О.О., чиновник 85
Корній, селянин 141
Коробейник О., купець 130
Коробейчинкова М., покоївка 136
Королевич Ф., совісний засідатель 212
Короленко Т., козак 103
Корф С.О., історик 14
Косенко А., виборний 147
Косенко І., возний 109
Костецький, поміщик 64
Костянтин Павлович, вел. кн. 75
Костянтинович М., військовий товариш 105
Котляревський І., купець 104
Котович З.С., совісний засідатель 180, 237, 238
Котович К., священник 101
Котужанський І., чаклун 116
Котюха Х., козак 97
Кочубей В. П., міністр внутрішніх справ 60
Кошик Г., шинкар 113
Крамаренков В.І., перекладач 31
Крамарьов І., совісний засідатель 224
Крапивинцов Ф. М., совісний засідатель 180, 237
Красковський М., писар 180
Красновська І., удова 101
Красновська М., дружина
Красновського А. 101
Красновський А., капітан 101
Краснокутський І.М., совісний засідатель 226
Красовський В., прем'єр-майор 115
Красовський П., військовий товариш 131
Красовський Я., козак 128
Криницький, служба 183
Кричевський Л., повітовий лікар 132
Кроміда С.К., совісний суддя 229
Кудинович-Пероцький Т., корнет 95
Куликов Ю.В., історик 16
Куликовський М.М., совісний суддя 224, 225
Куличенков В.О., совісний засідатель 201
Кулишов І., колезький реєстратор 104
Кулябка, прапорщик 118
Кумицький М.І., дворянин 147
Купилов І., таємний радник 104
Куракін О.Б., генерал-прокурор, генерал-губернатор 23, 43, 60
Курдюмов С., совісний засідатель 223
Курса А., дворянин 149, 150
Курса Є., дворянин 149, 150
Курси, родина 149
Кухаревич А., штабс-ротмістр 105
Кухаревич М., дворянин 105
Кухаревич У., дружина штабс-ротмістра 105
Куц С., козак 159
Куценко І., титулярний радник 101
- Л
- Лаврентьев Г.Г., совісний суддя 218
Лазаревський М.І., мемуарист 91–93
Ланге О.Г., совісний засідатель 80, 212
Ланжерон О. Ф., генерал-губернатор 39
Лаппо-Данилевський О., совісний засідатель 207
Латий, діловод 84

- Латкін В.М., історик права 12
 Лаценцов О.В., совісний засідатель 216
 Лашкар'єв Г.С., губернатор 91, 184
 Лашков Т.Я., совісний засідатель 205
 Левадна А., козачка 134
 Левашов В.В., генерал-губернатор 43, 44, 174–176
 Левицька Ф., дружина титулярного радника 158
 Лєвошко Д.Д., совісний засідатель 234–236
 Левченко Є., селянка 139
 Лейба, купець 134
 Ленкевич Г.С., предводитель дворянства 44
 Лизогуб Я.І., совісний засідатель 233
 Лиман І., історик 8
 Лисаневич Є.С., совісний засідатель 223
 Литвиненко Х., міщанин 109
 Литвинова П., етнолог 115
 Лобанов-Ростовський І. О., обер-прокурор, кн. 82
 Лобас Н., канцелярист 105
 Лобода М., селянин 147
 Логановський С., дворянин 154
 Локк Джон, філософ 17, 29
 Ломега Ф., селянин 119
 Лопатин М., колезький реєстратор 103
 Лопутка Й., ротмістр 100
 Лопухін І.В., совісний суддя 24
 Лопухін О.С., генерал-поручик 22
 Лопухін П. В., міністр юстиції 55, 60
 Лорер І.І., совісний суддя і засідатель 201
 Лосєв М.В., совісний суддя 225
 Лоський Є.І., совісний суддя 229
 Лохвицький О.В., історик права 10
 Луговський Д.П., совісний засідатель 222
 Лук'яненко А., селянка 179
 Лутавинов Ф.С., совісний засідатель 201
 Лутаєв С.С., совісний засідатель 207
 Лутковський В.А., совісний суддя 228
 Любавський М.К., історик 12
 Любченко В., історик 8
 Лютик, підпоручик 136
 Лях Ф., селянин 129
- М**
- Мадаріага Ісабель де, історик 18, 19, 21, 31
 Мазур Й., хорунжий 101
 Макаров М.О., совісний засідатель 230
 Максименко І., отаман 98
 Максимович К., совісний засідатель 232
 Максимович Ф.А., совісний суддя 74, 219
 Максимюк Д., церковний староста 146
 Малахов В.О., совісний засідатель 80, 170, 231
 Малахов Д.П., совісний засідатель 238
 Малахов І., власник трактиру 96
 Малинова О., селянка 146
 Марія Олександрівна, імператриця 190
 Маркевич А.І., совісний засідатель 238
 Маркевич О., історик 8
 Марухін Г., купець 158
 Марцинкович, комісіонер 190
 Масалітинов Г., совісний засідатель 224
 Маслійчук В.Л., історик 20, 111, 122, 127, 134, 223, 224
 Маслов О., губернатор 53
 Матусевич С., совісний засідатель 234
 Машкін О.М. історик 8
 Меєрович Ч., учитель 130
 Мельников І., реєстратор 151
 Мельников П.С., совісний засідатель 219

- Менькевич М.А., совісний засідатель 213
Мержвицька Р., невістка Г. Глуховської 191
Мержевський К.Г., совісний засідатель 200
Мерсьє Поль, економіст 26
Метакса М., совісний засідатель 220
Мехедин Я., козак 100
Мигунова Т.А., історик 17, 32, 103
Мизко Д.Т., совісний засідатель 201, 205
Миклашевський В., совісний засідатель 197
Миклашевський П. І., совісний суддя 235
Микола I (Микола Павлович), імператор 28, 37, 38, 45, 47, 49, 53, 57, 59–62, 75, 76, 79, 83, 86, 88, 91, 112, 123, 138, 143, 144, 152, 153, 164, 194
Милевський Е.М., дворянин 85
Милович І., підпоручик 95
Милорадович В.С., совісний засідатель 231
Милорадович Г.О., історик 78, 80, 231–236
Милорадович І. С., совісний суддя 70, 72, 74, 232
Милорадович М.А., генерал-губернатор 23
Милорадович С., секунд-майор 133
Миринов Б.М., історик 17
Михайлов М.-В., писар 85
Михайлов-Невмержицький Я.М., поміщик 157
Мізерний Я., совісний засідатель 223
Міллер Д.П., історик 15, 87
Мілюков П. М., історик 13
Мінаєв С., міщанин 131
Міржевський П.І., совісний засідатель 208
Мітюк А., совісний засідатель 207, 208
Мітькевич В.І., совісний засідатель 236
Міхно М., колезький секретар 101
Міщенко Т.П., совісний засідатель 201
Млодзівський В.В., совісний засідатель 45, 181, 199
Модзалевський В.А., історик 72, 74, 77, 78, 85, 210, 211, 217, 219, 231–238
Модзелевський Я.С., совісний суддя 208
Моложанов С., бомбардир 133
Монтеск'є Шарль, філософ, правознавець 17, 29, 31
Мороз І., знахар 115
Морозова О., дворянка 102
Мохай І., козак 97
Музиченко Ю., міщанин 145
Мунтянцев Ф.Д., совісний засідатель 226, 227
М'ясковський М., селянин 146
- Н**
- Назаренкова У., селянка 118
Нарильський Й.К., совісний засідатель 213
Нармондський, поміщик 25
Натвицький К., совісний засідатель 212
Науменко В., історик 225
Наумов І.М., чиновник 23,24
Находкін, купець 37
Неверовський П.І., совісний засідатель 206
Нечаєв Б.П., совісний засідатель 201
Нечипоренко П., школяр 136
Никифоров А., поміщик 142
Никифоров М., совісний засідатель 197
Ніколаєв М., писарчук 133
Нікшич Є.М., совісний засідатель 229, 230
Нікшич Х.С., совісний засідатель
Новицький В.А., совісний засідатель 218
Новодворський Ф., столоначальник 193
Новосельський А.П., совісний засідатель 228
Новохацький О.М., совісний суддя 227

О

Оболенський Д.Д., совісний суддя 72, 206
 Оболонський В., колезький радник 104
 Оварковський Я., совісний засідатель 172
 Оглоблин О., історик 210
 Ожегович фон Винаренъ С.О., совісний суддя 172, 233
 Олегович С., совісний суддя
 Олександр I (Олександр Павлович), імператор 23, 25, 37, 40, 43, 52, 66, 74, 80, 91, 148, 150, 163, 165, 172
 Олександр II 13, 50, 190
 Олександрович А.І., совісний засідатель 233
 Олександровський М., совісний засідатель 206
 Олексієв С., совісний засідатель 197
 Олешкевич О., одноворець 136
 Олізар Г.-Г.П., совісний суддя 46, 47, 72, 74, 207
 Олійниченко К., козак 94
 Олійничук С.М., селянин 9, 189, 190, 265
 Ольховська Д., позивачка 103, 171, 172
 Ольховський А., селянин 172
 Ольховський К., селянин 172
 Ольховський С., селянин 172
 Омелянович І.І., совісний засідатель 78, 180, 236, 237
 Омельченко О.А., історик 99, 107
 Омецинський К., дворянин 153, 180, 181
 Омінський Ф., совісний засідатель 215
 Опенько С., козак 110
 Орачевський Т.С., совісний засідатель 45, 181, 199
 Орел, пристав 185
 Орлов-Давидов В.П., граф, совісний суддя 24, 25, 40, 41, 51, 55, 58, 71, 90, 125

Орловський Є.І., совісний засідатель 202, 203
 Орловський І.О., совісний суддя 72, 212
 Орлов-Чесменський О.Г., граф 22
 Осетров Д., губернський секретар 148
 Осетрова Д., дружина колезького реєстратора 148
 Осіровий О., селянин 139
 Оскерко О.А., совісний засідатель 209
 Островський О.М., письменник 27
 Отян М.О., совісний засідатель 85, 230
 Охоцький, радник губернського правління 83
 Ошумчиха І., ворожка 114

П

Павло I, імператор 23, 25, 27, 37, 43, 57, 87, 163
 Павлова-Сильванська М.П., історик 15, 18, 31
 Павловський А., поміщик 157
 Павловський В., підпоручик 156
 Павловський В., поміщик 156
 Павловський І., поміщик 157
 Павловський І.Ф., історик 60, 74, 218, 219
 Павловський Л. П., поміщик 157
 Павша Б., поміщиця 192
 Павша А., поміщик 192, 193
 Павша М., поміщик 85, 155, 193
 Падох Я., історик 61, 103, 106
 Панін В.М., міністр юстиції 49, 162
 Панютін С.П., совісний засідатель 229
 Параска, селянка 139
 Пархун І. 137
 Паскевич (Єриванський) І.Ф., граф 52
 Паталєєв О.В., мемуарист 25
 Пашук А.Й., історик 7

- Пащенко Г.М., совісний засідатель 205, 217
Перетц В.М., академік 19
Першина С., удова 149
Петраш В.І., совісний засідатель 217
Петренко О. С., історик 73, 197
Петро І, імператор 14, 36, 138, 165, 167
Петров А., колезький реєстратор 150
Петров О., штабс-капітан 150
Петров П.Н., історик 29
Петровський А., дворянин 130
Пиварович М.Г., совісний засідатель 204, 205
Писарькова А.Ф., історик 16, 17, 43, 86,
Підгайчук Я.І., селянин 116, 117, 185–188
Підгайчукова М.Т., селянка 186
Піддубний С., совісний засідатель 230
Піддубник І, козак 95
Підлузька Я., міщанка 160
Підлузький І, міщанин 160
Підлузький М., міщанин 160
Піотровська О., дворянка 155
Піунов Н.І., совісний засідатель 223, 224
Плаксова М., козачка 118
Плетньов П.О., літературний критик 28
Плющ Т., козак 121
Плятер, граф 25
Погодін М. П., письменник 27
Подольський П., паламар 138
Пожененко Н., селянин 147
Поклада П., козак 96
Покровський І., козак 97
Покровський О., козак 97
Половка В., козак 132
Полонський А. І., совісний засідатель 218
Полуботок П., наказний гетьман 7
Полуботок С., бунчуковий товариш 72
Польшау Ф.Г., совісний засідатель 227
Померанська, дружина протоієрея 135
Попов О., совісний засідатель 223
Попов Т.Д., совісний засідатель 208
Поповненков А., совісний засідатель 221
Порскалов К.З., совісний засідатель 233
Потехіна М. 158
Потоцький С., совісний суддя 73
Потьомкін Г.О., генерал-губернатор 82
Почепа М.Я., совісний засідатель 77, 78, 232
Пригара І.Х., совісний засідатель 210
Прилуцький Б., міщанин 130
Приходько С., селянин 128
Пришниць, лікар 75
Присянкін Т.Ю., історик 16, 152
Протченко О.Ю., совісний засідатель 232
Прушинський А., совісний засідатель 207
Псьол Ф.Г., совісний засідатель 77, 210
Пулковський К., столоначальник 85
Путеев М., селянин 97
Путеев Ф., селянин 97
Пуфендорф Самуель, історик 17,29
Пушкарьов П.К., совісний засідатель 225, 226
Пхеїдзе, князь 127
П'янтковський К., священик 145
- Р**
- Рабцевич, поміщик 64
Радищев О.М., письменник-філософ 26
Ракітін 22
Раловський О., священик 106
Рашкович А., депутат 30
Реванов 152
Речицький В., поручик 95

- Решетилів Ф.А., совісний засідатель 228
 Репнін М.Г., військовий губернатор 40, 154
 Ржевуський Е., граф, поміщик 64, 65
 Рибаків І.Ф., історик 19, 98, 99, 109, 118
 Рибальський Г., совісний засідатель 207
 Рибицький З., канцелярист 84
 Рильський Т., совісний засідатель 207
 Римсько-Корсаков І.В., совісний засідатель 227
 Роде К.І., совісний суддя 202
 Рожкова Є., козачка 136
 Розумовський К.Г., граф, гетьман 7, 129
 Романов М.І., совісний засідатель 225, 226
 Романова С. М., історик-архівіст 8
 Романович-Славатинський О.В., історик 14, 27, 62
 Романовська О.І., дячиха 172, 173
 Романовський В.Є., історик 12, 13
 Романовський Т., дяк 172, 173
 Романченков А., совісний засідатель 223
 Романюкова Х., селянка 115
 Ростопчин Ф.В., генерал-губернатор 23
 Рубановський Ф.П., совісний засідатель 237, 238
 Ружман М.І., совісний засідатель 230
 Румянцев-Задунайський П.О., генерал-губернатор 57, 61, 72, 84, 105
 Руновський А., директор 104
 Русенька М., дворянка 116
- С**
- Савельєва М., філософ 6
 Савельєв О.Я., совісний суддя 73, 205
 Савенко М., селянин 98
 Савицький А.О., совісний засідатель 203
 Савичева М., вдова 140
 Савченко Н., історик-архівіст 8
 Саковалова А., дружина корнета 100
 Саловна Я., козачка 129
 Самофалов К., совісний засідатель 230
 Санглен Я. І. де, дійсний статський радник 25
 Саноцький І.І., совісний суддя 26, 64, 65, 199, 200, 214
 Сапожников Н., фабрикант 130
 Сапфіров Д.П., совісний засідатель 230
 Саранданакі Є.П., совісний суддя 73
 Сарандов П.І., совісний засідатель 220
 Сарда В., дворянин 86
 Сарнецький Т.А., совісний засідатель 184, 189, 199
 Свєрбигуз В., історик 47
 Свєшников П., коронний повірений 109
 Свирський В., совісний засідатель
 Святковцев В.І., совісний суддя 230
 Свяцький Ю.І., совісний суддя 237
 Секерин І., міщанин 131
 Селецька У., селянка 140
 Семенов З., архітектор 108
 Сенчучка Н., козачка 100
 Сергєєвич В., історик 32
 Сергієнко Д., унтер-офіцер 118
 Силевич О., майор 156
 Силевичева К.Ф., дружина поручика 38, 156, 194
 Силич І.Я., совісний засідатель 78, 238
 Симоновський В.П., совісний засідатель 77, 233, 234
 Синіцин О., купець 160
 Синьогуб Г.А., совісний засідатель 202
 Сінниченко П. 137
 Сіревичі, подружжя 158

- Скабицький А.І., совісний засідатель 184, 189, 199
- Сквирський В., совісний засідатель 215
- Склокін В. В., історик 81
- Скоробагатько С., совісний засідатель 80
- Скоробогатов А.В., історик 87
- Скоробогатов С., совісний засідатель 203–205
- Скребицький І., совісний засідатель 206
- Славошевський П., совісний засідатель 212
- Слива Г., совісний засідатель 206
- Слободянюкова У., селянка 139
- Слонов І.А., совісний засідатель 214
- Смирницький К., совісний засідатель 224
- Смолинський І.М., совісний засідатель 214, 215
- Снеховський, поміщик 157
- Собакар'єв М.Г., совісний засідатель 217
- Собанський Ю., совісний засідатель 213
- Собещанський, поміщик 190
- Соколов К., совісний засідатель 230
- Соколовський О.К., совісний засідатель 216
- Сокологорський Я.І., совісний суддя 201, 203
- Соловянов К., совісний засідатель 237
- Солянинов Ф., совісний засідатель 236
- Сохацький М., селянин 137
- Спиридов Г.А., віце-адмірал 25
- Спицький А., колезький протоколіст 97
- Ставровський О.Я., совісний суддя 201
- Стакельберг, барон 41
- Станіславський М.Г., совісний засідатель 216
- Старшинський К., совісний засідатель 212
- Сташкевичі, родина 159
- Степан, міщанин 129
- Степаницька Т., рекрута 158
- Столиця Р., секунд-майор 105
- Сторожевський, чиновник 86
- Стороженко М.М., совісний суддя 72, 170, 171, 231
- Сторожил М., міщанин 113, 114
- Ступак О., селянин 187, 188
- Суворов О. В., полководець 77
- Судієнко І.С., совісний суддя 74, 211
- Сурмачевський Я., поручик 109
- Суханов, совісний засідатель 230
- Сухина О., козачка 145
- Т**
- Тараканов О.С., совісний суддя 220
- Тарновський В.Я., совісний засідатель 78, 170, 171, 231
- Тетяков М., совісний засідатель 221
- Тєфтул Д. Л., совісний засідатель 229
- Тихомиров М. Н., історик 140
- Тишкевич Г.Ю., предводитель дворянства 43, 174, 178
- Тишкевич С.І., граф 162
- Тізенгаузен Ш., дружина титулярного радника 149, 150
- Товстий В., козак 97
- Толлі І.А., міський голова 25
- Толстой А. П., губернатор 28
- Тоцький О.С., совісний засідатель 206
- Тризна І.А., совісний суддя 74, 235
- Тризна О., совісний засідатель 180
- Тризна О.І, совісний суддя 74, 237
- Тризна П.А., совісний засідатель 235
- Тризна Ф.А., совісний засідатель 234, 236
- Трипольський, поміщик 156
- Тростянова М., селянка 134

- Тростяновий С., селянин 134
- Троцина Є.Я., совісний суддя 74, 217
- Трощинський Д.П., державний діяч 33, 262
- Туземкова А., учениця 141
- Туманський В.О., совісний засідатель 211
- Туманський М.В., совісний засідатель 210
- Туманський Ф. Й., історик 210
- Тутолмін Т.І., генерал-губернатор 60, 90, 262
- Туфанов, купець 37
- У**
- Улов, селянин 188
- Ульянов І.І., совісний суддя 228
- Ульянченко К., ворожбит 117
- Уманець О.Г., совісний суддя 221
- Уманець П.Г., совісний суддя 222
- Уортман Р.С., історик 49, 84
- Уразов К., рознощик морозива 182–184
- Усенко І.Б., історик права 20
- Ф**
- Фабр А.Я., губернатор 80, 85
- Фалаєв, купець 149
- Федешин І., міщанин 161
- Федешин П., міщанин 161
- Федоров Т., селянин 133
- Феодора, ігуменя 141
- Феофіл (Киргакович Ф.), єпископ 108, 170
- Фесенков П.Г., совісний засідатель 227
- Фесенков Ф.І., совісний засідатель 227
- Фесенкова С., дружина
губернського секретаря 130
- Флавицький О.В., совісний засідатель 225
- Франк Ф.Є., совісний суддя 73, 203
- Франц А., поміщиця 161
- Фундуклей І.І., губернатор 53
- Х**
- Хаджа Д., повірений 108
- Хайкін Я., міщанин 179
- Харченко І., виборний 108
- Харченко Н., купець 141
- Хмель К. 103
- Хмель П. 103
- Хмель Ю. 103
- Храповицький О.В., статс-секретар 22
- Христачевський В.В., совісний
засідатель 211
- Христачевський-Глаза В.В.,
совісний засідатель 210, 211
- Ц**
- Царик І., селянин 118
- Царська К., міщанка 118
- Цонін С.І., совісний засідатель 202
- Ч**
- Чайковський Г.С., совісний
засідатель 207, 208
- Чайковський, дворянин 86
- Чандра, купець 95
- Чернов А.В., історик 16
- Чернушенков А., совісний засідатель 224
- Чернявський Д., священник 101
- Чернявський, писар 113
- Чигиринцев В.Т., совісний засідатель 225
- Чилієва М., селянка 135
- Чоповська, дворянка 183
- Чоповський А.А., дворянин 126, 181–184
- Ш**
- Шагаров А.Л., совісний суддя 226
- Шандра В.С., історик 48, 65, 114, 117, 120,
140
- Шаповаленко Х., селянин 133
- Шарой Н., голова 104
- Шатайлов Г., совісний засідатель 224

Шахрайчук Г.А., історик 99
Шварцман Й., домовласник 155
Шебетовська К., селянка 102
Шевченко В., історик 8
Шепелев А. Є., історик 91
Шимановський Є.С., совісний
засідатель 229
Ширков С.Є., губернатор 90
Широградський А., дворянин 96
Шихуцька П., удова 102
Шихуцький С. 102
Шкларевичева О.П., дружина
капітана 156, 194
Шкора Ф., селянка 132
Шмельов І.Ф., совісний суддя 221
Шрамченко І., сотник 104
Шрамченко О.І., совісний суддя 238
Штранге М.М., історик 31, 32
Шумоватий І., купець 109

Щ

Щенсний В., поміщик 157
Щербацький Д., совісний засідатель 197
Щоголев П.Є., історик 9

Ю

Юдицький, граф 134
Юзефович М., надвірний радник 162

Юзефович О.Є., губернатор 89
Ющенко Є., козачка 115
Ющенко Й., син паламаря 138

Я

Явдоха, селянка 139
Яворницький Д.І., історик 42
Яворський Н., протопіп 114
Якименкова М., селянка 119
Якимович І., міщанин 104
Яковець Н.М., історик 98
Яковлев А.В., совісний суддя 73, 204
Яковлев О.О., обер-прокурор 142
Янова М., дружина прем'єр-майора 139
Янович І.Ф., совісний суддя 218
Янович К.Г., совісний засідатель 215
Яновський В., совісний засідатель 236
Яроцький М.Я., совісний засідатель 77,
203, 204
Ясинецький К., селянин 128
Яшевський Т., совісний засідатель 208
Ященкові, брати 98

Hartley J.M., див. Гартлі Дж.
Rozner A., історик 7,43

ІЛЮСТРАЦІЇ

Г. Ф. Квітка-
Оснoв'яненко —
харківський совісний
суддя в 1831–1840 рр.

В. І. Аскоченський —
подільський совісний
суддя
в 1849–1851 рр.

М. А. Белуха-
Кохановський —
полтавський совісний
суддя в 1839–1845 рр.

Г. І. Туголмін,
генерал-губернатор, який
впроваджував совісні
суди на Правобережжі

Д. П. Трощинський,
міністр юстиції
в 1814–1817 рр.

Г. П. Галаган —
чернігівський совісний
суддя
в 1851–1857 рр.

http://mistiv.org.ua

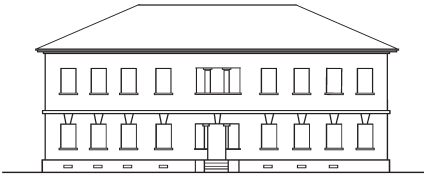
На першій сторінці написана:
Введення затверджені
на Журналу Вишнього К. М.
Министровъ 2 Февраля 1829 года.
Бюро К. М. Министровъ Забранныхъ.
16 Февраля 1829

№ 3123

Масштаб 1:1000000

Фасады зданий для Губернскихъ и Уездныхъ Присутственныхъ
Местъ въ Забранныхъ городѣ.

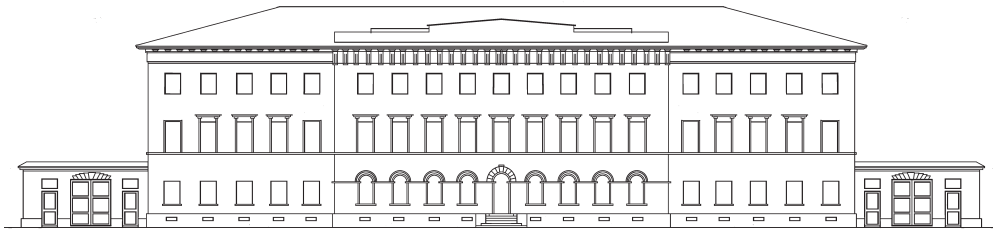
По линии В и Г.

По линии Д и Е.

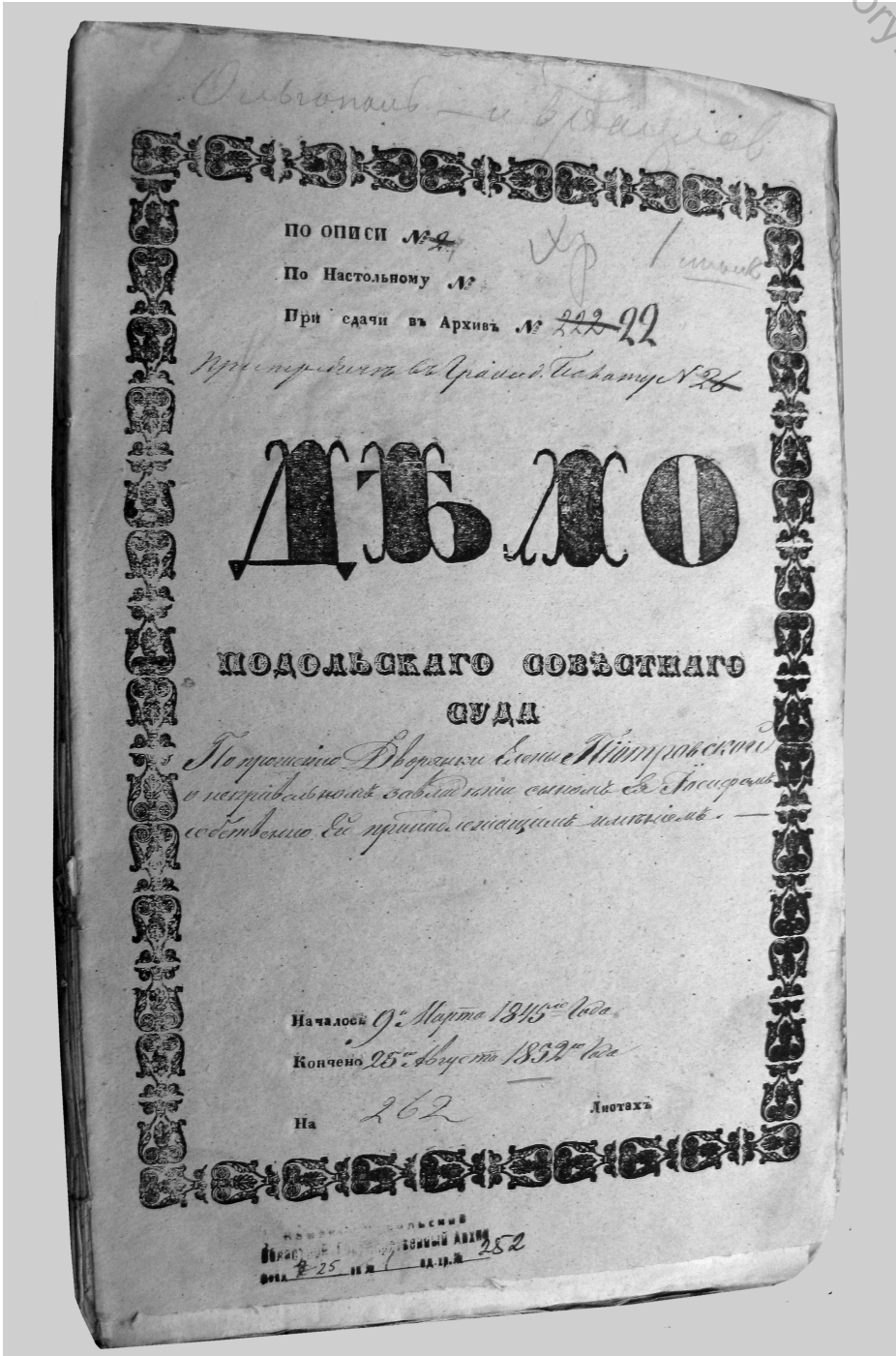

По линии А и Б.

План присутственных мѣстъ губернскаго мѣста 1829 р.
(2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 4 1829. — № 3123.

http://history.org.ua

Діловодна справа Подільського совісного суду

http://hist.org.ua

1843. Іуда ^{Лугинський 7^е Судом 7^м Іудин}
 відомимому з на заповідань, а 3^м ^{Намісницьким} в со-
 шальності Суда прибути вояками.

Совісний Суд в Павленко Кірово-
 Полтавській Семенової ^{Антимової} } по нинішнім
 воєній справі }
 Заповіди ото-уверювання. }
 Комісарський Регистратор і Ка- }
 валері Івановичі Семенові }
 Писарський Соколовський }
 Симоновський Французський }
 Заповіди ото-уверювання }
 Іванова Антимова Камінича. } на со ва

Коли проті камініча	Камініч понові
------------------------	-------------------

Караул. Уважно! се
 Это надуманий семіст
 Олійничук вступивави
 ніжній Турмані, по ви
 францизі. Намісницькі семі
 тай! Бореїко, упродовжен
 Олійничука влитаніи в
 Семені Івановича Вундучу
 Пугарева, По истекшим се
 мямі сущимі, получив
 торо папісничука Бореїки
 мейство на свободное суче
 або намісницькі, нана на се
 мийськ сучуку 4 Каміні
 Карупичевова. со Каміні
 да Мисиди, Караул
 и вадрунда, мансіова
 Змой сущуку прийма
 Лордова Вундича, вва
 зурова Камінічави со
 камінічаво Судометел
 поновому семі пана
 емаро буда отпра
 май и в славо отпра
 ава прибути на рад
 их вадрунда на рад
 го прибути на Арта
 мейством Іо на
 о мансіоні, понові
 напові Турмані
 надава отпра
 в Караул-пана
 мейство феліксико,
 тра папісничука тана
 феліксико Вундичу
 у Суду о феліксико
 пана мейство Олійничука

Судометел.
 Подумавши Поди
 Вундичу угод
 феліксико пана
 мейство на 634
 понові славо
 нна Семіоні Кіро
 во. Іудин от
 феліксико, де
 феліксико и в
 феліксико Олі
 мейство пана
 свободное суче
 нна. По-ф

правобісний широдованіе,
 почему и вонісико на-
 стаєнісе Поди - ста пре
 бованіе прийма 3^м Ста
 на Вундичу угод, по-
 стаєнісе феліксико Кіро
 вома угодимом, нана
 Камінічави Бореїко вості
 гору угод, почему и не
 открито. драйтвничіво
 на ото видавз ему отой
 пана означенное Суда
 мейство - на новавічави,
 обісико надуманий Олі
 мейство в оповоденіи одо
 брених - нна абидрател-
 ствобаніх пана пана
 Олійничука пана пана
 наго по рапортиміа Пла
 Павленко Сучітковича, Пра
 мейство означаєнісе: нана
 ова отпра мейство славо
 мейство - Совісний Суд
 феліксико пана мейство
 гана пана мейство: на
 мейство надуманий семі-

Запис у журналі Подільського совісного суду у справі Семена Олійничука

Наукове видання

<http://history.org.ua>

Валентина Степанівна ШАНДРА

СОВІСНІ СУДИ В УКРАЇНІ

(остання чверть XVIII — середина XIX ст.)

Редактор — *В. В. Григор'єв*

Верстка та оригінал-макет — *Л. Г. Мигаль*.

Дизайн обкладинки — *В. С. Шандра, Л. Г. Мигаль*

В оформленні обкладинки використано фрагменти
з художніх полотен Миколи Пимоненка, Федора Кричевського,
Миколи Кузнецова, Опанаса Рокачевського, Костянтина Трутовського

Підписано до друку 19.12.2011. Формат 70x108/16

Ум. друк. арк. 28,8. Обл. вид. арк. 17,85.

Тираж 300. Зам. 31.2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.